

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNİ DANIŞMANLIĞIN KONUSU OLARAK

GENÇLİĞİN DEĞİŞEN TANRI TASAVVURLARI

Yüksek Lisans

Ülkü ODABAŞ

Çorum - 2022

**DİNİ DANIŞMANLIĞIN KONUSU OLARAK
GENÇLİĞİN DEĞİŞEN TANRI TASAVVURLARI**

Ülkü ODABAŞ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Macid YILMAZ

Çorum 2022

Ülkü ODABAŞ tarafından hazırlanan “Dini Danışmanlığın Konusu Olarak Gençliğin Değişen Tanrı Tasavvurları” adlı tez çalışması 10/06/ 2022 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Macid YILMAZ

Doç. Dr. Mehmet AYAS

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KOÇ

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../2022 tarih vesayılı kararı ile Ülkü ODABAŞ'ın Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Unvanı Adı SOYADI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Ülkü ODABAŞ

**DİNİ DANIŞMANLIĞIN KONUSU OLARAK
GENÇLİĞİN DEĞİŞEN TANRI TASAVVURLARI**

Ülkü ODABAŞ

ORCID:0000-0002-7330-9936

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans

Haziran 2022

ÖZET

Gençlik çağı, pek çok konuda olduğu gibi inançlar üzerinde de şüphe ve sorgulamaların yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Küreselleşme ve gelişen iletişim araçları vasıtasıyla farklı inanç sistemleri ve hakikat iddiaları ile karşılaşan gençler, zaman zaman bu düşüncelerin etkisi altında kalabilmektedirler. Son dönemde yapılan çalışmalarda kendisini Ateist, Deist, Agnostik olarak tanımlayan gençlerin oranında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Farklı inanç sistemlerine savrulmanın kaynağı olarak, Tanrı tasavvurlarında olan eksiklik veya tahribatın olduğu düşünülmektedir.

Çalışmamızın amacı, öncelikle gençlerin sahip oldukları Tanrı tasavvurlarını belirlemek, gençlik dönemine geçişle birlikte bu konuda yaşadıkları çelişiklere etki eden faktörleri tespit etmek ve sorunun çözümüne yönelik olarak DDR hizmetlerinin yaygın bir şekilde kullanılmasının gerekliliğini ortaya çıkarmaktır.

Çalışmamızda karma yöntem tercih edilmiş, nitel ve nicel araştırma desenleri kullanılmıştır. Araştırmanın nicel bölümünde öncelikle gençlerin mevcut durumdaki Tanrı algısını tespit etmek adına ölçek kullanılmış, nitel bölümde ise doküman analizi ve mülakat uygulaması gerçekleştirilmiştir. Mülakat soruları ile nicel çalışmadan elde edilen verilerin desteklenmesi amaçlanmış, bunun yanı sıra gençlerin Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlara etki eden faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Var olan durum böylece tanımlandıktan sonra bu konuda kendilerine destek olacak profesyonel bir yardım talep edip etmedikleri sorulmuştur. Araştırma verileri bu konuda destek talep eden gençlerin, din

gövlilerine güvenmedikleri gerekçesiyle DDR hizmetlerine temkinli yaklaştıklarını ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kavramlar: Din Eğitimi, Tanrı Tasavvuru, Gençlik, Dini Danışmanlık.

Bilim Kodu: 60201

THE CHANGING GOD IMAGINATION OF YOUTH AS A SUBJECT OF RELIGIOUS CONSULTANCY

Ülkü ODABAŞ

ORCID: 0000-0002-7330-9936

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science

June 2022

ABSTRACT

Globalization makes its presence intensely felt in all areas in the age we live. Technological developments have increased the variety of transportation and communication means and also provided a faster dataflow and more intense interactions among different regions. The circulations in many fields have made sociocultural and economical interactions inevitable. Economically and culturally developed societies have a dominant influence on the other societies, especially in terms of religion and values. Changing society norms and lifestyles are thought to have caused transformations in beliefs and this impacts the youth most. The youth is a period in which doubts and questionings in beliefs are experienced most like in many other fields. The young people who encounter different beliefs and truth claims by means of globalization and developing communication tools may be impressed by these thoughts from time to time. It is seen that there is a significant increase in the number of the young people who define themselves as atheist, deist and agnostic. The deficiencies and destructions in God imagination are considered to be the cause of diverging to different belief systems.

In our study, we examine the imperativeness of extensive and active usage of Pastoral Care and Guidance Institution that guides young people and helps them with their belief problems and God imagination.

Presidency of Religious Affairs performs studies to help young people about religious subjects in different institutions with pastoral care and guidance studies. But the purpose of our research is to popularize this service and emphasize that this service must be given by specialists on God imagination.

In our research, we preferred combined methods and used both qualitative and quantitative research patterns. In this context, we conducted a survey and had semi-structured interviews to detect the God imagination of young people. They were asked whether they demand professional support on the conflicting situations about God imagination in their lives. Consequently, some of the young people stated that they want such a support and some stated that they do not have a need for this. It is remarkable that the ones who do not want pastoral care and guidance service on that topic tell that they have lost their trust to the people and institutions giving religious education. As a result, the increase in the number of the young people having different God imaginations propounds those serious studies should be done in this field. But primarily, the necessity to build the trust to the people and institutions giving religious education is seen as another problem.

Key Terms: Religious Education, God Imagination, Youth, Pastoral Care

Science Code: 60201

TEŞEKKÜR

“Ben göklerine ve yerlerine sığmam. Fakat inanan kulunun kalbine sığarım.” ayetiyle insan ve Rabbi arasındaki ilişkiyi belirleyen Yüce Allah’a hamd olsun. Allah ile irtibatın nasıl olması gerektiğini bizlere en güzel şekilde gösteren Peygamberimize salât ve selam olsun.

İnsanın dünya yolculuğundaki gayesi hakikate ulaşmak, Allah’a kavuşmaktır. Bu yolculukta kimi zaman yaşadığımız savrulmalarda, yönümüzü bulabilmek için yardıma ihtiyaç duymamız kaçınılmazdır. Araştırmamızın amacı Allah’a ulaşma yolunda, gençlerin yaşayabileceği olumsuzlukların en aza indirilmesi için gerekli olan çalışmaları belirlemektir. Öncelikle bu süreçte değerli vakitlerini benim için ayıran, bana yolumu gösteren, araştırmanın her aşamasında desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Macid YILMAZ’a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Bilgisi ve tecrübesiyle araştırmama katkı sağlayan Dr. İrfan SEVİNÇ Hocama, teknik konularda büyük desteğini gördüğüm değerli Hocam Dr. Ahmet KOÇ’a ve her daim bilgi ve desteklerini yanımda hissettiğim Hitit İlahiyat Fakültesi Hocalarıma teşekkürler ediyorum.

Araştırmamın nicel ve nitel bölümlerinde ölçek ve mülakat çalışmaları yaparken gençlere ulaşmamda bana yardımcı olan çocuklarım Ayşenur, Feyzanur, M. Osman ve Sefa’ya, yeğenlerim Aybüke, Sena, Furkan ve Rana’ya ve teknik konularda bana destek veren eşime teşekkürler ediyorum. Dualarını daima üzerimde hissettiğim anne ve babama ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

Ülkü ODABAŞ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar DİZİNİ	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

REHBERLİK VE DİN

1.1. Rehberlik Nedir?	15
1.2. Rehberliğin Amacı	17
1.3. Rehberliğin Temelleri	17
1.3.1. Psikolojik temeller	17
1.3.2. Toplumsal temeller	18
1.3.3. Felsefi temeller	18
1.4. Psikolojik Danışma ve Rehberlik Süreçleri	18
1.4.1. Rehberlik hizmeti verilecek kişiyle kaynaşma ve ilişki kurma	19
1.4.2. Rehberliğe konu olan sorunların değerlendirilmesi	19
1.4.3. Amaç tanımlama ve oluşturma	19
1.4.4. Psikolojik danışma sürecinde yöntem ve teknikleri seçme ve uygulama	19
1.4.5. Süreci sonlandırma ve izleme	20
1.5. Rehberliğin Temel İlkeleri	20
1.6. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Nedir?	21
1.7. Dünyada Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Başlangıcı ve Uygulamaları	23

1.8. Türkiye’de Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Başlangıcı ve Uygulamaları	24
1.9. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinin Temelleri	27
1.9.1. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin bireysel temelleri	28
1.9.2. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin toplumsal temelleri	28
1.9.3. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin hukuki temelleri	29
1.10. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hakkında Farklı Yaklaşımlar	29
1.11. Diyanet İşleri Başkanlığının Gençlere Yönelik Çalışmaları	32
1.12. Din Hizmetlerinde Temel İlkeler	32

2. BÖLÜM

GENÇLİK VE DİN

2.1. 2.1. Gençlik Dönemi	35
2.2. Gençlik Dönemi Dini Şüpheler	37
2.3.1. Tanrı Tasavvurları	44
2.3.2. Bireyde Tanrı Tasavvurunun Gelişimi	46
2.3.3. Batı Dünyasında Bireyde Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Dair Görüşler	47
2.3.4. İslam Dünyasında Tanrı Tasavvuruna Dair Görüşler	49
2.3.4. Tanrı Tasavvurları	53
2.4. Medyada Yer Alan Din ve Gençlikle ilgili Haberler	59

3. BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. Bulgular	63
3.1.1. Araştırmanın Nicel Bölümünde Elde Edilen Nicel Bulgular	63
3.2. Araştırmanın Nitel Bölümünde Elde Edilen Bulgular	81
3.2.1. Araştırmanın Nitel Bölümüne Katılan Gönüllülerin Demografik Bilgileri	81
3.3.2. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarına Dair Bilgiler	82

3.2.3. Çocukluk Dönemi Tanrı Tasavvuru ve Gençlik Dönemi Tanrı Tasavvuru Arasındaki farklar	86
3.2.4. Gönüllülerin Tanrı ile Aralarındaki Bağa Dair Tanımları	89
3.2.5. Gençlerin Tanrı Tasavvurunu Etkileyen Faktörler	93
3.2.6. Kötülük Probleminin ve Duaların Kabul Olmadığı Düşüncesinin Tanrı Tasavvuruna Etkisi.....	96
3.2.7. Dindar Görünümlü İnsanların Tutarsız Davranışlarının Gençlerin Tanrı Tasavvuruna Etkisi	99
3.2.7. Tanrı İnancı Konusunda Yaşanan Çelişkili Durumlarda Profesyonel Yardım Talebi	101
SONUÇ VE ÖNERİLER	104
KAYNAKLAR	107
EKLER	118
EK-1	119
EK-2	120
EK-3	121

TABLolar DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 3.1. Cronbach's Alpha Güvenilirlik Aralıkları	63
Tablo 3.2. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenleri Arasındaki Korelasyon Değerleri	64
Tablo 3.3. Katılımcıların Yanıtlarının Ortalama ve Standart Sapma Değerleri.....	64
Tablo 3.4 Katılımcıların Genel Bilgileri	66
Tablo 3.5. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde İfadelere Verdikleri Yanıtlar	67
Tablo 3.6. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenlerinde Cinsiyetler Arası Farklar	73
Tablo 3.7. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenlerinde Yaşlar Farklar	74
Tablo 3.8. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenlerinde Ekonomik Durum ile İlgili Farklar	76
Tablo 3.9. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenlerinde Eğitim Durumu ile İlgili Farklar	77
Tablo 3.10. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenlerinde Anne Baba Birlikteliği/Ayrılığı ile ilgili Farklar	78
Tablo 3.11. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi yönelimi Değişkenlerinde Annenin Hayatta Olup Olmadığı ile İlgili Farklar	79
Tablo 3.12. . Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi yönelimi Değişkenlerinde Babanın Hayatta Olup Olmadığı ile İlgili Farklar	79
Tablo 3.13. Nitel Bölüm Araştırmasına Katılan Gönüllülerin Demografik Özellikleri	81
Tablo 3.14. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarına Dair Kodlar	83
Tablo 3.15. Gönüllülerin Çocukluk Dönemi ve Gençlik Dönemi Tanrı Tasavvurlarına Dair Kodlar	87
Tablo 3.16. Gönüllülerin Tanrı ile Aralarındaki Bağ Belirten Kodlar	89
Tablo 3.17. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarını Etkileyen Faktörlere Dair Kodlar	93

Tablo 3.18. Gönüllülerin Kötülük Problemi ve Tanrı Algısına Dair Kodlar	97
Tablo 3.19. Gönüllülerin Dindar Görünümlü İnsanların Tanrı Algularına Etkisine Dair Kodlar	99
Tablo 3.20. Gönüllülerin Tanrı İnancı Konusunda Yaşadıkları Çelişkilerde Profesyonel Yardım Taleplerine Dair Kodlar	101

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

N	Katılımcı Sayısı
\bar{X}	Ortalama Değer
Ss	Standart Sapma
Sd	Standart Hata
KT	Kareler Toplamı
KO	Kareler Ortalaması
P	Anlamlılık Deęeri
G. arası	Gruplar Arası
G. içi	Grup İçi

Kisaltmalar

DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DDR	Dini Danışmanlık ve Rehberlik
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
İHL	İmam Hatip Lisesi
MDR	Manevi Danışmanlık ve Rehberlik
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
TDV	Türk Diyanet Vakfı
Vb.	Ve benzeri ve bařkaları
KYK	Kredi ve Yurtlar Kurumu

GİRİŞ

Varlığın mahiyeti ve kaynağına dair ontolojik kaygı, insanoğlunu eski çağlardan beri meşgul eden konuların başında gelmektedir. Evrenin, kozmik düzenin ve maddenin var oluşu ile ilgili bilgilere ulaşma arzusu ile varlıklar arası ilişki ve hiyerarşiyi anlamlandırma çabası bu kaygının sonucudur.¹ Varlığın bilgisine yönelik duyulan bu merak, insanın fitratında var olan karşı konulmaz bir olgudur. Varlık ve varlığın mahiyetine dair teolojik kaynakların getirdiği açıklamaların yanında, özellikle Antik Yunan'da yapılan ve daha sonra tarih boyunca çeşitli coğrafyalarda devam eden felsefe çalışmaları dikkat çekmektedir.²

Ontolojik olarak varlık çeşitlerinin bütüncül anlamda değerlendirildiği klasik felsefe dönemlerinde, fizik ve metafizik birbirinden ayrı düşünülmemiştir. Varlıklar kategorik olarak sınıflandırıldığında, merkezde yer alan mutlak varlık kavramı, Tanrı'yı temsil etmektedir. Farklı kültür ve inançlarda, birbirinden bağımsız olarak tanımları yapılan Tanrı kavramının, bu tanımlara uygun olarak Tanrı-insan-evren ilişkileri tarif edilmiş ve sistemleştirilmiştir.³

İnsan doğumundan itibaren bir gelişim sürecine girer. İçsel ve dışsal faktörler, aile, eğitim, içinde yaşanan kültür ve çevre bireyin değişimini ve gelişimini etkiler. Doğuştan getirilen birtakım özellikler, dış etkenlerle harmanlanır ve insanın kişiliğinin şekillenmesi, duygu ve düşünce dünyasının oluşumu sağlanır. Din de bu anlamda aile ve eğitim gibi merkezi noktadadır. Dinin hedefi, kendisiyle barışık, Tanrı ve evrenle ilişkilerini doğru kurgulayan insan tipi oluşturmaktır. Bütün bu bağların sağlıklı kurulması bireyin kendini gerçekleştirmesinde önemli basamaklardandır. Ayrıca din, hayatın bir gün son bulacağı düşüncesine karşı, ölüm ve sonrası için anlamlı açıklamalarda bulunur ve sonsuz bir hayat düşüncesi sunar. Bu vaadin, ölümü kabullenme ve hayatı anlamlandırma konusunda insanı tatmin eden bir yönü vardır.⁴ Din, genel anlamda Tanrı kavramı üzerinden anlam kazandığı için, Tanrı tasavvurunun sağlıklı oluşumu büyük önem arz etmektedir.

İnsan zihni, aşkın varlığın mahiyetine dair bilgiyi güçlkle anlayabilir. Ancak buna rağmen insan, inandığı Tanrı hakkında bilgi sahibi olmak ister. Onunla iletişim kurmak, onu yaşamın içinde, yakınında hissetmek ister.⁵ Varlığa ve varlığın kaynağı olarak kabul edilen aşkın varlığın bilgisine ulaşmaya dair bu arzu, öncelikle insanın kendini anlamlandırabilmesi için zorunludur. Varoluşçu filozoflar, insanın varoluşuyla ilgili gerçekleri bilmemesini ve buna kayıtsız kalmasını ontolojik suç olarak tanımlarlar.⁶ Ancak şu var ki; Tanrı- insan arasındaki dikey ilişki, insanın aşkın varlık hakkında doğrudan bilgi sahibi olmasını engeller. Tanrı ile

¹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2016), 128-131.

² Ergin Ögçem, "İnsan Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5 (25 Aralık 2016), 295.

³ Bedia Akarsu, *Max Scheler Felsefesi'nde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu* (İstanbul: İnkilap, 1998), 182.

⁴ Ali Ayten, "Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (29 Ocak 2014), 186-188.

⁵ Mehmet Evkuran, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", *İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 53.

⁶ Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, 2007, 45-46.

doğrudan ilişki kuramayan insan, onu anlamaya ve tanımaya çalışırken deneyimlerinden ve izlenimlerinden yararlanır. Bu durum, Tanrı hakkında bilgi sahibi olmanın bir yolu olan teolojinin Tanrı tanımlarının yanında, insani çabalar sonucunda elde edilen Tanrı tasavvurlarının da gözlemlenmesine sebep olmaktadır.⁷

Tanrı'yı tanıma ve bilme, bireyin aşkın varlıkla olan ilişkisini belirlediği gibi tüm evrenle olan ilişkisini de belirleyen en önemli unsurdur.⁸ Yarattığı ile kurulan doğru ilişki, insanın sınırlarını keşfetmesini, potansiyellerini fark etmesini sağlar⁹ ve dini hayatını dizayn eder. Öyle ki; din, Tanrı kavramını merkeze alan bir sistem oluşturur ve bu durum Tanrı-insan-evren ve insan-insan arasındaki her türlü bağı şekillendirir.¹⁰ Dolayısıyla dinin inanan insan için sunduğu inanç ve değerler sistemi, hayatın bütün alanlarını kapsar niteliktedir. Bu kuşatıcılık din dışında başka hiçbir olgu için geçerli değildir.¹¹ İnsanın din algısını şekillendiren Tanrı tasavvurudur. Bu tasavvurun tezahürleri bütün duygu ve düşünce dünyasında, davranışlarında gözlemlenmektedir.¹²

İnsanda diğer canlılardan farklı olarak bulunan tasavvur yetisi (imgelem), nesne, olay ve olguların algılanmasını, hafızaya kaydedilmesini sağlar. Aynı zamanda soyut kavramları somutlaştırma, anlamlı hale getirme ve içselleştirme işlevselliğine sahiptir.¹³ Tasavvur (imge), herhangi bir dış uyarıcı olmadan hatırlanabilen görsel bir bilginin zihinde oluşan şemasıdır.¹⁴ Herhangi bir şeye dair zihinde kavram oluşturmadan tasavvur gerçekleştirilemez. Dolayısıyla Tanrı kavramının içeriğini, Tanrı'yı tanımlayan sıfat, sembol ve özelliklerle doldurduğumuzda ancak bir Tanrı tasavvuruna sahip olabiliriz.¹⁵

Zihinde kavram ve tasavvur birbirleri ile bağlantılı olarak işlenmektedir. Bireyin belleğinde önceki yaşantılarına dair bulunan bilgiler işlenerek benzerleriyle gruplandırılır ve kavramlar oluşturulur.¹⁶ Bu durum zihinsel gelişim kadar, çevresel faktörlerle de alakalıdır. Bireyin içinde yetiştiği toplumun inanç biçimi, konu hakkında edindiği bilgiler ve yaşantıları Tanrı tasavvurunu şekillendirir.¹⁷

⁷ Akarsu, *Max Scheler Felsefesi'nde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*, 182-183.

⁸ Ögçem, "İnsan Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü", 295.

⁹ Akif Hayta, "U. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-Sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir İnceleme" 9/9 (2000), 489-492.

¹⁰ Evkuran, "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", 51.

¹¹ Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2009), 75.

¹² Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 41.

¹³ Özer Çetin, "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru", *Erich Fromm*, (ts.), 76.

¹⁴ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), 436; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş)*. (İstanbul: Boğaziçi yayınları, 2012), 159.

¹⁵ Çetin, "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru", 78.

¹⁶ Mithat Durak vd., *Aklımın Akli: Psikoloji* (Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2016), 165.

¹⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 171.

İnanan insan, inancı hakkında bilgi sahibi olmak zorundadır. İnanmanın gerçek anlamda meydana gelebilmesi için bu durum zorunludur. İnsanın inanç dünyasının temelini Tanrı tasavvuru oluşturmaktadır. Bilgi ve inanç arasındaki kopukluk dinsel yabancılaşmaya neden olduğu gibi, sadece bilginin varlığı da inanmak için yeterli değildir. Din ve Tanrı hakkında sahip olunan bilgiler kadar¹⁸ psikolojik durum da bu oluşumda önemlidir. Bu noktada meydana gelecek sorunlu durumlar hem aşkın varlıkla kurulan bağı hem de dini hayatı etkiler. Bütüncül olarak düşünüldüğünde Tanrı tasavvurunun duygu ve düşünce dünyasında tezahürlerinin görülmemesi mümkün değildir. O halde, Tanrı tasavvuru konusunda herhangi bir yanlış oluşuma meydan vermeden önlem alınması gerekmektedir.¹⁹

Anlaşıldığı üzere dini yaşantımızı şekillendiren, inanç esaslarımızı belirleyen en önemli etkenlerden birisi Tanrı tasavvurumuzdur. Bu olgu anlam dünyamızı, hayata bakışımızı, tutum ve davranışlarımızı kuşatmaktadır. Tanrı-evren-insan ilişkilerimizde bu perspektifte modellenir. Bu nedenle sistemin en başında bulunan, yaşantımızda ve kişiliğimizde en belirleyici faktör olan Tanrı tasavvurunun doğru ve sağlam kurgulanması hayati önem taşımaktadır.

Çağlar boyu din, insanoğlunun kültür ve düşünce dünyasını şekillendirmiş, tutum ve davranışlarına etki etmiştir. Şu var ki; dinin, bireysel ve toplumsal hayatın merkez noktasında olduğu, Tanrı kavramının her şeyi kuşattığı dönemler geride kalmış gözükmektedir. 1789'da Fransız İhtilali ile başlayan "Aydınlanma Hareketleri" bu anlamda tetikleyici bir etki oluşturmuş, 18. Yüzyıl'ın sonlarına doğru yeni düşünce akımları ve hayat felsefeleri ortaya çıkmıştır. Devam eden süreçte sanayi devrimi ve teknolojik gelişmelerin izdüşümleri, öncelikle hareketlerin başladığı coğrafyada değişim ve dönüşümlerin kaynağı haline gelmiştir. Ardından din ve değerler konusunda sarsıcı ve yıkıcı etkiler meydana getiren bu olgular, ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle, tüm dünyayı kapsayan bir etki alanı meydana getirmiştir.²⁰ Öyle anlaşılıyor ki bu durum, küreselleşme kavramını öne çıkarmış, ancak küreselleşmenin paradoksal bir biçimde meydana getirdiği bireyselleşme, kültür, din ve değerler alanında kontrol edilemez bir çeşitliliğe ve normların anlamını yitirmesine neden olmuştur.

Yaşanan bu baş döndürücü değişimlerin, toplumsal hayatta oluşturduğu çelişkili ve çatışmacı ortam en çok gençleri etkilemiş gözükmektedir. Gençlik döneminin genel ve doğal özelliği kimlik arayışı ve değer oluşturma gibi kavramlar, yaşanan bu belirsiz ortamda istenmeyen yönlere doğru çeşitli savrulmalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²¹

¹⁸ Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu* (Ankara Üniversitesi, Thesis, 1977) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 105 y./23.

¹⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Değerler eğitimi merkezi yayımları, 2010), 181.

²⁰ İsmail Akyüz, "Türkiye'de Gençlik, Din ve Değerler Konusunda Yapılan Ampirik Araştırmaların Yöntem ve İçerik Analizi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/30 (15 Aralık 2014), 1-2.

²¹ Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 12.

Özellikle 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısından bu yana, gençler tarafından mevcut düzenlere protestocu ve eleştirel yaklaşımlar söz konusudur. Bu amaçla oluşturulan sosyal hareketler günümüzde de etkilerini sürdürmektedir. Hayatı anlamlandırma ve toplumsal statüsünü konumlandırma konularında gerilimler yaşayan gençler, eski düzene karşı soğuk ve mesafeli dururken, yeni sistemlere de tam anlamıyla entegre olamamanın oluşturduğu kaos içerisinde bocalamaktadırlar. Sürekli değişen şartlar, siyasi, ekonomik, kültürel alanda yeni olgu ve olayları doğurmakta, dini inanç sistemleri de bundan fazlasıyla etkilenmektedir. Bu durum gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerde aynı şekilde tezahür etmektedir.²²

Gençlerin dine bakışını anlamaya yönelik bilimsel araştırmaların geçmişi 1900'lü yılların başlarına dayanmaktadır. O tarihlerde Amerika Birleşik Devletleri'nde bazı bilim adamlarının yaptığı alan araştırmaları, gençlerin dini inançlara sahip olmalarına karşın yine de tereddütlerinin ve şüphelerinin olduğu, geleneksel din anlayışına eleştirel gözle baktıkları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Küreselleşmenin etkisiyle, dine bakışta çoğulcu yaklaşımlar ve seküler hayat biçimi ülkemiz gençliğini de etkilemiştir. Bunun sonucunda mevcut dini yaşantı ve dindarlık örneklerinin dışında, dinin temel kaidelerine aykırı şekilde farklı dindarlık örnekleri olduğu gibi, dini kurallara ve dini metinlere eleştirel bakışların olduğu da görülmektedir.²³

Tüm dünyayı etkisi altına alan sekülerleşme kavramının ülkemizde ve özellikle gençlerin duygu ve düşünce dünyalarında yansımalarının olmayacağı elbette düşünülemez. Özellikle akran grupları ve değişik sosyal ortamlara katılmalar vasıtasıyla bu tür etkileşimlerin etkisini artırdığı görülmektedir. Çünkü insan, doğası gereği toplum halinde yaşamayı ve hemcinsleriyle ortak paydalarda buluşmayı ister. Aynı zamanda bir gruba, bir topluluğa ait olma hissi, psikolojik iyi olma ve dayanıklılık açısından bireye destek olmaktadır.²⁴ Hızla değişen sosyal ve kültürel hayat, kadim değerlerin anlamını yitirip yeni değer yargılarının oluşmasını tetiklemektedir. Toplumları hazırlıksız yakalayan bu yapısal değişiklik, zaten yaşı gereği değişim geçiren ve değer yargılarını sorgulayan gençler için gerilimli bir durum oluşturmaktadır. Ayrıca gençlerin kendilerini nerede konumlandıracaklarına ve toplumsal rollerine dair kafa karışıklığı yaşamalarına sebep olmaktadır.²⁵

Eğer bireyin sahip olduğu Tanrı tasavvuru, daima onun isteklerini gözeten ve ihtiyaçlarına cevap veren bir Tanrı şeklinde ise, istekleri karşılanmadığı zaman inançlarını sorgulaması ve inanç krizine düşmesi olağandır. Çünkü Tanrı onun nazarında her şeye gücü yeten, dilediğini yapan mutlak iyi olandır. Bütün bunlar elbette Tanrının sıfatları olarak kabul edilmektedir. Ancak dünya gerçekler ve mümkünler dünyasıdır. Yani insanın duygu, düşünce ve

²² Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 71-72.

²³ Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, 17.

²⁴ Şaban Ali Düzgün, "Çağın Meydan Okumaları Karşısında Genç Zihinlerin İnanç Krizi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (13 Şubat 2015), 16.

²⁵ Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, 12.

davranışlarından bağımsız olarak var olan birtakım gerçekliklerin yanında, insan fiilleriyle imkân bulan ve ortaya çıkan gerçeklikler de vardır. Dolayısıyla istenilen şekilde meydana gelmeyen işlerin, Tanrı tasavvuru ile irtibatlandırılması inanç krizlerine yol açabilmektedir.²⁶

Din eğitimi tam anlamıyla alamamış gençlerin, dinin emir ve yasaklarını kavrayamadıkları için bazen küçük meselelerde gerilimler yaşadıkları, vicdan azabı ve utanç hissettikleri görülmektedir. Yaşadıkları bu gerilim, onların dine karşı şüpheli ve isyankâr bir tavır takınmalarına sebep olmaktadır. Özellikle cinsellikle ilgili konularda, yaşlarının gerektirdiği birtakım özellikler ve dinin koyduğu sınırlar arasında sıkışmaları, dini inançları, arzu ve isteklerin önünde bir engel olarak görmelerine yol açmaktadır.²⁷ Sonrasında ise bu gerilim, dini inançları sorgulama, kabullenememe ve eleştirme gibi durumları ortaya çıkarmaktadır. Aslında modern eğitim sistemleri, genel anlamda gençlerin yaşadığı sorgulayıcı ve eleştirel bakış açısını teşvik etmektedir. Din eğitimi de diğer eğitim alanları gibi bu doğrultuda yürütülmektedir. Böyle bir sorgulama süreci sonunda oluşacak dini bağlılık, İslam dinin ideal bağlılık olarak nitelendirdiği bir inanma şeklidir. Çünkü bireyin bilişsel ve duyuşsal anlamdaki bütün tereddütleri yok edilmiş, soruları cevaplanmış, zihinsel ve duygusal anlamda inanmaya hazır hale gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemi doğru bir din eğitimi ile avantaja dönüştürmek mümkün gözükmemektedir.²⁸ Din eğitimi ülkemizde çocukluktan itibaren ailede ve okulda devam edebilmekte fakat orta öğretim düzeyinden sonra gençlerin büyük çoğunluğu din eğitimine isteğe bağlı olarak devam etmektedir. Bu süreçte de dini konularla ilgili öğrenmek istedikleri meseleleri danışabilecekleri uzman kişilere kolaylıkla ulaşmaları önem arz etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının bu konuda bazı çalışmaları bulunmaktadır. Ancak, son dönemde gençlerin Tanrı tasavvurları konusunda yaşadığı çelişkiler göz önüne alındığında, donanımlı Dini Danışman ve Rehberlerin sayılarının artırılması ve sistemli çalışmaların yürütülmesinin zorunlu hale geldiği görülmektedir.

Gençlerin inançlar konusunda yaşadığı şüphe ve tereddütler her zaman olumsuz sonuçlanmamaktadır. Tam tersine bu sorgulama ve araştırma süreci, doğru yönetildiği zaman inanç sistemi daha rahat inşa edilebilir. Bu kriz döneminin yönetiminde ailelerin ve din eğitimi veren kurum ya da kişilerin çabaları büyük önem arz etmektedir. Gençler için, düşüncelerinin yadırganmayacağını ve kendilerini özgürce ifade edebileceklerini bilmek çok önemlidir. Akıllarını kurcalayan ve anlamlandıramadıkları konularda açıkça sorular sorabilmeli ve tereddütlerini dile getirebilmelidirler. Yapılan açıklamalar onların zihin dünyasına hitap etmeli, kullanılan dil ve üslup onlar tarafından kabul görece şekilde seçilmelidir.²⁹

²⁶ Düzgün, "Çağın Meydan Okumaları Karşısında Genç Zihinlerin İnanç Krizi", 19.

²⁷ Hayati Hökelekli, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Thesis, 1980) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 146 y./68.

²⁸ Üzeyir Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", *Dini Araştırmalar* 8/22 (01 Haziran 2005), 38.

²⁹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 107-108.

Günümüzde gelişen teknolojinin etkisiyle, her konuda olduğu gibi dini konularda da yazılı ve görsel pek çok veriye kolaylıkla ulaşılmaktadır. Fakat bu durum, sunulan her şeyin “bilgi” niteliğinde olduğu ve doğru kabul edilebileceği anlamına gelmemektedir. Özellikle inanç esasları ve Tanrının mahiyetine dair konularda denetlenemeyen her türlü yayın, yanlış içeriklerle olumsuz durumlara sebep olabilmektedir. Bu hal, iyi niyetli fakat yanlış bir yöntemden kaynaklanabildiği gibi, kasıtlı birtakım çabaların sonucu olarak da meydana gelmektedir. Pek çok doğru bilginin arasına sıkıştırılmış bir takım yanlış ve sakıncalı söylemler, çoğu zaman fark edilmeden gençlerin inanç dünyalarında tahribata sebep olmaktadır.

Son dönemde sosyal medyada, Ateizm, Deizm, misyonerlik faaliyetleri ya da Panteizmi çağrıştıran ifadeler dikkat çekmektedir. Ayrıca, Tanrının sırf sevgi olduğu ve her şeyin aslında Tanrıyla bir bütün olduğu gibi söylemlere de sıkça rastlamaktayız. Kullanılan bazı argümanlar ise, zaman zaman bilimsel verilerle desteklenerek dini inançlarla çatışmalı gibi gösterilmektedir. Bu durum, zaten tereddüt ve gerilim içinde bulunan gençleri etkileyebilmektedir.

Bütün bu veri akışında sağlıklı bir şekilde bilgiye ulaşabilmek, ancak bir uzman yardımıyla daha kolay ve güvenli bir hale gelebilir. Dini konularda yetkinliğe sahip ve gençlerle iletişim konusunda eğitimli kişiler tarafından verilecek Dini Danışmanlık ve Rehberlik hizmetleri, gençlerin Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları bilgi karmaşasına yardımcı olabilecek potansiyeli barındırmaktadır. Böylece gençlerin sağlıklı ve konforlu bir şekilde inanç dünyalarını düzenlemeleri ve sağlam bir Allah inancı geliştirmeleri sağlanabilecektir.

1. Araştırmanın Problemi

Ülkemizde örgün eğitim kapsamında verilen din eğitimi, ilk ve orta öğretim düzeylerini kapsamakta³⁰, yükseköğrenim düzeylerinde ise sadece dini hizmetler ve din eğitimi vermek üzere istihdam edilecek personelin yetiştirilmesi için kurulan İlahiyat Fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerinde sürdürülmektedir. Bunun dışında lisans düzeyinde herhangi bir fakültede din eğitimi verilmemektedir. Orta öğretim sonrası eğitime devam etmeyen gençler için ise kurumsal anlamda zorunlu bir din eğitimi mevcut değildir. İsteğe bağlı olarak DİB'nin çeşitli kursları bu yönde hizmet vermektedir. Bu anlamda din eğitimi ve Tanrı tasavvuru konusunda bilgi alabilmek için bireysel talep ve çabanın olması gerektiği görülmektedir.

Tanrı tasavvuru sağlıklı bir din anlayışı için önemli bir husustur. Din eğitimi öncelikle bu sorunun cevaplanmasına odaklanmalıdır. Fakat Allah'ın mahiyetine ilişkin bilgi, insanı aşan aynı zamanda ilgilendiren bir konudur. Aşkın olanla bağlantı kurabilmenin yolu, onun

³⁰ İlhan Yıldız, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı?”, *Tubav Bilim Dergisi* 2/2 (2009), 249.

hakkında bilgi sahibi olmakla mümkündür. İnsan kendi varlığının farkına varduktan sonra, yaratıcı ile ilgili sorular zihninde canlanmaya başlar. Bu arayış kendi haline bırakılırsa istenmeyen yönlere kaymalar olabilir. Bu durum ancak doğru bir din eğitimi ile aşılabılır. Şu da bir gerçektir ki; her dinin, her mezhebin Tanrı Tasavvuru başka olabilir. Hatta her insanın zihninde Tanrı'ya dair farklı bir tasavvur oluşabilir. Ancak sistemli bir din eğitimi ile yanlış düşüncelerin temizlenmesi mümkündür. Allah'ı tanımak ve sevmek, onun insandan talepleri hakkında bilgi sahibi olmak, ideal insan olma yolunda en önemli adımdır. Çünkü Allah'ı seven kişi Allah'ın yarattığı her şeyi severek, duygu düşünce ve fiillerini bu doğrultuda gerçekleştirecektir.³¹ İnançlarımız hayatı anlamlandırmamızı, olay ve olguları inançlar bağlamında yorumlayarak algılamamızı sağlar. İnsanın rehberi temellendirilmiş doğru bir inanç olursa, ancak o zaman hayata değer katabilmesi, çevresini ve toplumu şekillendirebilmesi mümkün olacaktır.³² İnançın doğru temellendirilebilmesi ise, Tanrı tasavvurunun doğru oluşturulmasıyla sağlanabilir. İslami bakış açısında bu Allah'ın varlığı, sıfatları ve mahiyetine yönelik itikâdi bilgilerin edinilmesi demektir.

Ergenlik ve ilk yetişkinlik döneminde yaşanan şüphe ve tereddütler sadece İslam dinine ve Müslüman bireylere has bir durum değildir. Hemen hemen bütün dini sistemlerde böyle durumlara rastlanmaktadır. Yaşanan bu durum bazı kaynaklarda çelişki, uyumsuzluk, dini stres olarak ifade edilmektedir. Din eğitimi biliminin buradaki rolü ise, böyle gerilimli durumlar için çözüm olabilecek yöntemler geliştirmesidir.³³ Planlı programlı bir şekilde verilecek dini eğitim, aile ve sosyal çevreden alınan dini bilgilerle birleştiğinde ergenlikle birlikte gençlerin belirli davranış kalıpları geliştirmelerine yardımcı olacak, duygu ve düşünce dünyaları bu doğrultuda gelişecek, daha sonraki yaşantılarında da bunun izlerini taşıyacaklardır.³⁴

Din, gençlerin yaşadığı anlam kargaşası ve kimlik arayışı sorunlarına, getirdiği bakış açısı ile çözüm olabilmektedir. Her anlamda etkili bir rol üstlenen bu bakış açısı, bireyin davranışlarına ve psikolojisine yansımakta, böylece dindar gençlerde daha iyimser ve pozitif tutumlar gelişebilmektedir.³⁵ Bozkurt'un üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı bir araştırma, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin diğer fakülte öğrencilerine nazaran akademik ve sosyal alanlarda daha ahlaki yönelimlerinin olduğunu ve daha idealist tutumlar benimsediklerini göstermiştir.³⁶

Araştırmamızda 18-25 yaş arası gençlerin yaşadığı dini stres ve tereddütler konu edildiğinden, bu yaş aralığındaki gençler ya yükseköğrenim kurumlarında eğitim hayatlarına

³¹ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık Genel Dizi: 24 Kaynak Eserler Dizisi: 10, 2007), 39-41.

³² Mualla Selçuk, "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 340.

³³ Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", 38.

³⁴ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 151-152.

³⁵ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 83.

³⁶ Veysel Bozkurt, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği* (Ankara: Alesta, 2000), 106-120.

devam etmekte ya da iş hayatında çalışmaya başlamış durumdadırlar. Bir kısmı da ailelerinin desteğiyle eğitim ve çalışma hayatının dışında yaşamlarını sürdürmektedirler.

Kalkınma Bakanlığının 2014-2018 tarihli kalkınma planları çerçevesinde hazırlanan “Gençlik Çalışma Raporu” sonucunda elde edilen verilere göre, Türkiye’deki gençlerin %26’sı “oturan”, %45’i “okuyan”, %28’i ise “çalışan” olarak gözükmektedir.³⁷ Bu verilere göre gençlerin %54’ü eğitimine devam etmemekte, kalan kısmın büyük bir bölümü de yükseköğrenim sırasında din eğitimi almamaktadır. Ancak talep eden kişilere DİB’nin yaygın eğitim kapsamında, çeşitli kurslar vasıtasıyla yürüttüğü din eğitimi hizmetleri söz konusudur. Ayrıca çeşitli kurumlarla yapılan anlaşmalar gereği başkanlığın “Dini-Manevi Danışmanlık ve Rehberlik” Hizmetleri devam etmektedir.³⁸

Günümüzde din eğitimi adına örgün ve yaygın eğitim kapsamında yapılan her türlü faaliyet bir ihtiyacı karşılamaktadır. Fakat Kur’an’da bahsedildiği şekilde, tüm zamanların üstünde Allah-insan ilişkisinin her daim canlı tutulması gereğini karşılayamamaktadır. O halde Kur’an’ın kutsallığına atıf yaparken O’nun epistemolojik bir bilgi kaynağı olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. 18-25 yaş arası gençlerde görülen dini inançları sorgulama hali, dinin gerçek hayattan kopuk söylemlerle ifade edilmiş şekline karşı bir tepkiye dönüşmektedir.³⁹

Gençlik döneminin dini konularda şüphe, tereddüt, sorgulama gibi durumların ortaya çıktığı, ontolojik kaygıların yaşandığı bir süreç olduğunu belirtmiştik. Aslında bu dönemde gençler, inkâr etmeyi değil inanmayı, tatmin olmayı ve kendilerince Allah’a giden bir yol bulmayı arzulamaktadırlar.

Araştırmanın problem cümlesi şu şekildedir; Gençlerin, Tanrı tasavvurları hakkında şüphe ve çelişki yaşamalarına etki eden faktörler nelerdir? Ayrıca bu konudaki tereddütlerin giderilmesi için DDR hizmetlerinin nasıl bir katkısı vardır?

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, ülkemizde DİB tarafından yürütülen DDR hizmetlerinin, gençlerin Tanrı tasavvurları konusunda şüphe ve tereddüt yaşamalarına etki eden faktörlerin neler olduğunu ve DDR’nin Tanrı tasavvurunu doğru inşa etmeleri konusunda ne tür katkılar sağladığını tespit etmek amaçlanmıştır. Gençlerin geleceğe umutla bakabilmesi, kendileriyle ve içinde yaşadıkları toplumla barışık halde olabilmeleri, sağlıklı ve özgüvenli nesiller yetiştirebilmek açısından önemlidir. Gençlik dönemi genel özelliklerinden olan eleştirel ve sorgulayıcı

³⁷ Yörük Kurtaran, *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 Gençlik Grubu Çalışma Raporu* (Ankara: Kalkınma Bakanlığı, 2015), 5.

³⁸ İlhan Topuz, “Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Nitelik ve Yeterlilikler”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/243-245.

³⁹ Selçuk, “Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu”, 340.

yaklaşım, özellikle dini inançlar ve Tanrı tasavvurları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yaşadığımız dönemin karakteristik bir özelliği olan sekülerleşme ve kapitalizm, genç insanı kendisine ve kültürüne yabancılaştırmıştır. Bunun sonucunda bireylerde oluşan içsel gerilimle mücadelede, gençlere yönelik profesyonel anlamda yapılacak dini rehberlik çalışmaları önem arz etmektedir. Araştırmanın önemine gelince, bu konuda şu ana kadar yapılan akademik çalışmalar özellikle genç bireylerin dini gelişim özellikleri, din eğitimi ihtiyaçları ve Tanrı tasavvurlarının nasıl şekillendiği üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada ise, genç bireylere yönelik yürütülen DDR faaliyetlerinin onların doğru Tanrı tasavvuru elde etmelerindeki değerini nicel ve nitel çalışmalarla ortaya koyması açısından önemli görülmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle gençlerin sahip olduğu Tanrı tasavvurunu belirlenmesi ve gençlik dönemine geçişle birlikte Tanrı tasavvurlarındaki değişime hangi faktörlerin etki ettiğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın nicel bölümünde, Tanrı algısının Tanrı tasavvuru üzerinde etkili olduğu ve inancında bu doğrultuda şekillendiği düşünülerek gençlerin Tanrı algıları belirlenmeye çalışılmıştır. Tanrı algısında sevgi veya korku yönelimlerinden herhangi birisinin yüksek düzeyde görülmesinin, Tanrı tasavvurunda değişime sebep olabilecek riskler barındırabileceği düşünülmektedir. Çalışmamızda sadece var olan durumun tespit edilmesi amaçlanmış, Tanrı algısı ve Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkinin detaylı bir şekilde incelenmesi araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Nitel bölümde ise, Tanrı tasavvurunu etkileyen içsel faktörlerin yanında, bu konuda etkili olan çevresel faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır. DDR hizmetlerinin bu alanda kullanılmasının önemini vurgulayabilmek için, öncelikle gençlerin şu durumdaki Tanrı tasavvurları ve Tanrı tasavvurlarının oluşmasında nelerin belirleyici olduğunun ortaya çıkarılması gerekmektedir. Ancak bu durum açıklandıktan sonra çözüm için DDR hizmetlerinin önemini vurgulamak mümkün olacaktır.

3. Varsayımlar

Bu araştırmadaki varsayımlarımız:

1. Günümüz gençlerin Tanrı tasavvurları çeşitlilik arz etmektedir.
2. Gençlik dönemine geçişle birlikte Tanrı inancı konusunda şüphe ve tereddütler oluşmaktadır.
3. Medya gençlerin Tanrı tasavvurları konusunda olumsuz etkilere sahiptir.
4. Gençler Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkiler için çözüm yolları aramaktadırlar.
5. Gençler Tanrı tasavvurları konusunda dini rehberlik ve danışmanlık faaliyetlerini talep etmektedir.

4. Araştırmanın Yöntemi

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada karma yöntem tercih edilmiştir. Karma yöntemde nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmaktadır.⁴⁰ Nitel ve nicel araştırma deseni çerçevesinde, ölçek, mülakat ve doküman analizi tekniği tercih edilmiştir. Nicel ve nitel araştırma desenleri birlikte kullanılırken sıralı açıklayıcı karma yöntem tasarımı tercih edilmiştir. Sıralı açıklayıcı tasarım: (Nicel→nitel) Bu tasarımda nicel veriler toplanıp analiz edildikten sonra nitel veri toplanmaktadır. Verilerin analizi birbiriyle ilişkili olup çoğunlukla veri yorumlama ve tartışma bölümlerinde birleştirilir.⁴¹

Araştırmanın nicel bölümünde gençlerin Tanrı tasavvurlarındaki durumunun anlaşılması adına Özlem Güler'e ait "Tanrı Algısı Ölçeği" uygulanmıştır. Ölçek bireyin sahip olduğu Tanrı algısının olumlu mu olumsuz mu olduğunu belirlemeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Ölçek için gerekli geçerlilik ve güvenilirlik testleri yapılmış, uygulanabilirliği kabul edilmiştir.⁴² Araştırmamızda hazır olarak alınan ölçeğin kullanılabilmesi için Özlem Güler'den e-mail yoluyla gerekli izin alınmıştır. Ölçekte yer alan ifadeler araştırmamız kapsamında Google Formlar vasıtasıyla hazırlanmış, WhatsApp üzerinden katılımcılara gönderilmiştir. 435 kişi tarafından geri dönüş yapılmıştır. Ancak araştırmamız için belirlenen 18-25 yaş aralığı kriteri 396 katılımcı tarafından sağlandığı için bu yaş aralığı dışındakiler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Son olarak nicel ve nitel araştırmalardan elde edilen bulgular, literatür taramasından elde bilgiler ışığında yorumlanmıştır.

Nitel araştırmalarda veri toplama amacıyla gözlem, görüşme ve doküman analizi teknikleri kullanılabilir.⁴³ Doküman analizi tekniğinde, konuyla ilgili sistematik olarak basılı ve dijital materyaller olmak üzere birçok belgeyi incelemek ve değerlendirmek söz konusudur. Araştırma problemi doğrultusunda alandaki ilgili literatür taranarak, analiz edilen veriler incelenmiş ve yorumlanmıştır. Mülakat çalışmasında ise uzman görüşü alınarak oluşturulan sorularla, Ankara Yenimahalle'de yaşayan 32 genç ile yarı yapılandırılmış mülakat çalışması yapılmıştır. Mülakat soruları hazırlanırken, soruların araştırmanın konusuna uygun olarak her bir soru bir konuyu işleyecek şekilde açık ve anlaşılır olmasına dikkat edilmiştir. Mülakatlar sırasında önceden hazırlanan sorular tüm katılımcılara aynı sırada ve aynı şekilde sorulmuştur. Sorular öncelikle taslak halinde hazırlanmış ve uzman görüşü alınmıştır. Gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra, soruların araştırma konusuna uygun olup olmadığını ve kolay anlaşılıp anlaşılmadığını test etmek amacıyla bir gruba uygulanmış ve elde edilen geri bildirimlerle gerekli değişiklikler yapılmıştır. Sorular ilk sorudan başlayarak belirli bir mantık sırası içinde yerleştirilmeye çalışılmıştır. Uygulama aşamasından sonra ham veriler ayıklama,

⁴⁰ Sait Gürbüz - Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 107.

⁴¹ Adnan Bakı - Tuba Gökçek, "Karma Yöntem Araştırmalarına Genel Bir Bakış" 11/42 (2012), 9.

⁴² Özlem Güler, "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", (2007), 123-133.

⁴³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel, 2017), 44-45.

özetleme ve dönüştürme işlemine tâbi tutulmuş, barındırdıkları içerikler somutlaştırılıp toparlanarak tablolar halinde sunulmuştur.

4.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Ankara Yenimahalle’de yaşayan 18-25 yaş arası gençler oluşturmaktadır. Nicel bölümde Ankara Yenimahalle evreni içinde yaşayan 18-25 yaş arası örneklem gruba “Tanrı Algısı Ölçeği” uygulanmıştır. Araştırmanın nicel bölümünde, araştırma sonuçlarının istenen güvenilirlikte olması adına, örneklem sayısının evren büyüklüğüne oranla tespit edilmesi gerekmektedir. 2020 TÜİK verilerine göre Ankara Yenimahalle’de yaşayan 18-25 arası genç sayısı 90.064’tür. Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında $n = N \times t^2 \times (p \times g) / d^2 \times (N-1) + t^2 \times (p \times g)$ formülünden hareketle $p=0.5$, $g=0.5$ esas alınarak hesaplama yapılmıştır. Buna göre örneklem büyüklüğü 90.064 rakamına oranla 383 kişi olarak tespit edilmiştir.⁴⁴ Katılımcılar “basit tesadüfi” yöntemle belirlenmiştir. Tesadüfi yöntem, evren içerisindeki her bir parçanın örneklem grubuna girme ihtimalinin eşit olduğu durumdur. Yani seçilen her birey, nesne evreni temsil edebilmek için gerekli yeterliliğe sahiptir.⁴⁵ Bu amaçla çeşitli üniversitelerin fakülteleri, belediyelerin spor kulüpleri gibi gençlerin bulunduğu ortamlara gidilerek kendilerinden araştırmaya katkı sunmaları talep edilmiştir. Araştırmanın nitel bölümünde ise, örneklem kartopu örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Kartopu örnekleme yönteminde, araştırmanın kıstaslarına uygun olarak bir veya birkaç denek tespit edilerek, bu deneklerden elde edilen bilgi ve tavsiyelerle diğer deneklere ulaşılmaya çalışılmaktadır.⁴⁶ Bu yöntemle belirlenen 32 kişilik örneklem grupla mülakat çalışması yapılmıştır.

4.3. Verilerin Toplanması ve Kullanılacak İstatistiksel Analiz Yöntemleri

Araştırmanın nicel bölümünde Ankara Yenimahalle evreni içinde tesadüfi olarak seçilen 18-25 yaş arası 396 kişilik örneklem gruba Özlem Güler’e ait “Tanrı Algısı Ölçeği” uygulanmıştır. Ölçeğin geliştirilme aşaması ve özellikleri Güler tarafından şu şekilde ifade edilmektedir; ölçekte 22 maddenin işler ve geçerli maddeler olduğu belirlenmiş ve ölçek bu ifadelerden oluşmuştur. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0,83 olarak bulunmuştur. Bu değer oldukça güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir. Faktör yapısı incelendiğinde, ölçeğin beş faktörden oluştuğu bulunmuştur. Tüm faktörler toplam varyansın %55,6’sını açıklamıştır. Analizler sonucunda Tanrı Algısı Ölçeği (TA)’nin güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğu görülmüştür. Ölçekte 22 maddelik Tanrı Algısı formu kullanılmıştır. Form 5’li likert tipi olarak hazırlanmıştır. Formda bulunan soruların sayısı, “Seven ve affedici Tanrı” ile “Cezalandıran

⁴⁴ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 159.

⁴⁵ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 150.

⁴⁶ Gürbüz - Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 135.

Tanrı” yı niteleyen maddelere eşit olarak dağıtılmıştır. Korku yönelimli Tanrı algısı; bireylerin Tanrı’yı uzak, korkutucu ve cezalandırıcı şeklinde tanımladıkları ifadeler içerirken, sevgi yönelimli Tanrı algısında ise; güvenilir, şefkatli ve merhametli, çok seven bir Tanrı ifadeleri yer almaktadır. 5’li likert tipinde hazırlanan ölçekte derecelendirme şu şekilde yapılmaktadır: “Hiç Yansıtıyor”(1), “Kısmen Yansıtıyor” (2), “Biraz Yansıtıyor” (3), “Oldukça Yansıtıyor” (4), “Tamamen Yansıtıyor” (5) olarak puanlanmıştır. Ölçekte bulunan ve sevgi yönelimli Tanrı algısına işaret eden ifadeler düz puanlanırken, korku yönelimli Tanrı ifadeleri ters puanlanmıştır. Buna göre puanların yüksek olarak seyretmesi “sevgi yönelimli” bir Tanrı algısını göstermektedir.

Ölçekte bulunan 1, 4, 5, 6, 9, 11, 12, 13, 17, 19, 20,22 numaralı ifadeler düz olarak, diğer ifadeler ise ters olarak puanlanmıştır. Ölçeğin faktör analizi sonucunda ise beş faktörden oluştuğu tespit edilmiştir.

1. Faktörün “Seven Tanrı”
2. Faktörün “Tanrıya yönelik olumlu duygular”
3. Faktörün “Uzak umursamaz Tanrı”
4. Faktörün “Korkutan cezalandıran Tanrı”
5. Faktörün “Tanrıya yönelik olumsuz duygular” faktörlerini ölçtüğü anlaşılmıştır.⁴⁷

Sahada elde edilen ölçek sonuçlarının analizinde betimleyici analiz teknikleri esas alınmıştır. SPSS programı ile yapılan analiz sonucuna göre uygun analiz yöntemleri belirlenmiştir. Bulgular değerlendirilirken, ortanca, standart sapma, ortalama, minimum maksimum sayısal değerler, yüzdelik sayılar kullanılmıştır. Tanrı algısının cinsiyete göre değişip değişmediği, sevgi yönelimli ve korku yönelimli Tanrı algısı arasındaki farkın cinsiyetler arasındaki dağılımı ve eğitim durumu arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. SPSS programında değişkenlerin iki gruba ayrıldığı cinsiyet, anne baba birlikte mi, anne hayatta mı, baba hayatta mı gibi değişkenler için T-Testi uygulanmıştır. Değişkenlerdeki grupların ikiden fazla olduğu yaş, eğitim düzeyi, ekonomik durum gibi soruların analizinde Anova-Post Hoc testi LSD ve Anova-Post Hoc Hochberg G-T2 seçenekleri ile grup içi anlamlılık düzeylerine bakılmıştır.

Araştırmanın nitel kısmında veri toplama aracı olarak literatür taraması ve mülakat çalışması yapılmıştır. Mülakatta sorulacak sorular uzman onayıyla hazırlanmış, mülakat sonuçlarının çözümlenmesi içerik analizi şeklinde yapılmıştır.

⁴⁷ Güler, “Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, 127-132.

4.5. Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırma, 2021 yılında Ankara Yenimahalle evreninde, 18-25 yaş arası gençler üzerinde yapılmıştır. 18 yaş altı ve 25 yaş üstü bireyler araştırmanın kapsamı dışındadır.

5. Hipotezler

1. Gençlik dönemi dini şüphe ve sorgulamaların yoğun olduğu bir dönemdir.
2. Gençler dini konularla ilgili en çok Tanrı tasavvuru konusunda çelişki yaşamaktadır.
3. Değişen sosyal hayat ve hızlı bilgi akışı gençlerin dini inançlarını ve Tanrı tasavvurlarını olumsuz etkilemektedir.
4. Yaşanan bireysel ve toplumsal travmalar gençlerin Tanrı tasavvurunda olumsuz etkiye sahiptir.
5. Dindar/muhafazakâr insanların tutarsız davranışlarıyla gençlerin Tanrı tasavvuru etkilemektedir.
6. Gençler Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlar için DDR hizmetlerinden yararlanmayı talep etmektedirler.

5.1. Alt hipotezler

1. Tanrı algısında sevgi veya korku yöneliminin baskın olması
 - a) Cinsiyet
 - b) Yaş
 - c) Eğitim düzeyi
 - d) Ekonomik durum
 - e) Anne babanın birlikte olup olmaması
 - f) Annenin hayatta olup olmaması
 - g) Babanın hayatta olup olmaması değişkenlerine göre farklılık göstermektedir.

6. Temel Kavramlar

Araştırma içerisinde kullanılan temel kavramlar şu şekildedir:

Din: İnsanın diğer insanlarla ve kutsalla ilişkilerini belirleyen, inanç ve düşüncelerine dayalı, kurumsallaşmış sistemli yapıdır.⁴⁸

Din Eğitimi: Bireylerin kasıtlı olarak ve kendi yaşantıları ile dini davranışlarını meydana getirme deneme sürecidir.⁴⁹

⁴⁸ Şinasi Gündüz (ed.), *Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 21.

Dini Danışmanlık ve Rehberlik: Dini Danışmanlık, toplumda meydana gelen yapısal değişikliklerin meydana getirdiği problemler ve dini değerler arasında sıkışan insan için, değerler ve gerçeklikler arasında çözüm üretme hizmetidir.

Genç: Birleşmiş Milletler Örgütü genç kavramını 15-25 yaş arası, öğrenimine devam eden ve kendine ait bir konutu bulunmayan ve ailesine bağımlı bireyler şeklinde ifade etmektedir.⁵⁰

Tasavvur: Bir varlık hakkında zihinde bilgi oluşumunun ilk aşamasıdır. O varlıkla ilgili zihinde oluşan tasarım, görsel, canlandırmadır.⁵¹

Tanrı tasavvuru: Bireyde Tanrı kelimesine karşılık oluşan şema ve bununla ilgili bireysel tecrübelerdir.⁵²

⁴⁹ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi, 2010), 25.

⁵⁰ Atalay Yörükoğlu, *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları* (İstanbul: Özgür, 2007), 13.

⁵¹ Mahmut Kaya, "Tasavvur", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2011), 40/126-127.

⁵² Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 31.

1. BÖLÜM

REHBERLİK

1.1. Rehberlik Nedir?

Rehberlik, öncelikle bireyin kendini tanımasına, isteklerini ve geleceğe dair beklentilerini açık bir şekilde belirleyebilmesine yardımcı olmaktır. İnsanın herhangi bir konuda karar vermesi gerektiğinde kendisi için en uygun seçeneğe yönelebilmesi, avantajlı ve dezavantajlı yönlerini fark etmesiyle mümkündür.⁵³ Kendini tanıyan bireyin çevresiyle sağlıklı ilişkiler kurması, toplumla uyumlu davranış kalıpları ve değer yargıları geliştirmesi rehberlik hizmetiyle kolaylaşmaktadır.⁵⁴ Rehberliğin çalışma alanı, öğretim etkinliklerinde olduğu gibi dış dünyaya ait nesnel bilgiler değil, bireyin iç dünyasına ait duygu ve düşünce durumlarıdır.⁵⁵

Rehberlik; kelime olarak kılavuzluk sözcüğüyle eş anlamlı olarak kabul edilse de, literatürdeki anlamı farklıdır. Kılavuz; herhangi bir işte yetki ve beceri sahibi olan, yapılması gereken şeyi diğerleri için yapıp yerine getiren kişi demektir. Ancak rehberlik, bireyin rehber tarafından tanınıp anlaşılması ve bireyin kendisini tanımasına yönelik yapılan çalışmalar anlamına gelmektedir. Bu şekilde gelişimini ve olgunlaşmasını sürdüren birey, çözüm için adımlarını kendisi atacaktır.⁵⁶ Rehberlik; kişiye kendi sorunlarını çözebilmesi için sistematik bir yardım ve deneyim kazandırma sürecidir. Bu süreçte hem kendisini hem de çevresini tanımasına yardımcı olmak ve çevresiyle uyum sürecini kolaylaştırmaktır.⁵⁷ Rehberlik, bireye rağmen yürütülecek bir uygulama değildir. Dolayısıyla merkezde birey konumlandırılarak, sistemli ve belirli süreçlerden oluşan çalışmalar yürütülür. Disiplinler arası bilimsel ve profesyonel bir yardım şekli olan rehberliğin amacı, bireyin kendisini gerçekleştirmesine yardım etmektir.⁵⁸ Rehberlik sayesinde birey kendini tanıdıkkça, hayata bakışı netleşecek, beklentilerini gerçekçi bir biçimde dizayn edecektir.⁵⁹ Rehberlik hizmeti ile verilen yardımdan kastedilen şey, danışana tavsiyelerde bulunmak ya da birtakım doğruları kabul etmesini sağlamak değildir.⁶⁰ Kısaca rehberlik; bireyin kendini ve çevresini tanıması, potansiyelini fark etmesi, kendini gerçekleştirebilmesi için doğru kararlar alabilmesi adına, sistemli bir şekilde verilen profesyonel yardımdır.⁶¹

⁵³ Yıldız Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma* (Ankara: ÖSYM Yayınları, 2002), 3-4.

⁵⁴ İbrahim Ethem Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik* (Ankara: Pdrem Yayınları, 2007), 43.

⁵⁵ Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 9.

⁵⁶ Süleyman Çetin Özoğlu, *Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma* (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982), 3.

⁵⁷ Ege Remziye, "Din Hizmetlerinde Rehberlik", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 47-49.

⁵⁸ Bünyamin Çetinkaya, "Rehberlikte Temel Kavramlar", *Rehberlik*, ed. Betül Aydın (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 5-9.

⁵⁹ Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 2.

⁶⁰ Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 5.

⁶¹ Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 5.

Milli Eğitim Bakanlığı yönetmeliğindeki rehberlik tanımı ise şu şekildedir: Rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri ile bireyin ilgi ve yeteneklerini tanıyarak geliştirmesi, problemlerini çözebilmesi, etkin kararlar alabilmesi amaçlanır. Aynı zamanda etkili bireysel ve toplumsal ilişkiler kurarak, çevresine sağlıklı ve dengeli bir şekilde uyum sağlaması, böylece kendini gerçekleştirebilmesi için, uzman kişilerce sistemli olarak sunulan bir yardım sürecidir. Kişinin, yetenek ve becerilerini en üst düzeyde geliştirmesine katkı sağlamak için, eğitim sisteminde rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hizmet, üniversitelerin “Eğitimde Psikolojik Hizmetler, Rehberlik ve Psikolojik Danışma ve Psikoloji” mezunlarınca yürütülmektedir.⁶²

Tanımlardan da anlaşıldığı gibi rehberlik, danışanların sorunlarına çözüm yolları bulmak ya da neler yapılması gerektiğini söylemek değildir. Rehberlik bireylerin sahip oldukları potansiyellerinin farkına varmalarını sağlamak ve sorunlarına dair çözümlere kendilerinin ulaşmasına yardımcı olmaktır. Bireyin iç dünyasında yaşadığı çatışma ve kararsızlıkları, içsel huzurunu sağlayacak şekilde profesyonel bir yardımla sona erdirmektir.

Herhangi bir konuda bilgi sahibi olan kişilerin diğer insanlara yardım etmesi çok eskilere dayanan bir uygulamadır. İnsanlık tarihi boyunca toplum tarafından düşüncelerine önem verilen kişiler, insanlara problemlerini çözüme konusunda yardım etmişler, peygamberler, filozoflar ve bilginler rehberlik konusunda etkin rol oynamışlardır.⁶³

Psikolojik danışma ve rehberlik hizmetleri psikoterapi ve psikiyatrik hizmetlerden farklıdır. Psikolojik danışmaya gelen kişi hasta değildir ve aslında amaç bireyin sahip olduğu özelliklerin korunmasıdır. Sadece problemiyle nasıl başa çıkacağına dair yardım alması gerekmektedir. Yardım sonucunda bireyler kendi problemlerini yine kendileri çözecektir. Yani sorunlarıyla başa çıkmak için gerekli olan çözüm yollarını ve stratejileri kendileri oluşturacaktır.⁶⁴

Özellikle araştırmamızın konusu olan gençliğin Tanrı tasavvurları hakkında yaşadığı şüphe ve tereddütlerde, din görevlilerinin yapacağı rehberlik büyük önem taşımaktadır. Bilindiği gibi bir sorunun ortaya çıkmasını engellemek, çıktıktan sonra gidermekten daha kolaydır.⁶⁵ Henüz sorun oluşma aşamasına geçmeden önlemek adına önleyici rehberlik hizmetleri sunulabilir.⁶⁶ Bu sayede gençler, inanç krizine düşmeden yaşadıkları sorgulama dönemini arzu edildiği şekilde sonlandırabileceklerdir.

⁶² “Mevzuat Bilgi Sistemi” (Erişim 23 Nisan 2021).

⁶³ Hüseyin Yılmaz, *Dini Hitabet* (Sivas: Vizyon Matbaa, 2016), 136.

⁶⁴ Durmuş Ümmet, “Rehberlikte Hizmet Alanları”, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, ed. Halil Ekşi - Müge Yüksel (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 57.

⁶⁵ Mücahit Dilekmen, “Rehberliğin Başlıca Türleri”, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, ed. Gürhan Can (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 46.

⁶⁶ Durmuş Ümmet, “Rehberlik ve Psikolojik Danışmada Başlıca Hizmet Türleri”, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, ed. M. Engin Deniz - Atılğan Erözkan (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 49.

1.2. Rehberliğin Amacı

İnsan, yaşantısından, duygu ve düşünce dünyasından yaptığı çıkarımlarla belirli önyargılar oluşturmaktadır. Bunun sonucunda tüm canlılar gibi insanda içgüdüsel olarak kendi yararına olan şeylere meylenmekte, kendisi için sakıncalı bulduğu şeylerden uzaklaşmaya çalışmaktadır.⁶⁷

İnsanın ihtiyaçlarını hiyerarşik bir düzene koyan Maslow, en üst basamağa kendini gerçekleştirme halini koyar. Biyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayabilen insan, güvenlik, ait olma ve saygı basamaklarını da aştıktan sonra kendini gerçekleştirme basamağına ulaşır ki; buraya vardığında kendini tanıması, kabullenmesi, avantajlı ve dezavantajlı yönlerini fark edip gelişmeye açık bir tutum sergilemesi beklenir. Rehberliğin amacı da tam olarak, insanın kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmaktır.⁶⁸ Rehberlik aynı zamanda; bireyin bu konuda önüne çıkan sorunları çözebilmesi için bir destektir.⁶⁹

Anlaşıldığı gibi rehberlik aslında kişinin kendini keşfetmesi adına içsel yolculuğunda ona destek olma amacı taşıyan bir hizmettir. Kendini tanıyan ve potansiyelini fark eden insan, arzu ettiği kişiliğe sahip olduğu gibi sorunlarını çözmeye daha başarılı olacak ve kendi kendine yetebilecektir.

1.3. Rehberliğin Temelleri

Rehberlik, insanın hem kendisi hem de çevresiyle olan diyalogunda önemli bir gereksinim olarak gözükmektedir. Tarihsel süreçte rehberlik ve danışma hizmetlerinin farklı isim ve yöntemlerle daima var olması, rehberliğe duyulan ihtiyacın açık bir göstergesidir. Rehberliğin farklı açılardan temellendirilmesi ise şu şekilde sıralanabilir:

1.3.1. Psikolojik Temelleri: İnsanların doğuştan getirdiği birtakım özellikler ve çevresel koşullar herkesin kendine özgü özellikler taşımasına sebep olur. Doğal olarak bu da kendini geliştirme yolunda her bireyin ihtiyaçlarının farklı olması sonucunu doğurur. Rehberlik anlamında arzu edilen destekte, böyle bir çeşitliliği gerektirir. Bu konuda psikoloji biliminin verilerinden yararlanılmaktadır. Rehberlik hizmetleri kişinin psikolojik gereksinimleri göz önünde bulundurularak kişiye özel olarak uygulanmalıdır.⁷⁰

⁶⁷ Uğur Öner, "Çatışma Çözme ve Arabuluculuk", *Gelişen Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, ed. Fidan Korkut Owen vd. (Ankara: Nobel, 2009), 2. Cilt/168-169.

⁶⁸ Ege Remziye, "Din Hizmetlerinde Rehberlik", 48.

⁶⁹ Hasan Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik: Teori ve Uygulama* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 23.

⁷⁰ Süleyman Çetin Özoğlu, *Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma* (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982), 70-72.

1.3.2. Toplumsal Temeller

Hayatın durağan olmayan ve sürekli değişen yapısı, insanları zaman zaman hem kendilerine hem de içinde yaşadıkları topluma yabancılaştırabilmektedir.⁷¹ Sosyal hayat değiştikçe insanların toplumsal rolleri ve diğer bireylerle ilişkileri de farklılaşmakta, bu yeni duruma adaptasyon süreci sıkıntılı olabilmektedir.⁷² Özellikle kadınların ekonomik hayatta daha aktif rol almaya başlaması, aile yapılarının ve aile içi ilişkilerin farklı boyuta taşınmasına sebep olmuştur. Aslında genel olarak tüm iş alanlarında ve toplumsal hayatta önekilere nazaran köklü değişikliklerin olduğu görülmektedir. Değişen değerlere ve gelişen şartlara hızlı ve konforlu bir uyum sağlanabilmesi için rehberlik hizmetlerinin ihtiyaç haline gelmesi bir vakıa olarak ortada durmaktadır.⁷³

1.3.3. Felsefi Temeller

Felsefi açıdan insan davranışları ve hayata yansımaları iki ana başlık altında incelenebilir. İlki; bireyi odak noktasına alan ve bireyin istek ve ihtiyaçlarına yönelik olan bireyci yaklaşımlar, ikincisi; toplumsal amaçları merkeze alan, toplumun istek ve ihtiyaçlarını ön plana koyan toplumcu yaklaşımlardır. Özellikle 20.yüzyıl sonrası hızla değişen şartlar, felsefi açıdan farklı görüşleri ortaya çıkarmış (varoluşçu felsefe), değişimin hızına ayak uyduramayan insan, zaman zaman kendini yetersiz, çaresiz ve güvensiz hissetmeye başlamıştır. Hayatın anlamını ve amacını kaybetme, kendine yabancılaşma gibi pek çok risk barındıran bu durum, profesyonel yardım almayı gerektirmektedir. Bireyin hem kendine hem de içinde yaşadığı topluma yararlı olabilmesi ancak bu şekilde mümkündür.⁷⁴

1.4. Psikolojik Danışma ve Rehberlik Süreçleri

Psikolojik danışma sürecinde danışman ve danışan arasındaki ilişki büyük önem taşımaktadır. Danışmanın aldığı eğitim ve mesleki becerisi rehberlik ve danışma hizmeti yürütülürken yönlendirici rol oynamaktadır. Danışana güven vermek, her koşulda yardım alabileceğini ve değerli olduğunu hissettirmek gerekmektedir. Danışanın hangi duygu yoğunluğuyla geldiği, nasıl bir durumla başa çıkmaya çalıştığı bilinmediğinden öncelikle kendini rahat hissetmesi sağlanmalıdır. Çünkü insan yalnızca kendini rahat ve güvende hissettiği bir ortamda duygularını rahat bir şekilde ifade edebilecektir.

⁷¹ Remziye Ege, "Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Dini Araştırmalar* 14/39 (01 Haziran 2011), 49-50.

⁷² Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 80-82.

⁷³ Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 84-86.

⁷⁴ Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 89-91.

Danışanın çözümü için yardım almak istediği problemin oluşması nasıl zaman içinde olduysa çözümü de belirli bir süreyi kapsamaktadır.⁷⁵ Çalışmalar sürecinde oturumlar yaklaşık 40-50 dakikadan oluşmaktadır. Bir veya birkaç oturum devam edebilen PDR çalışmaları aşamalı süreçlerden meydana gelmektedir. Bu aşamaların içerik ve isimlendirilmelerinde farklı görüşler bulunsa da genel olarak kabul gören belli süreçler vardır.⁷⁶

Psikolojik danışma ve rehberlik hizmeti şu aşamalardan oluşmaktadır.

1.4.1. Rehberlik hizmeti verilecek kişiyle kaynaşma ve ilişki kurma

Bu aşamada rehberlik hizmeti verilecek kişinin kendini rahat bir şekilde ifade edebilmesi sağlanır ve süreç hakkında bilgilendirme yapılır.⁷⁷ Aynı zamanda karşılıklı güven ortamının oluşturulması, sorunun tam olarak ortaya çıkmasında büyük önem taşımaktadır.

1.4.2. Rehberliğe konu olan sorunların değerlendirilmesi

Danışanın sorunlarının tanımlandığı ve analiz edildiği aşamadır. Bu noktada problemin çözümüne dair yol haritası belirlenir ve uygulanacak yöntemlere karar verilir.⁷⁸

1.4.3. Amaç tanımlama ve oluşturma

Danışanın ifade ettiği problem durumla ilgili ne tür bir çözüm istediği, varmak istenilen nokta ve süreç içindeki dönemseller hedefler belirlenir.⁷⁹

1.4.4. Psikolojik danışma sürecinde uygulanacak yöntem ve teknikleri seçme ve uygulama

Amaç belirlendikten sonra, danışanla birlikte, amaca ulaştıracak yöntem ve tekniklerin belirlendiği aşama burasıdır.⁸⁰

⁷⁵ Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 84-91.

⁷⁶ Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 200.

⁷⁷ Turgay Şirin, "Psikolojik Danışma", *Eğitimde Üçüncü Boyut: Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, ed. Cengiz Karagözoğlu - İsmet Kemertaş (İstanbul: Birsan yayınevi, 2004), 35-50.

⁷⁸ Muhammet Cevat Acar, *Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Dini Boyut: Üniversite Öğrencileri ile Yapılan Bir Araştırma*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2018), 15-22.

⁷⁹ Şirin, "Eğitimde Üçüncü Boyut", 35-50.

⁸⁰ Acar, *Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Dini Boyut: Üniversite Öğrencileri ile Yapılan Bir Araştırma*, 15-22.

1.4.5. Süreci sonlandırma ve izleme

Bu noktada amaca ulaşılmış ve süreç tamamlanmıştır. Eğer süreç boyunca bir ilerleme kaydedilmemişse başka bir uzmana başvurulmak üzere rehberlik ve danışma hizmeti sonlandırılır.⁸¹

1.5. Rehberliğin Temel İlkeleri

Rehberlik çalışmaları içinde yaşanan toplumun değerleri ve eğitim felsefesiyle uyumlu olarak ilerler. Sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş toplumlarda bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerinin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılarak, seçim yapma özgürlükleri genişletilmeye çalışılmaktadır. Bunun yanında bireylerin duygu durumları, psikolojik sorunları ya da bir konudaki bilgisizlikleri, seçenekleri algılamalarını zorlaştırabilir. Rehberlik ise tam bu aşamada bireyin seçenekleri fark ederek doğru olana yönelmesi adına devreye girmektedir.⁸² Gençlere yönelik uygulanan rehberlik hizmetleri, eğitim alanında kendilerini tanımaları ve toplumsal normlara uygun davranış kalıpları geliştirmelerini sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.⁸³ Ayrıca meslek seçimi⁸⁴, üniversite öğrencilerinin yaşadıkları sorunların çözümü⁸⁵ gibi pek çok alanda da rehberlik hizmetlerinden söz etmek mümkündür.

Rehberlik türlerinden birisi olan çatışma çözme ve arabuluculuk çalışmaları genelde bireyler arasındaki çatışma ve anlaşmazlıklar için çözüm üretme anlamında kullanılmaktadır.⁸⁶ Ancak kimi zaman insan kendi iç dünyasında da düşünceleri ve inançları arasında çatışma yaşayabilir. Özellikle gençlerin inanç alanlarında yaşadıkları dini stres, çoğu zaman tek başlarına halledebilecekleri düzeyi geçmiş bulunmaktadır. Bazen bunu ifade etmekten çekinmeleri veya kimden yardım alacakları konusunda bilgi sahibi olmadıkları gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bu konuda profesyonel anlamda bir danışma ve rehberlik hizmeti almaları, yaşadıkları bu içsel çatışmanın çözümünde onlara yardımcı olacaktır.

Rehberlik süreçleri, sistemli ve bilimsel temeller üzerine oturtulmalıdır. Bu sebeple, Rehberlik ve Psikolojik Danışma hizmetleri, belirlenen ilkeler çerçevesinde yürütülmektedir. Genel anlamda belirlenen “Rehberliğin Temel İlkeleri” Özoğlu tarafından şu şekilde sıralanmaktadır.

⁸¹ Tan, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 169-170.

⁸² Kuzgun, *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 31-32.

⁸³ Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 43.

⁸⁴ Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 126-127.

⁸⁵ Özgüven, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*, 379-380.

⁸⁶ Öner, “Çatışma Çözme ve Arabuluculuk”, 2. Cilt/165.

Rehberliğin temel ilkeleri, rehberlik hizmetleri sırasında her aşamayı kuşatan yaklaşımlar ve temel alınması gereken esaslardır.

1-Her insan yardıma gereksinim duyar. İnsanın biyolojik gelişmesini devam ettirebilmesi ve olgunlaşabilmesi için yardım alması nasıl kaçınılmazsa, aynı şekilde sosyolojik ve psikolojik gelişimi içinde yardım alması şarttır.

2-Her insanın giderilmesi gereken gereksinimleri vardır. Gelişim dönemlerine göre farklılaşan ihtiyaçların karşılanması gerekmektedir.

3-Her insanın büyüme, gelişme süreci içinde gereksinimlerini doyurma yollarını öğrenme zorunluluğu vardır. Ayrıca herkesin, kendi gelişim durumuna göre yerine getirmesi gereken ödevleri vardır.

4-Rehberlik, bireyin kendini tanıma ve kabullenme süreçlerini içerir.

5-Rehberlik, bireyin bireysel gelişimi ile ilgilidir.

6-Rehberlik, bireyin kendi isteğiyle sürece katılmasını esas alır.

7-Rehberlikte, bireyin seçme hakkı ve kişiliğine saygı ön plandadır.

8-Rehberlik sistematik ve eğitsel bir süreçtir.

9-Rehberlik uygulamalarında akılcı bir yol izlenir.⁸⁷

1.6. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Nedir?

Dini Danışmanlık, toplumda meydana gelen yapısal değişikliklerin meydana getirdiği problemler ve dini değerler arasında sıkışan insan için, değerler ve gerçeklikler arasında çözüm üretme hizmetidir. Her ne kadar Batı menşeli bir kavram gibi gözüksün de, tarihsel süreçte İslam toplumları içinde farklı şekillerde uygulanmış olan bir hizmet türüdür. Bu bağlamda, DDR, Müslüman bireylere yine aynı inanç sistemine sahip profesyoneller tarafından verilecek dini bilgi ve destektir.⁸⁸

Yaşadığımız çağda insanoğlu, daha önce hiçbir bireysel ve toplumsal tecrübesinin olmadığı birçok kavram ve olguyu deneyimlemektedir. Yeni problemler, travmalar, değerler ya da değersizlikler birbiri içine geçmiş durumdadır. Son gelişmelerle birlikte ortaya çıkan problemlerin, kolektif bilinçte bir çözümü bulunmamaktadır. Bu kargaşa ortamında insan, zaman zaman kendine, değerlerine, inançlarına yabancılaşabilmektedir. Kendi benliğine ve değerlerine ulaşmakta güçlük çeken birey, bu anlamda yardıma ihtiyaç duymakta, dini

⁸⁷ Özoğlu, *Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, 1982, 62-65.

⁸⁸ Nurullah Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/106-108.

inançların iyileştirici gücünden yararlanmayı arzulayabilmektedir.⁸⁹ İnsanın bedensel ve ruhsal anlamda iyi olma hali birbirinden bağımsız durumlar değildir. Tam tersine birbirine bağlı bir bütünlük içinde devam etmektedir. Aynı zamanda insanın aşkın varlıkla ve evrenle olan bağı, inancı üzerinden şekillenerek, iyi olma haline katkı sunmaktadır.⁹⁰ O halde, inançları ve bu konuda yaşadığı krizleri aşmada bireye sunulacak hizmet, hayati önem taşımaktadır.

İnsan, eğer bir dini inanca sahipse, inandığı değerlerin kaynağını, teorik ve pratik yönünü öğrenmek en temel haklarından birisidir. Din hizmetlerinin temel dayanağını bu ihtiyaç oluşturur. Din eğitiminin henüz kurumsallaşmadığı İslam'ın ilk dönemlerinde dini bilgilerin bizzat Hz. Peygamber ve onun görevlendirdiği kişiler tarafından verildiği görülmektedir. İslam'da bir ruhban sınıfı bulunmamakta bu sebeple din konusunda en azından belirli düzeyde bilgi sahibi olmak ve ibadetleri yerine getirmek her Müslüman için gerekli olmaktadır. Fakat din eğitimi verecek kişilerin eğitimi, ayrı bir kurumsallaşmayı gerektirmektedir. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi'nin bir yanında bulunan Suffa' da kalan sahabeler, dini öğrenmekte ve gerektiğinde eğitici olarak görevlendirilmekteydiler. Büyük ölçüde vakitlerini Peygamberin yanında geçiren Suffa Ashabının sayısı zaman zaman 400'e kadar çıkmaktaydı.⁹¹ Suffa örneğinin, İslam kültüründe eğitim ve eğitmen yetiştiriciliği alanında ilk organizasyon olduğunu söyleyebiliriz.

Din hizmetleri günümüzde sadece cami içinde gerçekleştirilen bir olgu değildir. Yaygın öğretim kurumları içinde bulunan Kur'an kursları ile eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülmektedir. Bunun yanında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ihtiyaca binaen hastanelerde, çocuk ve yaşlı bakım evlerinde manevi destek amaçlı, hapishanelerde ise rehabilitasyon amaçlı yürütülmektedir. Yazılı ve görsel alanda dini yayınlar yapılmakta, sosyal organizasyonlara (düğün, cenaze) yönelik hizmetler sunulmaktadır. Ayrıca Hac vazifesini yerine getirmek isteyen vatandaşlar için bu yönde bir hizmet sunumu da gerçekleştirilmektedir. Kısaca din hizmetlerinin görev alanı ihtiyaca uygun olarak maddi-manevi yardım, din eğitimi, danışma ve rehberlik olarak tanımlanabilir.⁹²

Aslında ülkemizde DDR'nin tam olarak kavramsallaştığını ve görev tanımının ayrıntılı bir şekilde belirlendiğini söyleyemeyiz. Çünkü bu çalışmaların din hizmeti mi, ya da din hizmetlerinin uygulanış biçimlerini belirleyen bir yöntem mi olup olmadığı henüz üzerinde mutabık kalınan konular değildir.⁹³ DDR'nin kavramsal analizine baktığımızda, rehberlik

⁸⁹ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek", 1. Cilt/106.

⁹⁰ Mustafa Köylü, "Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri: Samsun Örneği", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/68.

⁹¹ Zeki Salih Zengin, "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 13-15.

⁹² Tuğrul Yürük, "Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 34-35.

⁹³ Remziye Ege, "Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Dini Araştırmalar XIV/39* (2011), 105.

kavramının, bireyin kendi potansiyelini fark etmesine ve sorunlarını çözebilmesine yönelik bir faaliyet olduğu görülmektedir. DDR tanımındaki danışmanlık kavramı ise, “bilgi ve düşüncesine güvenilen ve bilgisinden istifade etmek için kendisine danışılan kimse” olarak ifade edilmektedir.⁹⁴ Danışmanlık ve rehberliğin din alanında hizmet vermesine gelince, bu durum yeni bir kavramsallaştırmayı gerektirmektedir. DDR kavramındaki danışmanlık sözcüğü ile irşat faaliyetlerindeki nitelik, rehberlik sözcüğü ile ise kullanılan yöntem kastedilmektedir. Kavramların doğru oturtulması, onlara yüklenecek anlamların net bir şekilde belirlenmesi, DDR'nin hem görev alanını hem de uygulanacak yöntemleri belirlemede yol gösterici olacaktır.⁹⁵

2011 yılında Ege'nin yaptığı bir çalışmada DDR kavramının ne olduğu ve görev tanımına dair fikirler ve tezler tartışılmaktadır. 1990'lı yılların sonlarına doğru konuşulmaya başlayan bu kavrama dair 1998'de düzenlenen II. Din Şûra'sında konuyla ilgili sunulan tebliğler, henüz kavramsallaşmanın tam olarak gerçekleşmediğini göstermektedir. Buna göre öncelikle DDR faaliyetlerinin din hizmetleri kapsamında mı yoksa bu hizmetlere yönelik yöntem mi olduğu tartışmaların odağında bulunmaktadır. Çalışmada aynı zamanda söz konusu hizmetlerin sunumunda teorik çerçevenin netleşmemesinin ve yöntem eksikliğinin, istenen sonuçları tam olarak elde etmeye engel olduğu belirtilmektedir. Bu hizmetlerin kurumsal olarak sistemli bir şekilde uygulanması yeni bir durum olduğundan, görev tanımı ve yöntemlerinin tam olarak belirlenmesi gerektiği açıktır. Ancak bu yeni alan yeni kavramsallaştırmaları da zorunlu kılmaktadır.⁹⁶

1.7. Dünyada Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Başlangıcı Ve Uygulamaları

19.yy'ın sonlarında başlayan progresivizm akımı, birçok alanda ilerlemeci bir anlayışın hüküm sürmesine ve buna bağlı olarak eğitim alanında yeni ve farklı yapılanmaların ortaya çıkmasına neden oldu. Sanayi devrimi, teknolojik gelişmeler, değişen toplum yapıları, mesleki eğitim alanlarında bireyin yetenek ve kapasitesini ön plana çıkaran yaklaşımları beraberinde getirdi. Buna göre, herkes kendi potansiyel ve yeteneklerine göre eğitim almalı ve buna yönelik iş alanlarında istihdam edilmeliydi. Eğitim alacak kişilere yeteneklerini fark ettirip kendilerini daha iyi tanımalarını sağlayacak ve kendilerini gerçekleştirmeleri için kılavuzluk edecek kişilere ihtiyaç duyulması, “Rehberlik Hizmetleri” kavramının çıkışında büyük etken oldu.⁹⁷

⁹⁴ “Türk Dil Kurumu | Sözlük” (Erişim 27 Mayıs 2021).

⁹⁵ Remziye Ege, “Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *Dini Araştırmalar* 14/39 (01 Haziran 2011), 106.

⁹⁶ Ege, “Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliği Üzerine Bazı Düşünceler”, 105-107.

⁹⁷ Suat Cebeci, “Bir Din Öğretimi Yaklaşımı Olarak Dini Danışma ve Rehberlik”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/19 (01 Haziran 2010), 53-54.

Bu alanda kurumsal sayılabilecek ilk çalışmalardan birisi Parsons'ın bir eğitimci olarak meslek seçimi konusunda çalışmalar yapmak üzere Boston'da açtığı bürodur. Bu alanda yapılan çalışmaların rağbet görmesi insanların psikolojik ve dini sorularına yönelik çalışmalar yürüten kiliselerin dikkatini çekti. Rehberlik hizmetlerinin din alanında uygulanabilirliği üzerine çalışmalar yapılmaya başlandı. Böylece Dini danışmanlık çalışmaları kurumsal olarak ilk defa Batı toplumlarında ortaya çıktı. Bu durum, doğal olarak oluşturulan sistem ve kavramsallaştırmaların Hristiyan kültürüyle bağlantılı olması sonucunu doğurdu.⁹⁸

Batı'da bu hizmetlere baktığımızda, Pastoral Psikoloji (Manevi Danışmanlık) ve Pastoral Care (Dini Danışmanlık) olarak ifade edilen kavramlar iç içe geçmiş durumdadır. Din ve psikoloji arasında mevcut olan bu ilişkiden, Aldred Prunden tarafından, I. Dünya Savaşında Amerikan ordusundaki askerlere manevi destek sağlamak amaçlı yararlanılmış⁹⁹, tıbbi anlamda kullanımı ise Anton Boisen'in İlahiyat öğrencilerinden oluşan bir ekiple, hastanede yatan hastalara rehabilitasyon amaçlı çalışmalar düzenlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁰ Bu uygulamaları takip eden süreçte 1963 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde, Amerika Dini Danışmanlık Kurumu oluşturulmuş ve dini danışmanlık alanında standartları belirleyen bir hüviyet kazanmıştır. 95 farklı inanç grubuna sahip insanlardan oluşan, 1700'ün üzerinde bir ekiple mezhepler üstü, inançların kök değerlerini temel alan bir yaklaşımla çalışmalar sürdürülmektedir. Kurum aynı zamanda dini danışmanlık alanında görev yapacak kişilere verilecek eğitim programlarını denetleme yetkisine sahiptir.¹⁰¹

Şu an ki duruma bakıldığında Amerika'da dini danışmanlık ve dini inançlara dayalı psikoterapi uygulamalarının hızla geliştiği görülmektedir. Aynı durum Uzak Doğu ülkelerinde de seyredilmekte, din referanslı pek çok danışma ve psikoterapi uygulamaları oluşturulmaktadır. On İki Adım Hareketleri (Twelve Step Movements) gibi bazı oluşumlar, bu konularda öncülük ederek dinin ruhsal anlamda iyileştirici gücünden faydalanılması gerektiğini savunmaktadırlar.¹⁰²

1.8. Türkiye'de Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Başlangıcı ve Uygulamaları

Türkiye'de din hizmetleri alanında Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet dönemi arasında birtakım farklılıklar görülmektedir. Osmanlı Devleti döneminde medreseler vasıtasıyla yürütülen eğitim, yönetici, hukukçu, din eğitmeni, din hizmetleri gibi pek çok alanda istihdam edilecek

⁹⁸ Cebeci, "Bir Din Öğretimi Yaklaşımı Olarak Dini Danışma ve Rehberlik", 54-56.

⁹⁹ Selda Karaaslan, "Manevi Bakım Hizmetlerinde Etik Kurallar ve Profesyonel Standartlar (ABD, Kanada, İngiltere Örnekleri)", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/282-284.

¹⁰⁰ Turgay Şirin, "Manevi Danışma ve Rehberlik'te Yeni Bir Model Önerisi", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/188-189.

¹⁰¹ Karaaslan, "Manevi Bakım Hizmetlerinde Etik Kurallar ve Profesyonel Standartlar (ABD, Kanada, İngiltere Örnekleri)", 1. Cilt/285-286.

¹⁰² Köylü, "Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri: Samsun Örneği", 1. Cilt/66-69.

insanların yetiştiği tek kurum olarak uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Belirli seviyede din eğitimi alan kişiler, bu üç alandan herhangi birisinde görev alacak şekilde yetiştirilmişlerdir. Osmanlı Devleti döneminde Şeyhülislamın yönetimindeki Osmanlı İlmiye Teşkilatının (Meşihat) kurumsal bir yapı olarak bu görevi sürdürdüğü, ancak yönetici, hukukçu ve din adamı yetiştirme konularında henüz bir ayrışma ve alana yönelik özel bir ihtisaslaşmanın olmadığı görülmektedir.¹⁰³ Tanzimat'la birlikte mevcut din eğitimi ve din eğitmeni yetiştirme sistemlerinin yeterli olmadığı anlaşılmış ve çeşitli ıslahat programları açılarak değişik isimlerde birçok kurum oluşturularak sorun çözülmeye çalışılmıştır. Ancak dünyada meydana gelen gelişmeler, bilim ve teknoloji alanındaki yenilikler, pozitivizm, farklı düşünce akımları olumsuz anlamda toplumsal zihniyette değişimlere sebep olmuştur. Din eğitimi alanında bu durumla mücadele edecek çalışmalar ise yetersiz kalmıştır.¹⁰⁴ Cumhuriyetle birlikte ise, din eğitimi ve din hizmetleri çeşitli aşamalardan geçmiştir.¹⁰⁵ Ülkemizde din eğitiminin son şekli, ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu olarak sürdürülmesi halindedir. Din hizmetleri konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı bu alanlarda yapılan çalışmalarda öncü konumundadır. Çeşitli bakanlıklarla yapılan protokoller sonucu, Manevi Sosyal Hizmetler alanında da çalışmalar yürütülmektedir. Hastane, hapisane, huzur evleri, çocuk bakım evleri, kadın koruma evleri gibi kurumlarda bu yönde hizmetler verilmektedir.¹⁰⁶

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlı olarak hizmet veren sevgi evleri ile yetiştirme yurtlarında, dezavantajlı çocuk ve gençler için manevi destek hizmetleri verilmektedir. Beden, ruh ve zihin sağlığının korunmasına yönelik bu çalışmalar, ilgili bakanlık ve Diyanet İşleri Başkanlığının imzaladığı protokol çerçevesinde, Diyanet personeli tarafından yürütülmektedir.¹⁰⁷ Sevgi evlerinin yanında, yetiştirme yurtlarında kalan 13-18 yaş arası gençler ile Bakım ve Sosyal Rehabilitasyon Merkezlerinde kalan, cinsel ve fiziksel şiddet mağduru çocukların rehabilitasyon süreçlerinde manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti sunulmaktadır.¹⁰⁸

Ceza ve infaz kurumlarına yönelik manevi destek programlarının temellendirmesi ise, Adalet Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığınca 2001 yılında imzalanan ve 2011 yılında yenilenen protokol metnine dayanmaktadır. Bu anlaşma gereği ceza ve infaz kurumlarında kalan

¹⁰³ Zeki Salih Zengin, "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi", *Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 16.

¹⁰⁴ Zengin, "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi", 2016, 21.

¹⁰⁵ Yürük, "Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve", 33.

¹⁰⁶ İlhan Topuz, "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Temel Nitelik ve Yeterlilikler", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/243-245.

¹⁰⁷ Macid Yılmaz, "Korunmaya Muhtaç Gençlere Yönelik Manevi Destek Çalışmalarında Fırsat ve Zorluklar", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/169-183.

¹⁰⁸ Asude Coşkunsever, "Yetiştirme Yurtları ve BSRM'lerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Bursa ve Şanlıurfa Örneği)", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/187.

yükümlülerin dini ve manevi gelişimlerinin sağlanması, yeniden topluma kazandırılmaları, talep edenlere dini bilgiler ve Kur'an-ı Kerim öğretimi gibi hizmetler sunulmaktadır.¹⁰⁹

Manevi destek programlarında yer alan diğer hizmetlerden birisi de; yaşlı ve engellilere yönelik olan çalışmalardır. Özellikle 65 yaş üstü bireylerde ortaya çıkan yaşa bağlı birtakım sorunlar, duygusal yapının hassaslaşmasına sebep olmaktadır.¹¹⁰ Fiziksel rahatsızlıkların yanında yaşlılığa bağlı olarak toplumsal hayattan çekilme ve bunun sonucunda statü kaybına yönelik kaygılar, bilişsel alanda ortaya çıkan gerileme ve aksamalar, yakınların kaybı gibi konular manevi destek gerektiren durumlardır.¹¹¹ Yaşa bağlı olarak sosyal hayattan uzaklaşmaya karşın, üretime devam etme, kendine yetebilme duygusu, bu dönemin olumsuz etkilerini azaltmaya yardımcı olacaktır.¹¹² Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde bulunan huzurevlerinde, D.İ.B. personeli tarafından manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti yürütülmektedir. Ancak yeterli personelin bulunmaması sebebiyle zaman zaman aksamalar meydana gelmektedir.¹¹³

Diyanet İşleri Başkanlığı ayrıca, alkol ve madde bağımlılığı tedavisi gören bireylere yönelik ilgili merkezlerde çalışmalar yürütmektedir. Hatta bu kapsamda tedavi sonucu madde bağımlılığından kurtulan bireyler, Başkanlık tarafından ödül olarak, 2015 yılında ilk defa Umre ziyaretine gönderilmiştir.¹¹⁴

Bu çalışmaların yanında, özel gereksinimli çocuk sahibi ailelere verilecek destek programlarının, tanı ve tedavi süreçlerinde yaşanan sıkıntıların hafifletilmesinde etkili olacağı düşünülmektedir.¹¹⁵

Görüldüğü gibi çeşitli bakanlıklar ve Diyanet İşleri Başkanlığının imzaladığı protokoller çerçevesinde, toplumun bütün kesimlerine kurumsal anlamda manevi danışmanlık ve rehberlik çalışmaları yürütülmektedir. Bu hizmetlerin temelinde çalışmamızın giriş kısmında

¹⁰⁹ Harun Işık, "Ceza İnfaz Kurumu Bağlamında Manevi Rehberliğin Teorik Temelleri: İngiltere ve Türkiye'deki Uygulamaların Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/119-120.

¹¹⁰ Mehmet Akif Kılavuz - Esra Kılavuz, "Yaşlanma Döneminde Kayıplarla Başa Çıkma Manevi Danışmanlık Hizmetlerinin Önemi", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/18-22.

¹¹¹ Ayşe Kaya Göktepe, "Yaşlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Yeni Bir Model Önerisi: 'Hayat Ağacı Modeli'", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*, ed. Ali Ayten (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 233-236.

¹¹² Macid Yılmaz, "Yaşlılıkta Manevi Destek ve Din Eğitiminin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (11 Temmuz 2013), 246.

¹¹³ Sümeyra Bilecik, "Huzurevlerinde Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri: İhtiyaçlar, Beklentiler, Sorunlar", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/378.

¹¹⁴ Melih Çoban, "Uyuşturucu Madde Bağımlılığı İle Mücadelede Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 2. Cilt/132-135.

¹¹⁵ Sema Karagöz, "Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Anne-Babalar İçin Manevi Danışmanlık ve Rehberlik", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*, ed. Ali Ayten (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 178-184.

belirttiğimiz, insana yönelik bütüncül yaklaşımların kabulü ile bireysel ve toplumsal anlamda manevi desteğe duyulan ihtiyaç yatmaktadır.

DİB'in gençlere yönelik çalışmaları, 24.01.2018 tarihli ve 65752239-010.04-E.10079 sayılı Başkanlık Onayı ile yürürlüğe giren "Gençlik Çalışmaları Yönergesi"nin 5. Maddesinin 1. Fırkasında şu şekilde açıklanmaktadır. "*Gençlerin; bilgi, ahlak, erdem, estetik, ruh güzelliği, adalet ve merhamet duygusuyla yetişmelerine, milletimizi bir araya getiren değerlerin, insani haslet ve faziletlerin nesilden nesile aktarılacak üretilmesine katkı sağlayacak; toplumun geleceğe umutla bakabilmesi için insani erdemlerle donatılmış, her yönden iyi yetişmiş, ruhen ve bedenen dinamik bir gençliğe sahip olmasını temin edecek bir yaklaşım benimsenir.* Aynı yönergenin 7. Maddesinin 1. Fırkasında " Diyanet gençlik çalışmaları ile ilgili iş ve işlemler, müftülük tarafından yürütülür. Bu çerçevede Müftülük;

a) *Gençliğe yönelik hizmetlerin sistematik bir şekilde gerçekleştirilmesi için bu çalışmaları gençlik koordinatörlüğü aracılığı ile yürütür; manevi danışmanlık ve dini rehberlik çalışmalarının başarılı bir şekilde icra edilmesi için ihtiyaç nispetinde nitelikli personel görevlendirilmesini temin eder.*" şeklinde ifade edilmektedir.¹¹⁶ Böylece ülkemizde genel olarak din hizmetleri alanında tek yetkili kurumun DİB olduğu ve gençlere yönelik dini eğitim ve DDR çalışmalarında aynı kurum tarafından yürütülmesi gerektiği anayasayla belirlenmiş olmaktadır.

1.9. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinin Temelleri

Diyanet İşleri Başkanlığının 2014'te yaptığı araştırma, ülkemizdeki insanların büyük çoğunluğunun kendilerini inanç anlamında İslam dinine mensup olarak tanımladıklarını göstermektedir. Fakat aynı araştırma verileri, bu kişilerin dini uygulamaları hayatlarına aksettirme ve dini anlamda sosyalleşme konusunda yetersiz kaldıkları sonucunu vermektedir. Bu araştırmaya göre Allah'ın varlığına inanç %98,2, ahirete inanma oranı %96,2, kendini Müslüman olarak tanımlayanların oranı %99,2, ibadetlere düzenli olarak devam edenlerin oranı ise %82,2 olarak belirtilmiştir. Son dönemlerde ülkemizde özellikle gençler arasında "ait olmadan inanma" veya "inanmadan ait olma" şeklinde düşüncelerin geliştiği görülmektedir. Bu durum bize din eğitiminin, insanların manevi ihtiyaçlarının gözetilerek dizayn edilmesi gerektiğini göstermektedir.¹¹⁷ Değişen toplum yapıları ve değişen ihtiyaçlar yeni problemleri de beraberinde getirmektedir. Bunların dini alanla ilişkili olan kısımlarına dinin getirdiği cevapların, uygun yöntemlerle ve doğru iletişim teknikleriyle insanlara sunulması gerekmektedir. Bu bağlamda aslında ilahiyat çalışmaları bir nevi arama

¹¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Gençlik Çalışmaları Yönergesi (Diyanet İşleri Başkanlığı Gençlik Çalışmaları Yönergesi), *Diyanet İşleri Başkanlığı Kurulu ve Görevleri* 633 (24 Ocak 2018).

¹¹⁷ Hasan Meydan, "Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/221-222.

hareketidir. Teolojik bir alanda bilimin yöntem ve araçlarını kullanarak sorunlara çözüm üretme çabasıdır.¹¹⁸ Ancak formel eğitim alma döneminde olmayan ya da bulunduğu eğitim düzeyi müfredatında din eğitimi alma imkânı olmayan kişiler için bu konuda yapılacak yardım, dini danışmanlık hizmetleri aracılığıyla olabilmektedir.

1.9.1. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Bireysel Temelleri

Psikoloji bilimi, pozitivizm hâkim olduğu bir düşünce ikliminde, seküler bir bakış açısıyla ortaya çıkmış ve sistemleşmiş bir bilim dalıdır. Bu bağlamda Gorsuch, seküler yaşam tarzı süren insanlar için psikoloji biliminin işlevsel olduğunu belirtmektedir. Psikoloji biliminin sistemleşmesinde pozitivist yaklaşımların etkin olduğu düşünüldüğünde bu durum son derece makul gözükmemektedir. Ancak dini inanca sahip bireyler için kendi inanç sistemleri içinde yetkin kişilerden bu yönde alacakları desteğin çok daha faydalı olacağı görüşünü ileri sürmektedir.¹¹⁹ Çünkü insan, yaşadığı her olayın, çevresel etkilerin, kendi içsel çatışmalarının zihninde ve ruhunda bıraktığı izlerin toplamıdır. Ruhsal anlamda zaman zaman yardıma ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. Gelişen hayat şartları ve yeni oluşan toplumsal düzen içinde din, eğitimden ekonomiye kadar birçok alanda kendi konumunu belirlediği gibi, yardım meslekleri alanında da kendine bir yer edinmek durumundadır.¹²⁰

İnsanın içsel gelişiminde inancından yararlanmak tetikleyici bir unsurdur. Bu sayede insan, Allah-insan-evren ilişkilerini doğru kurgulayacaktır. Kendisine verilen akıl, özgürlük, irade yetilerini sorumluluklarının bilincinde olarak kullanacaktır.¹²¹ Bu anlamda Din hizmetlerinde uygulanacak yöntem, din eğitim ve öğretiminin sağlam ve doğru olması, temel ahlaki değerlerin kazanımı konularında da kilit noktasıdır.¹²²

1.9.2. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Toplumsal Temelleri

Din hem bireyi hem de toplumu muhatap alan yapısıyla süreç içerisinde kaçınılmaz olarak kurumsallaşmıştır. Sosyal hayata dönük yönüyle dinin sadece ibadetler alanında kalması elbette düşünülemez. Cami ve cemaat kavramları içinde toplu ibadetlerin organize

¹¹⁸ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 14.

¹¹⁹ Yunus Emre Temiz, "Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı: Pozitif Psikoloji Yaklaşımı", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*, ed. Ali Ayten (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 302.

¹²⁰ Nurullah Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?'", *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1.Cilt/104.

¹²¹ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?'", 1.Cilt/115-119.

¹²² Yürük, "Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve", 37.

edilmesinin yanında, sosyal hayatta da hizmet sunması gerektiği muhakkaktır.¹²³ Durkheim, Simmel ve Weber kişisel dini tecrübelerin mutlaka topluma dönük bir yönünün olduğunu, dinin bir fenomen olarak her şekilde varlığının kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Din ve kültür arasında oluşan bağ, kolektif bilincin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.¹²⁴

Fakat değişen yaşam koşulları ve küreselleşmeyle iç içe giren farklı kültür ve inançlar, yaşam tarzlarında da ciddi değişikliklere sebep olmaktadır. Bir yandan popüler kültürün dayattığı yeni olgular ve değerler, diğer yandan inançları arasında kalan insanların yaşadığı gerilim, destek ihtiyacı oluşturmaktadır.¹²⁵

1.9.3. Dini Danışmanlık ve Rehberliğin Hukuki Temelleri

Toplumsal hayatın sorunsuz ve barış içinde devam edebilmesi için insanlar arası ilişkilerin bazı kurallar çerçevesinde yürütülmesi zorunludur. Bu anlamda birey-devlet arasındaki hak ve sorumlulukların belirlenmesi yasalarla sağlanmaktadır. Dolayısıyla devletin din alanında vatandaşına sunacağı hizmetin şekli bu yasalar aracılığıyla belirlenir.¹²⁶ Bu konuda Anayasa'nın 6002 sayılı maddesi gereğince Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Kurulmuş ve sosyal alanda verilecek din hizmetlerinin tanımlaması yapılmıştır. Söz konusu yasa gereği camiler, Aile ve Rehberlik Büroları, huzur evleri, ceza ve infaz kurumları, sağlık kuruluşları, çocuk esirgeme kurumları gibi yerlerde verilecek din hizmetleri Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün görev ve yetkisine bırakılmıştır.¹²⁷

1.10. Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hakkında Farklı Yaklaşımlar

Dini konularda rehberlik ve irşat faaliyetleri dinin var oluşuyla ortaya çıksa da ancak 19. Yüzyıl sonlarında bir meslek alanı haline gelebilmiştir. Öncelikle Batı'da başlayan çalışmalar manevi danışmanlık ve dini danışmanlık başlıkları altında yürütülmektedir. Manevi Danışmanlık terapötik yönüyle bir bakıma seküler psikolojiden izler taşımaktadır. Sadece inançların değil, içsel bazı güçlerin motive edici etkisinden yararlanılmaktadır. Fakat Dini Danışmanlık Manevi Danışmanlıktan farklı olarak sadece

¹²³ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?'" , 1.Cilt/104-105.

¹²⁴ Margaret M Poloma - Mehmet Süheyl Ünal, "Dini Tecrübenin Sosyolojik Bağlamı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 351-355.

¹²⁵ Vejdi Bilgin, "Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü", (ts.), 197-201.

¹²⁶ Saadettin Özdemir, "Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri", (ts.), 201.

¹²⁷ Recai Doğan, "Türkiye'de Din Hizmetlerini Yürüten Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı", *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 91-92.

dini inançlar ve inançların kişiye desteği konusunda çalışmaları kapsamaktadır.¹²⁸ Bu anlamda bireylere verilecek Dini Danışmanlık Hizmetlerinde dini konularda bilgilendirmenin doğru yapılması çok önemlidir.¹²⁹ Özellikle doğru bilgiye ulaşmanın kurumsal bir yapıda sistemli bir şekilde yürütülmesi gerektiği açıktır İnsanların inançlarının istismar edilmesi, birtakım ritüeller, büyü, muska gibi yolların dinin içinden bir parça olarak gösterilmesi sık rastlanılan durumlardır.

Altaş, dini danışma ve rehberlik faaliyetlerinde üç farklı anlayışın görüldüğünü belirtmektedir. Manevi Danışmanlık (Spiritüel Counselig), Dini Danışmanlık (Pastoral Counseling), Dini Danışmanlık (Religious Counseling) olarak sınıflandırdığı danışmanlık çalışmalarında her üç alan içinde farklı danışman, danışan ve tedavi yöntemleri öngörmektedir.¹³⁰ Bu anlamda bizim çalışma konumuz olan gençlik ve Tanrı tasavvurları konusunda yaşadıkları çelişkiler, Dini Danışmanlığın (Religious Counselig) görev alanı içerisinde sayılabilir. Buna göre Danışman, danışanla aynı inanç sisteminden olmalı, ancak bu konuda profesyonel ve yetkin bir sıfatı bulunmalıdır. Danışman kavramının rehberlik kavramını da taşıdığı, tebliğ, irşat, bilgilendirme faaliyetlerinin zaten danışmanlığın kapsama alanında olduğu savunulmaktadır. Bu yönüyle din eğitimi alanına giren danışmanlığın aynı zamanda insanın potansiyelini fark etmesi, kendini keşfetmesi önceki ve sonraki bilgilerini sentezleyip yeni analizler yapabilmesi ve sonuca ulaşabilmesi adına bir hizmet olduğu vurgulanmaktadır.¹³¹

Ok ise, bu konuda Dini Danışmanlık yerine İnanç Bakım Danışmanlığı adını taşıyan farklı bir model önermektedir. Dini danışmanlık sadece belirli bir dinin kurumsal yapısını referans alarak hizmet vermekte iken, İnanç Bakım Danışmanlığı bütün inanç şekillerini hatta Ateizm ve Agnostizm gibi farklı görüşleri de kuşatacak şekilde çoğulcu bir yaklaşımla yürütülebilmektedir. Çünkü bu tarz görüşlerinde aslında bir çeşit inanç sistemi olduğuna değinilmekte ve Türkiye gibi din hizmetlerinin sadece devlete ait bir kurum tarafından yürütüldüğü ülkelerde, inanç konularında verilecek hizmetin herkesi kapsaması gerektiği belirtilmektedir.¹³² Her insanın değerler merkezinin en üst basamağında, Tanrı, para, lüks, cinsellik gibi farklı bir olgu bulunabilir. Ama bir şekilde herkesin bir inanç duygusu bulunmaktadır.¹³³ Buna göre; her türlü inanma biçimine empati ile yaklaşarak, bu coğrafyada üretilmiş bütün değerlerin kaynağı olan

¹²⁸ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?"; 1.Cilt/106.

¹²⁹ Yürük, "Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve", 37.

¹³⁰ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek", 1. Cilt/109-110.

¹³¹ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek", 1. Cilt/109-112.

¹³² Üzeyir Ok, "İnanç Bakım ve Danışmanlığı: Bir Model Geliştirme Denemesi" (Erişim 09 Haziran 2021), 1-5-.

¹³³ Ok, "İnanç Bakım ve Danışmanlığı", 3-6-.

inançlardan, en üst düzeyde kapsayıcı bir bakış açısı geliştirilebilir. Danışanın kendi sahip olduğu inanç sistemine göre de İnanç Bakım Hizmeti verilebilir.¹³⁴

İnanç Bakım Danışmanlığı modelinde danışmanın sahip olması gereken vasıflara da yer verilmekte, bireyin dini hayatının dünyevi hayatından bağımsız düşünülmemeyeceği, bütüncül yaklaşmak gerektiği vurgulanmaktadır. Öyle ki; insanın sosyal hayatı, ekonomik durumu, dini hayatı, travmaları bir bütündür ve ruh sağlığını doğrudan etkilemektedir. Bu sebeple İnanç Bakım Danışmanı bütün bu alanlar için yol gösterici olmalıdır. Clebch-Jaekle ve Lartey'in Dini Danışmanlık tariflerinden yola çıkarak, evlilik danışmanlığından, özel gereksinimli bireylere destek, ruh sağlığını koruma ve iyileştirme, iş bulma konusunda rehberlik gibi son derece geniş bir skalada hizmeti öngörmektedir. Ayrıca İnanç Bakım Danışmanlığı, seküler danışmanlık hizmetleri gibi sadece ofis ortamında yapılan bir rehberlik hizmeti değil, hayatın birçok alanına dokunan bir yardım şeklidir. Bu kapsamda toplu halde yapılan dini ritüeller evlilik, cenaze merasimleri gibi kültürel uygulamalarda bulunmaktadır.¹³⁵

Dini danışmanlık alanında bir model önerisi de Turgay Şirin'e ait İ.H.S.A.N. modelidir. "İlk iletişim, Hedef belirleme, Stratejik eylem, Adımlama, Nihayete erdirmeye" aşamalarının baş harfleri alınarak bir isimlendirme yapılmıştır. Manevi ve Dini danışmanlık alanında yer alan bu model, uygulama esnasında İslami kaynakların kullanımıyla dikkat çekmektedir. Manevi danışmanlık ve Dini danışmanlık kavramlarının farklı anlamlar içerdiğini savunan görüşlere uygun olarak Altaş, Manevi Danışmanlık kavramının dini inançlar dışında insanın içsel gücünü harekete geçirmeye dönük bir çalışma olduğuna dair görüş bildirmektedir.¹³⁶ Bu bakış açısına göre, İ.H.S.A.N. modeli içeriği ve dayandığı temel itibarıyla manevi danışmanlık ve dini danışmanlığın bir arada kullanıldığı bir yöntem gibi gözükmektedir. Bu model, inanan insanların yaşadığı ve dini inançlarıyla ilgili olduğunu düşündükleri sorunlara karşı çözüm üretmeyi hedeflemektedir. Modelde Bilişsel-Davranışçı Psikoterapi tekniklerinin yanında birtakım dini teknikler ve uygulamalar bulunmaktadır. Uygulamada öncelikle danışanla iletişim kurulması ve ihtiyaçlarının belirlenmesi sağlanır. Ardından gelen aşamalarda ise, ulaşılmak istenen hedefler belirlenir, eylem planı hazırlanır, süreç işletilmeye başlanır ve hedefe varılınca süreç sonlandırılır. Böylece toplamda 5 aşamalı bir yöntem kullanılarak uygulama tamamlanır.¹³⁷

Temelde danışan, danışmanın kendi içsel yolculuğuna rehberlik ederek kendini keşfetmesine, kutsal değerleriyle yeniden sağlıklı bir irtibat kurmasına ve kendi içindeki

¹³⁴ Ok, "İnanç Bakım ve Danışmanlığı", 12-15.

¹³⁵ Ok, "İnanç Bakım ve Danışmanlığı", 9-14.

¹³⁶ Altaş, "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?'" , 1.Cilt/106-107.

¹³⁷ Şirin, "Manevi Danışma ve Rehberlik'te Yeni Bir Model Önerisi", 1. Cilt/191-192.

gücü harekete geçirerek iyi olma halini bizzat sağlamasına destek olmayı amaçlar. Bu amaçla dini kaynaklardan ve Kur-an'ı Kerim okumalarından bolca yararlanılır.¹³⁸

1.11. Diyanet İşleri Başkanlığının Gençlere Yönelik Çalışmaları

Ülkemizde toplumun her kesimine yönelik din hizmetleri yürüten Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013 yılında Gençlik ve Spor Bakanlığı ile imzaladığı protokol gereği gençlere yönelik özel çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda KYK yurtlarında kalan üniversite öğrencileri için Manevi Danışmanlık ve Rehberlik hizmeti verilmektedir. Bu uygulamayla gençlerin dini ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması, aynı zamanda öğrencilerin üniversite ortamına uyum sağlamalarını kolaylaştırmak için psiko-sosyal destek verilmesi amaçlanmaktadır. Yine aynı protokol gereği yerel anlamda Diyanet Gençlik Merkezleri açılmış, buralarda gençlerin bir takım sosyal aktivitelerde bulunabilmesi sağlanmıştır. Bu mekânlarda kütüphaneler, görüşme odaları, spor salonları, eğitim salonları gibi farklı alanlar oluşturulmuştur.¹³⁹

Cami görevlilerinin yürüttüğü birtakım çalışmalarla belediyelerden ve hayırseverlerden destek alınarak camilere bağlı oluşturulan mekânlarda gençlere yönelik hizmetlerde bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim dersleri, dini sohbetler gibi faaliyetlerin yanında okul çağındaki çocuklar için ders çalışma ortamı sağlanmakta, çeşitli sosyo-kültürel etkinlikler yapılmaktadır.¹⁴⁰ Ayrıca 2018 yılında DİB tarafından, her din görevlisinin çevresindeki 10 gençle ilgilenmesi ve irşat faaliyetlerinde bulunması istenmiştir.¹⁴¹ Yapılan bu çalışmalarla gençlerin dini ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmaktadır.

1.12. Din Hizmetlerinde Temel İlkeler

Dünya hayatı insan için kendini aradığı ve kendilik bilinci üzerinden hakikatin bilgisine ulaşmaya çalıştığı bir mecradır. Allah tarafından verilen irade ve özgürlük, insana karşılaşılan her dönemde seçim yapabilme ve hayatını yönlendirebilme imkânı sunar. Yaşadığı her olay, karşılaştığı her durum kişinin kendini tanıması, potansiyelini keşfetmesi için birer fırsattır. İnsan ancak kendi içsel yolculuğunda kendini tanıyabilir ki, hayatın en önemli gayesi budur. Çünkü ancak kendini tanıyan insan ihtiyaçlarını, zaafalarını, sınırlarını bilebilir. Bu bilme hali, yaratılışın anlamını kavrayabilmenin anahtarıdır. Kendinin farkına varan insan daha sonra

¹³⁸ Şirin, "Manevi Danışma ve Rehberlik'te Yeni Bir Model Önerisi", 1. Cilt/194.

¹³⁹ Mustafa Koç, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Öğrenci Yurtları ve Gençlik Merkezlerindeki Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 3 (Haziran 2021), 148-151.

¹⁴⁰ Bünyamin Albayrak (ed.), *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2020), 102-107.

¹⁴¹ Diyanet Haber, "Her görevlimiz 10 genci üzerine zimmetlemelidir haberleri", <https://www.diyanehaber.com.tr/> (04 Kasım 2018).

nerede olduğunu, nereden geldiğini ve nereye gitmekte olduğunu sorgulayacaktır.¹⁴² İnsanın kendi varlığı üzerinden yaratıcısına ulaşmasının, Rabbi ile irtibat kurabilmesinin yolu ise dindir. Fakat her insan için değişik koşullar söz konusu olduğu gibi, bilgi birikim konusunda da farklılıklar olabilmektedir. İhtiyaç duyulduğu anda din hizmetlerine ulaşabilmek bu açıdan önemlidir. Tarihsel süreçte çeşitli aşamalardan geçen din hizmetleri günümüzde kurumsallaşmış bir şekilde sürdürülmektedir. DDR hizmetleri de din hizmetleri alanında yer alan bölümlerden birisi olarak belirli ilkeler etrafında yürütülmektedir.

Din hizmetlerinden yararlanacak ve hizmeti sunacak kişiler için temel alınan ilkeler, Danışmanlık ve rehberlik kavramlarının genel işleyişine uygun olacak şekilde DDR çalışmaları içinde geçerlidir. Bunlara ek olarak çalışma konusu dini inançlar olduğu için bu anlamda ilave edilen bazı ilkelerden bahsedilebilir.

1-Danışana talep edilen bilgiler uygun yöntemlerle verilir, ancak son karar ve seçme hakkı danışana aittir. Kendisi ile ilgili kararı yine o verecektir.

2-Her insan kendi hayatından sorumludur ve her insan için yaşam koşulları aynı olmayabilir. Bu yüzden kimse yaptıklarından dolayı kınanmamalı ve herkese Allah'ın yarattığı bir varlık olması hasebiyle saygı ile yaklaşılmalıdır.

3-Rehberlik hizmeti talep eden kişilerin gönüllülüğü esastır. Kimse böyle bir destek alması için zorlanamaz.

4-Bireyler sahip oldukları ya da olamadıkları değerler yüzünden yargılanamaz.

5-Sunulacak rehberlik hizmetinin amacı insanın kendini gerçekleştirmesine yardım etmektir. Bu sebeple merkezde birey vardır.

6-Danışma ve rehberlik hizmeti, danışman ve danışanın iş birliği ile yürütülmelidir.

7-Danışan hakkında doğru ve yeterli bilgi sahibi olunmalıdır.

8-Danışana ait mahrem bilgilerin gizliliği ve korunması esastır.

9-Dini konularda rehberlik hizmeti veren kişiler, alanlarını ve sınırlarını iyi belirlemeli, hizmeti herkese yönelik şekilde uygulayabilmelidir.

10-Danışma ve rehberlik hizmeti sunarken durumun ve danışanın ihtiyacına göre uygulamalar esnetilebilmeli, ihtiyaçlara göre şekillenmelidir.¹⁴³

Dini konularda bilgi verilirken hedef kitlenin sosyo-kültürel durumu, eğitim düzeyi ve beklentileri göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁴⁴ Sosyo-kültürel anlamda pek çok farklı

¹⁴² Ege Remziye, "Din Hizmetlerinde Rehberlik", 52.

¹⁴³ Ege Remziye, "Din Hizmetlerinde Rehberlik", 54-55.

¹⁴⁴ Süleyman Akyürek, "Hitabete Hazırlık", *Hitabet ve Mesleki Uygulama*, ed. Süleyman Akyürek (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 77.

ortamdan bir araya gelmiş olan gençler, bir takım fiziksel ihtiyaçların yanında sosyalleşmek ve yeni ortamlarına ayak uydurmak zorundadırlar. Bu gençlere verilecek rehberlik hizmetlerinin onların bu durumları göz önüne alınarak verilmesi gerekmektedir.¹⁴⁵ Özellikle lisans düzeyinde eğitim gören gençler arasında benzerlik düşük seviyededir. Gruplar genellikle heterojen bir yapıdadır. Bu da rehberlik hizmetlerinin farklılaşmasını gerektirmektedir. Rehberlik hizmetleri insanın olduğu her yerde kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Hedef kitle ve gereksinimler değişse de temelde rehberlik ilke ve amaçları aynı kalır.¹⁴⁶ Gençlerin dönemselsel olarak yaşadığı düşüncelerde dalgalanmalar, duygu durumlarındaki karmaşa, dış faktörlerinde etkisiyle büyüebilmekte ve profesyonel yardımı gerektirebilmektedir. İnançlar ve özellikle Tanrı tasavvuru konusundaki belirsizlik, ancak bu alanda donanımlı bir dini danışmanın yardımıyla yönlendirilip, toparlanabilecek bir durumdur.

¹⁴⁵ Ümmet, "Rehberlik ve Psikolojik Danışmada Başlıca Hizmet Türleri", 59.

¹⁴⁶ Bülent Dilmaç - Ali Karababa, "Eğitim Kademelerine Göre Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri", *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*, ed. Halil Ekşi - Müge Yüksel (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 79-81.

2. BÖLÜM

GENÇLİK VE DİN

2.1. Gençlik Dönemi

İnsan hayatı doğumla başlayan, çocukluk, gençlik ve yetişkinlik olarak devam eden belirli dönemlerden oluşur. Gençlik dönemi, kendine has özellikleriyle diğer dönemlerden ayrılan bir yapıya sahiptir.¹⁴⁷ Hem çocukluktan getirilen duygu, düşünce ve alışkanlıklar, hemde geleceğe yönelik şekillenmeye başlayan idealler, fikirler ve karakter oluşumu söz konusudur. Kendilerine toplum içinde yer açmaya çalışan gençler, bu dönemde geliştirecekleri yeni kimlik modelleriyle yetişkinlik dönemine adım atacaktadırlar. Hayatlarının geri kalan kısmını büyük ölçüde bu dönemde yapacakları seçimler belirleyecektir. Bu sebeple kendilerine kuracakları dünyanın omurgasını gençlik dönemi oluşturmaktadır.

Gençlik dönemi konusunda, farklı boyutları ön plana alarak yapılan nitelendirmeler bulunmaktadır. Her kültürün kendine has bir gençlik tanımlaması olduğu için, kapsayıcı bir tanım yapmak zordur. Ancak genel anlamda, Birleşmiş Milletler Örgütü gençlik dönemini “15-25 yaş arası, çalışmayan ve yaşamak için ayrı bir konutu bulunmayan bireyler” olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁸ İslami bakış açısında ise gençlik dönemi, insanın hayatındaki en güzel en verimli zaman dilimi olarak tarif edilmekte, hatta sonsuz gençliğe sahip olma, cennet nimetleri arasında zikredilmektedir.¹⁴⁹

Tarım toplumlarının ağırlıkta olduğu dönemlerde, iş gücüne olan ihtiyaçtan ve yaşam sürelerinin kısalığından dolayı, gençlik dönemi daha kısa sürerken, günümüzde sanayileşmeyle birlikte bu sürecin uzadığı görülmektedir. Fakat her ülke için bu dönemi belli yaş aralıklarıyla belirlemek zor olduğu gibi, bireysel anlamda da herkesin ergenlik ve gençlik dönemini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu yüzden, fizyolojik, psikolojik ve sosyal anlamda farklı yaş aralıklarından ve dönemsel özelliklerden söz etmek mümkündür.¹⁵⁰ Ancak yine de bu dönemde birtakım ortak özelliklerin gözlemlendiğini belirtmek gerekir.

Ergenlik dönemi genellikle toplumsal rol ve kişiliklerin denendiği bir dönem olsa da, kimlik üzerinde kalıcı değişim ve şekillenmenin, büyük ölçüde genç yetişkinlik döneminde olduğuna dair görüşler ağır basmaktadır.¹⁵¹ Piaget' e göre genç yetişkinlik döneminde soyut düşünme ve bilişsel gelişim, ergenlikte olduğundan daha üst düzeye ulaşmaktadır. Genç yetişkinlik dönemi birçok konuda kararsızlıkların yaşandığı, sosyal ortamların farklılaştığı, kimlik

¹⁴⁷ İhsan Çapcıoğlu, “Gençlik Dönemi ‘Kimlik Arayışı’nın Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 59.

¹⁴⁸ Yörükoğlu, *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları*, 16.

¹⁴⁹ Turgay Gündüz, *İslam, Gençlik ve Din eğitimi: Kuramsal Bir Çalışma* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003), 166-168.

¹⁵⁰ İhsan Çapcıoğlu, “Gençlik Dönemi Kimlik Arayışının Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi”, (ts.), 61; Mustafa Koç, “Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (01 Aralık 2004), 232.

¹⁵¹ John W Santrock vd., *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi : Life-Span Development*, 2015, 409.

arayışının devam ettiği bir dönemdir.¹⁵² Aynı zamanda gençlik dönemi, bireyin daha sonraki hayatını belirleyecek seçimlerin yapıldığı, kararların alındığı bir süreçtir. Dolayısıyla kişiliğin oturması ve dünya görüşünün belirlenmesi bu dönemde gerçekleşir. Öğrenim hayatından mesleğine, siyasi görüşünden dini tutumuna kadar, insan yaşamındaki belirleyici pek çok faktör bu dönemde belirginleşir.¹⁵³ Erikson, genç bireyin psiko-sosyal açıdan sağlıklı bir kimlik oluşturabilme ölçütünün, toplumsal hayattaki rollerini başarıyla yerine getirmesi ve kişiliğinde toplayabilmesi olduğunu savunmaktadır. Bu sağlıklı işleyiş bireyin, ben kimim, nerede bulunuyorum, nereye gitmekteyim sorularına doğru cevaplar vermesine yardımcı olacaktır.¹⁵⁴ Bu dönemde başlayan anlam arayışında dini inancın gücü kabul edilen bir gerçektir. Çünkü din, varoluşsal sorulara geçerli cevaplar vermektedir.¹⁵⁵ Bu evrede bireyler, zihinsel ve bilişsel olarak hızlı bir gelişim yaşarlar, duygusal olarak da hassas ve gerilimli bir ruh halindedirler. Fiziksel olarak büyümenin yanında, cinsel gelişimin ve bu konuda merakın artması, aile bağlarında zayıflama ve gerilimli durumlar, arkadaş çevresiyle daha fazla zaman geçirme, bağımsızlık isteği gibi dönemsel değişiklikler görülebilir. Bu yüzden dinin bu tür durumlara ve anlamlandırma çabalarına getirdiği açıklamalar önem arz etmektedir.¹⁵⁶

Bütün bunlara ek olarak, isyankârlık, tatmin olamama, aksiyon ve dinamizm isteği gibi duygu durumları olabilmektedir. Bu duygusal yoğunluk ve hareketlilik gençlerin dini hayatını da etkilemektedir.¹⁵⁷ Çocukluk çağından itibaren bireylerin dini kimlik kazanımlarında en önemli etken ailedir. Anne baba dini yaşantılarıyla çocuğa rol model olmakta, çocuk ilk din eğitimi ve dinin kişiliğe olan yansımalarıyla aile ortamında karşılaşmaktadır.¹⁵⁸ Ancak daha sonra gönderildiği eğitim kurumlarında aldığı din eğitimi, eğiticinin Tanrı algısı, din eğitiminin yöntemi, çocukta din ve Tanrı algısının oluşmasında ve gelişmesinde etkili olmaktadır. Tanrı tasavvurunun korku veya sevgi eksenli oluşmasında, verilen din eğitiminin baskı ve şiddet içerikli olması ya da demokratik ve ılımlı olması belirleyici olarak gözükmektedir. Eğitim kurumları dışında çevresel faktörler, kitle iletişim araçları, medya, Tanrı tasavvurlarının şekillenmesinde ve değişmesinde etkili olan diğer unsurlardır.¹⁵⁹ Zihinsel gelişimin henüz gelişmeye devam ettiği çocukluk döneminde aileden, öğretmenlerden, çevreden alınan bilgiler herhangi bir sorgulamaya tâbi tutulmadan öğrenilir ve kabul edilir. Davranışlarda, yine aynı faktörlerden etkilenme ve taklit yoluyla öğrenilir ve

¹⁵² Santrock vd., *Yaşam boyu gelişim*, 416.

¹⁵³ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 217.

¹⁵⁴ David Elkind, "Erik Erikson : İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, (1992), 35-36.

¹⁵⁵ Coşkunsever, "Yetiştirme Yurtları ve BSRM'lerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Bursa ve Şanlıurfa Örneği)", 2. Cilt/214-215; Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 61.

¹⁵⁶ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 114.

¹⁵⁷ Munir Kostas, *Üniversite eğitimde bakış açısı* (Kızılay, Ankara, 1995), 4.

¹⁵⁸ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 79.

¹⁵⁹ Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi* (Ankara Üniversitesi, Thesis, 2015) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), VI, 210 y./48.

uygulanır. Fakat ergenlik ve gençlik dönemlerinde değişik çevrelere giriş başlar, algılar açılır, gencin bilinçli ya da bilinçsiz öğrenme alanları genişler. Bu nokta da daha önceki öğrenmeleri dışında fikir ve olgularla karşılaşan genç, kendi inanç ve düşüncelerini sorgulamaya başlar.¹⁶⁰

Çocukluk döneminde edinilen dini bilgiler ve dini algılayış biçimi ergenlikle birlikte bazı sarsıntılar geçirebilir. Her alanda kendini gösteren bağımsızlık arzusu, dini konularda da baş gösterir ve genç birey ailesinden aldığı dini bilgileri düşünme ve sorgulama aşamasına geçer. Çünkü dış dünyaya artık daha geniş bir perspektiften bakmakta ve alışık olduğundan farklı doğruluk iddiaları ile karşılaşmaktadır. Genç birey, yüksek bir idealler düşüncesi geliştirmekte, en güzel, en iyi, en adil olan şeylerin arayışı içine girmektedir. Çevresinde yaşanan çarpıklıkları ve adaletsizlikleri fark ettikçe sebeplerini sorgulamakta, bunları düzeltmek için kendince çözüm yolları aramaktadır. En mükemmel olana doğru yönelen bu arayış ancak Allah'ta son bulursa huzur ve güven sağlanacaktır. Bu süreç doğru yönetildiği takdirde, genç bireyin inançları sarsılmayacak derecede sağlamlaşmaktadır.¹⁶¹ Çünkü Ergenlik ve ilk yetişkinlik döneminde dini bilgi ve inançlara karşı sorgulama ve eleştirel bir tutum gelişirken, aynı zamanda merak ve uyanışın gelişmesi de söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemin dini eğitim alanında avantajı dönüşmesi de mümkün gözükmektedir.¹⁶²

2.2. Gençlik Dönemi Dini Şüpheler

Ergenlik dönemi, önceleri inançla ilgili konulara yoğun bir ilgi, itaatkâr bir tavır, ibadetler ve ahlaki konularda hassasiyetle başlayabilir. Ergenlik döneminin ilerleyen süreçlerinde ve gençlik dönemine geçildikçe sorgulamalar, bocalamalar başlar ve itaat isyana, inançlar şüpheye dönüşebilir.¹⁶³ Gençlerde dini şüphelerin ortaya çıkışında pek çok parametre söz konusudur. Bireysel farklılıklar, alınan dini eğitim, bilişsel gelişim, yaşadığı kültürde gözlemlenen dini hayat ve din algısının değişmesi bu sorgulamaların yaşanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu durum sadece eksik dini eğitim almış gençler için geçerli değildir. Katı bir dini eğitim almış gençlerde bu süreci yaşayabilmektedirler. Aslında gençlerin biyolojik-bilişsel gelişimleri ve dış etkenlerin yönlendirmesiyle yaşanan bu dönem, inandıkları değerleri inkâr etme arzusundan değil, tam tersine inançlarını sağlam temellere oturtma arzusundan kaynaklanmaktadır.¹⁶⁴ Bu arzu tatmin edilmediği takdirde arayışın başka mecralara yönelmesi söz konusu olabilmektedir. Almanya'da yapılan bir araştırma sonuçları, gençlerin son dönemlerde maneviyat arayışında sistemleşmiş dini öğretilerden çok, seküler ve hümanist tutumlar içindeki güzellik ve erdem anlayışlarına yöneldiklerini, bireysel

¹⁶⁰ Gündüz, *İslam, Gençlik ve Din Eğitimi*, 166-168.

¹⁶¹ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 115-116.

¹⁶² Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 93-94.

¹⁶³ Bozkurt Koç, *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din İlişkisi* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2003), 40.

¹⁶⁴ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 106-107.

vurgulara rağbet gösterdiklerini ortaya koymaktadır.¹⁶⁵ Bu arayışla birlikte başka sıkıntılarda söz konusudur. Yaşanılan süreçte genç birey, bir yandan kendisine yeni bir toplumsal rol, ideolojik yön, cinsel kimlik oluşturmaya çalışırken, bir yandan da hayatın olağan akışı içinde başka sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Yaşanan problemlerin çözümü konusunda zaman zaman yetersiz kaldığını düşünen gençler, sığınacak limanlar aramakta, aradıkları desteği doğru noktalarda bulamadıklarında ise yanlış ve farklı yollara yönelebilmektedirler.¹⁶⁶ Toplumun normatif yapısı ve dini kaynaklı değerler, kimlik arayışındaki gençler için hazır ve konforlu kalıplar sunsa da, özneliğin göz ardı edildiği, bireyin iç benine yabancılaştığı durumlar ortaya çıkabilir.¹⁶⁷ Buna karşı, insanın kimlik oluşturma ve kişilik gelişiminde dini inançların etkin rolü, gençlik döneminde yaşanan şüphe ve tereddütlerin giderilerek doğru yönlendirilmesi için kullanılabilir. Böylece yaşanan bu süreç, inançların daha sağlam temellere oturmasına ve kişilik oluşumunun bu ekseninde oluşmasına sebep olabilir.¹⁶⁸

İnançlar konusunda yaşanan bu gerilimleri anlamak amacıyla Celal Çayır tarafından bir araştırma yapılmıştır. Ergenlik çağındaki 200 bireye uygulanan “Dini şüphe, inanç ve tutum” ölçeğinde elde edilen bulguların ana başlıkları, Allah’ın kötülüğe neden izin verdiği, din-bilim çatışması ve dinin insan özgürlüğünü kısıtlayan emir ve yasakları şeklindedir. Aynı çalışma sonucuna göre dini şüphe ve tereddütlerin, ergenliğin son dönemine rastlayan 16-17 yaş aralığında arttığı tespit edilmiştir.¹⁶⁹ Çayır’a göre, ergenlikte başlayıp gençlik dönemine kadar süren dini şüphelerin kaynaklarını birkaç başlık altında incelenebilir. Bunlardan birincisi bilişsel gelişmeye bağlı şüphelerdir. Zihinsel gelişimin farklı bir boyuta geçerek soyut düşünme, muhakeme yapabilme gibi özellikler kazanmasıyla birlikte düşünme şekli farklılaşır. Ergen birey, olay ve olguları çocukluk döneminde olduğundan farklı şekilde algılar ve değerlendirir. Sebep sonuç ilişkileri kurmaya, çarpık ya da desteksiz önermeleri fark etmeye başlar. Teolojik konularda ise teori ve pratik arasındaki uyumsuzluklar dikkatini çeker. Çevresindeki değişik inanç sistemlerinden haberdar olur, onlar hakkında bilgi edinme yollarını arar. Yeni bilgiler öğrendikçe kendi bilgi ve inançlarını sorgulamaya başlar.¹⁷⁰ İkincisi bağımsız ve özgür olma arzusuna bağlı şüphelerdir. Ergenlik döneminde başlayan otoriteye ve normlara olan karşıtlığın etkileri, ilk gençlik dönemlerinde de görülmektedir. Kendini ispat etme ve sosyal hayatta rol alma çabasındaki bireyler, özgürlüklerini sınırlayan her türlü olguya karşı sert bir tavır takınırlar. Gençlere göre

¹⁶⁵ Hasan Meydan, “Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler”, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, ed. Ali Ayten vd. (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 1. Cilt/222.

¹⁶⁶ Hayati Hökelekli - Celal Çayır, “Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Ssoyal Etkenler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 26.

¹⁶⁷ Öznur Özdoğan, “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (01 Ağustos 1997), 360.

¹⁶⁸ Celal Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Düşünce Platformu* 27/2 (2014), 63-64.

¹⁶⁹ Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 78-80.

¹⁷⁰ Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 67.

dinin kuralcı yapısı, onların davranışlarını kısıtlayan, yasaklayan bir haldedir.¹⁷¹ Üçüncüsü ise, dini ve ahlaki konulardan kaynaklı şüphelerdir. Bu dönemde başlayan cinsel dürtülere karşı dinin koyduğu kısıtlamalar, bunun yanında duygu ve düşünce dünyasındaki dalgalanmalar, genç bireyin suçluluk duygusuna kapılmasına, günahkâr olduğunu düşünerek dini inançlara karşı bir çeşit savunma psikolojisi geliştirmesine sebep olmaktadır. Bu konuda doğru ve sağlıklı bilgilere sahip olamayanlar, gerilim ve çatışmayı daha yoğun yaşamaktadırlar.¹⁷²

Dini konularda tereddütler yaşayan gençlerin kafasını kurcalayan bir diğer konuda dindarlık ve dinin farklı yaşantı biçimleridir. Allport bu durumu, “İç güdümlü” ya da “Dış güdümlü” dindarlık şeklinde çözümlenmektedir. İç güdümlü dindarlık örneğinde bireyin dini yaşantısı ve Tanrı ile ilişkisi, onun yaşam amacı halindedir, hayatını içselleştirdiği bu inanç üzerine kurar. Dolayısıyla bu dindarlık tipinde inanç, çevresel koşullardan veya yaşanan travmalardan etkilenmez. Ancak dış güdümlü dindarlık tipinde din ve Tanrı ile ilişki, pragmatik gerekçelere dayanmaktadır. Dindar görünmenin sosyal açıdan sağlayacağı getiriler ve inancın ruhsal açıdan oluşturduğu konfor üzerine kurulmuş bir dini hayat biçimidir.¹⁷³ Elbette bu tipteki dindar kişilerin dini yaşantılarında görülen tutarsızlıklar, genç bireyler tarafından anlamlandırılmamakta ve bu olgu onların dindar kişiler üzerinden dini yorumlamalarına sebep olmaktadır. Bu görüntü dindarlara olan güveni azaltmakta, buna karşılık daha seküler bir yaşam süren bireylerin davranışlarında ahlak ve dürüstlüğe yönelik örnekler kafa karışıklığına sebep olmaktadır.¹⁷⁴

Literatürden elde edilen bu bilgiler ışığında, “Gençlik dönemi dini şüphe ve sorgulamaların yoğun olduğu bir dönemedir” şeklindeki birinci hipotezimiz desteklenmiş gözükmektedir.

Bir başka konu ise, dinin, gençlerin günlük hayatlarına yansımada görülen eksikliklerdir. Ancak bu hal, düşünsel anlamda dine uzak oldukları anlamına gelmemektedir. Gençler farklı yaşam tarzlarına sahip olsalar da büyük oranda zihin dünyalarında, birçok konuya dair bakış açılarında dini referansın izleri bulunmaktadır. Çünkü din, bir toplumun sosyal hayatından kültürüne, sanatına kadar her alanda kavram ve anlam dünyası oluşturmada en önemli etkenlerden biridir. Postmodernizmin doğurduğu karmaşık durum, özellikle gençlerin dini yaşantılarında kendini göstermektedir. Dış dünyada seküler bir yaşam tarzı ve popüler kültürün hegemonyasında kalan bireyler, inançları ve yakın çevrelerindeki dindarlık anlayışlarıyla zaman zaman uyumsuzluklar yaşamaktadırlar. Bu kaos ortamı farklı ideolojilerden beslenen karma kimlikleri ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁵ Özellikle gençlik

¹⁷¹ Herr, Akt. Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 68.

¹⁷² Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, 69-71.

¹⁷³ “Diyabet Dergi | Diyanet - Aylık Dergi - Aile - Çocuk - İlmi Dergi - Bülten” (Erişim 25 Haziran 2021).

¹⁷⁴ Ok, “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”, 32.

¹⁷⁵ Hökekleli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 80.

döneminde belirginleşen benlik tanımının gelişiminde, din ve dindarlık kavramlarının büyük önemi vardır. Bu alanda oluşacak aksaklık benlik gelişimini olumsuz etkileyecektir.¹⁷⁶

İnanç ile imanın gösteriliş ve yaşanış biçimleri büyük ölçüde öznedir. İnsanda iman olgusu, zaman içinde değişen ve gelişen bir mahiyet arz eder. Yaşanan her olay, her travma ya da edinilen yeni bilgiler kişinin inancında değişikliklere sebep olabilmektedir. Maruz kalınan elem verici olaylar, kimi insanda imanın artması, Tanrı'ya sığınma, bağlılık ve ondan yardım isteme şeklinde bir etki yaparken, kimi insanlarda da isyan, öfke ve şüphe gibi duygularının oluşmasına sebep olmaktadır.¹⁷⁷ Herhangi bir inanç sistemine mensup bir insanın, inançlarına dair oluşturduğu anlam dünyası, kendi zihinsel işleyişinden bağımsız düşünülemez. Bu durumu açıklayan Piker'e göre kişinin, öznel inanç kurgusunun, mantıksal doğrularıyla uyuşup uyuşmaması konusunda üç alternatif ilişki söz konusudur. İlki; bireyin mantıksal dünyasında ve inanç sisteminde çelişkiler vardır, ancak bunun kaynağı dini öğretiler olmayabilir. İkincisi; bireyin düşünceleri tutarlıdır ancak tutarlılık dini kaynaklı olmayabilir. Üçüncüsü; bireyin hem düşünce dünyası hem de inanç sistemi çelişkili ve tutarsızdır. Ancak bütün bu çelişkiye rağmen kişi aynı inanç sistemi içinde kalmaya devam etmektedir. Çünkü insan, tutarlılıktan ziyade ahenk arzulamaktadır. İnanç sistemlerinin anlam dünyası oluşturmadaki hazır sistemleşmiş yapısı, insanları, çelişkilere rağmen sistemin içinde kalmaya meylettirmektedir. Ayrıca bireyin yaşadığı kültürel ortamda, aynı dini değerlerin defalarca pekiştirilmesi, bu değerlerin aksi yönde bir düşünce ve tutum geliştirmeyi zorlaştırmaktadır.¹⁷⁸ Dolayısıyla gençlerin dini yaşantılarında görülen kozmopolit durum, hem inancın konfor alanında kalma arzusu hem de tutarsızlık olarak gördükleri durumları açıklayamamanın gerilimiyle sürüp gitmektedir.

Gençlerin dini konularda yaşadığı şüphe ve tereddütlere dair yapılan diğer araştırmalarda elde edilen veriler, konunun farklı başlıklarını belirginleştirmektedir. Hökeleki, gençler üzerine yaptığı bir araştırmada dini şüphe ve tereddüt yaşayan gençlerin oranlarını erkeklerde %27,2, kızlarda ise %25,9 olarak belirtmektedir. Dini şüphenin kaynaklarını psikolojik ve sosyo-kültürel olarak iki başlıkta toplayarak açıklamaktadır. Psikolojik sebepler, ergen bireylerin bağımsızlık arzusu, cinsel duyguların gelişimi ve anlam arayışı olarak sınıflandırılmaktadır. Sosyo- kültürel sebepler ise, yanlış ve eksik din eğitimi, dini bilgi ve bilimsel verilerin çatışması ve dindar bireylerle din adamlarının genel ahlak ilkelerine aykırı davranışları olarak belirtilmektedir. Dini şüphelerin yoğunlaştığı konularda, Allah'ın varlığı, yaratıcılığı, Allah'ın zati ve sıfatları, evrim, insan neslinin çoğalması, kaza ve kader konusu, din ve bilim çatışması gibi meselelerdir.¹⁷⁹ Ok'un yaptığı araştırmada ise gençler, Allah'ın varlığı ile ilgili zaman zaman şüphe duyduklarını ancak, O'nun yerine koyacak başka bir varlık

¹⁷⁶ Murat Yıldız, "Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2006), 118.

¹⁷⁷ Hökeleki, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 93.

¹⁷⁸ Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", 13-14.

¹⁷⁹ Hökeleki, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, 96-104.

bulamadıklarını ve zorunlu olarak Allah'ın varlığını kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Konuya dair şüphe ve sorgulamalarının Allah'ın mahiyetine ilişkin belirsizliklerin ve sorularının devam ettiğini ifade etmektedirler.¹⁸⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından, vatandaşlardan gelen dini soruları cevaplamak üzere elektronik bir ortam oluşturulmuştur. 2006-2010 yılları arasında soru yönelten kişilerin yaşlara göre dağılımına bakıldığında, 15-18 yaş oranı %8,5, 19-24 yaş arası gençlerin %26,3 ve 25-34 yaş aralığı oranı %34,6'dır.¹⁸¹ Özellikle 15-18 ve 19-24 yaş aralığındaki gençlerin Allah'ın varlığı ve mahiyetine dair sorular yönelttikleri görülmektedir.¹⁸²

Yıllar içerisinde genç nüfusun Tanrı algısında meydana gelen değişiklikleri anlamak açısından yapılan çalışmalara bakıldığında, Allah'ın varlığına inandığını söyleyen bireylerin oranında ciddi bir düşüş görülmektedir. Almanya'da Wuezburg Üniversitesi Practical Theology Bölümü tarafından başlatılan "Gençlerin Hayata Bakışı ve Dini Yönelimleri" adını taşıyan ampirik araştırma başlatılmıştır.¹⁸³ Türkiye ayağını Kaymakcan'ın yürüttüğü araştırma kapsamında 2005 yılında lise öğrencileri üzerinde çalışmalar yapılmış, dini inançlarına ilişkin bulgulara ulaşılmıştır. Buna göre o yıllarda "Kendimi inanan birisi olarak kabul ediyorum" ifadesini olumlu şekilde cevaplayan gençlerin oranı %97,8 olarak tespit edilmiştir.¹⁸⁴ Ancak 2021 yılında, gençlerin Deizm algısını ölçmeye yönelik yapılan bir çalışmada elde edilen sonuçlar, Allah'ın varlığına inandığını söyleyen bireylerin oranında düşme olduğunu göstermektedir. "Allah'ın varlığına ve birliğine inanıyorum" ifadesine "kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum, şüphelerim var" seçeneklerini işaretleyenlerin oranı toplamda %9,9 a ulaşmıştır.¹⁸⁵ Bu oranlar son yıllarda gençlerin Allah'ın varlığına inanç noktasında çeşitli savrulmalara maruz kaldıklarını göstermektedir.

Dini şüphe ve tereddüt durumunun, literatürde çelişki, uyumsuzluk, sorgulama, şeklinde ifade edildiğini belirten Ok, kavramsallaştırmayı "dini stres" olarak yapmaktadır. Ergenlik ve gençlik dönemlerinde yaşanan, dini stresin, sadece bizim ülkemize ya da İslam toplumlarına has bir durum olmadığını, hemen hemen bütün inanç sistemlerinde bu tür sorunlara rastlandığını belirtmektedir.¹⁸⁶ 19. yüzyılda pozitivizm ve aydınlanma hareketlerinin iddiası, dini bilgilerin değerini kaybettiği, asıl ve doğru bilginin deney ve gözleme dayanan bilimsel verilerden elde edilebileceği şeklinde idi. Devam eden süreçte, dinin bireysel ve toplumsal hayattan çekilişi ile birlikte sekülerleşme baş gösterdi. Hızla küreselleşen dünyada, bütün bu etkiler çok geçmeden hemen her coğrafyada görülmeye başlandı. Bilimsel verilerin, dini

¹⁸⁰ Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", 28.

¹⁸¹ Fatih Kurt, *Sorularla Günümüz İnsanın İnanç Problemleri* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 51.

¹⁸² Kurt, *Sorularla Günümüz İnsanın İnanç Problemleri*, 98.

¹⁸³ Recep Kaymakcan, *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din - Değerler Öğretimi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021), 22.

¹⁸⁴ Kaymakcan, *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din - Değerler Öğretimi*, 31.

¹⁸⁵ Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 87.

¹⁸⁶ Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", 11-12.

bilgilerle çatıştığı yönünde oluşturulan algı, tam da dini sorgulama dönemindeki gençlerin kafa karışıklığı yaşamalarına ve dini bilgilere şüphe ve tereddütle yaklaşmalarına sebep oldu.¹⁸⁷

Bu koşullar altında inanç ve iman gibi olguların yeşerip sağlamlaşması daha zor hale gelmiştir. İnanç, bilişsel düzeyde gerçekleşen nesnel bir olgudur ve gelişip öznelleşmesi sonucu iman oluşmaktadır. Şüphe duygusu, inanç içinde iman içinde söz konusu olabilmektedir. Eğer süreç doğru yönetilebilirse, şüphelerin yerini tatmin ve ikna duygusuna bırakarak, sağlam bir inanç ve iman duygusunun oluştuğu görülmektedir.¹⁸⁸

Üzeyir Ok, yaşanan dini stresle başa çıkma şekillerini dört grupta toparlayarak şu şekilde ifade etmektedir.

a) Uzlaşmacı bilişsel çözümlene yöntemi; genellikle kutsal metinlerin farklı yorumlanarak çelişkinin uzlaşmaya dönüştürülme çabasıdır. Bazen de belirli konularda insanın anlamaya yetkin olmadığını düşünerek, aşkın boyuta dikkat çekmek şeklinde olmaktadır.

b) İnanca dayalı çözümlene; özellikle teistik dinlerdeki şeytan kavramını kullanma ve bazı bilgilerin sadece Tanrı'ya ait olduğunun kabul etme durumu söz konusudur.

c) İnanca dayalı olmayan çözümlene; çelişen noktaların birbirinden ayrılması, dini konuların laiklikte olduğu gibi belirli alanlarda kalmasını sağlamak şeklindedir. İnanca dayalı olmayan bilişsel çözümlene, dini değerlerin anlamını kaybetmesi ve sekülerleşme olarak karşımıza çıkmaktadır.

d) Son olarak dini stresle yaşamayı öğrenme; hatta bu konuda entelektüel tartışmalardan zevk almaya başlama olarak ifade edilebilir.¹⁸⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi dini stres ve gerilimlerin pek çok farklı kaynağı olabilir. Ancak bütün bunların temelinde yatan ana sebep Tanrı tasavvurunda oluşan tereddüt ve değişimlerdir. Özellikle ergenlikle başlayan din hakkında düşünme ve sorgulama döneminde Tanrının mahiyetine dair sorular ön plana çıkmaktadır. "Her şeyi yaratan Tanrı ise Tanrıyı kim yarattı?" veya "Tanrı varsa neden kötülük var?" gibi sorular gençlerin aklını kurcalamaktadır.¹⁹⁰ Yaşanan olumsuz durumlar, travmalar kötülükler, insanların inançları geliştirip olgunlaştırabildiği gibi, inançların ve Allah ile olan ilişkinin zedelenmesine de sebep olabilmektedir. Bu durum bireyin aldığı din eğitimi veya kişilik özellikleri ekseninde değişim gösterebilmektedir.¹⁹¹ İnsanın Allah inancının yok olmasına sebep olan etkenler öncelikle çevresel faktörlerdir. Allah inancı olmayan bir ailede büyüyen çocuğun Tanrı tasavvuru

¹⁸⁷ Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 69-71.

¹⁸⁸ Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", 83.

¹⁸⁹ Ok, "Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları", 14-15.

¹⁹⁰ Hüseyin Peker, *Din psikolojisi*, 2013, 95-96.

¹⁹¹ Hasan Kayıkkı, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (01 Nisan 2005), 140-141.

oluşturması zordur. Ya da tam aksine aşırı baskıcı ve otoriter bir dini anlayışın hâkim olduğu ailelerde büyüyen çocuklarda da dine ve Tanrı anlayışına karşı bir tepki gelişebilir. Dünyada yaşanan kötülükleri anlamlandıramamak, yaşanan adaletsizliklere ve zulümlere Tanrının müdahale etmemesi düşüncesi, Tanrı inancında şüphelere sebep olmaktadır. Kendini dindar olarak tanımlayan kişilerin ise, dualarına karşılık bulamadıklarını düşünmeleri, dindar olmayan insanların daha iyi yaşam koşullarına sahip oldukları ve kendi yaşadıkları yoksunluklar, Tanrı inançlarını zayıflatmakta, derinden bir kırgınlık ve isyan duygusunun oluşmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında teistik dinlerde Tanrının koyduğu yasakların ve bireye yüklediği sorumlulukların özgürlüğü kısıtladığı düşüncesi ve bireyin kendi kendine yeteceği inancı Allah'ın varlığına gerek olmadığı fikrini doğurmakta, bu da Allah'ın varlığını inkâra götürmektedir.¹⁹²

Tanrı inancının yok olması, dini hayatın tamamen ortadan kalkması anlamına gelir. Çünkü dini hayatın ve bağlılığın odak noktasında Tanrı inancı bulunmaktadır. Tanrı hakkında bilgi edinilip inanç gerçekleşikten sonra sahip olunan Tanrı tasavvuruna göre dini hayat şekillenir.¹⁹³ Dolayısıyla bu alanda oluşacak boşluk ya da değişim, neredeyse hayatın tüm alanlarını kapsar niteliktedir.

Allah'ın varlığına dair oluşacak şüphe, inanç sistemindeki diğer konularda oluşacak şüpheden hiyerarşik olarak daha önemlidir. Sistemin temel noktasını oluşturan Tanrı tasavvurunun zedelenmesi diğer bütün konularda inanç kaymalarına ya da yoksunluklarına sebep olmaktadır. Buna mukabil belki daha önemsiz gibi gözükken küçük meselelerde meydana gelen şüphe ve tereddütler de çoğalma, büyüme ve inançla ilgili bütün noktaları etkileme potansiyeline sahiptir.¹⁹⁴

Literatürden elde edilen bu bilgiler ışığında “Gençler dini konularla ilgili en çok Tanrı tasavvuru konusunda çelişki yaşamaktadır” şeklindeki ikinci hipotezimiz desteklenmiş gözükmektedir.

Özellikle Tanrı inancı konusunda dini stres yaşayan gençler, “bu konuda kimden, nasıl bir destek istersiniz ve o kişiden beklentileriniz nelerdir?” sorusuna, ilk olarak “güvenilirlik” olarak cevap vermişlerdir. Daha sonra “bilimsel objektiflik” ve “dindarlık” tanımlarını getirmişlerdir.¹⁹⁵ Gençlere yaşadıkları çelişkili durumla ilgili olarak bu kriterleri sağlayarak verilecek DDR hizmetlerinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Konunun önemine binaen, gençlerle çalışmak üzere alanında özel olarak yetiştirilmiş uzmanların istihdam edilmesi uygun olacaktır.

¹⁹² Peker, *Din psikolojisi*, 85-91.

¹⁹³ Ali Ulvi Mehmedoğlu - Hüseyin Kader, *Kişilik ve Din (Dindarlık Düzeyi ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma)* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2004), 262.

¹⁹⁴ Ok, “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”, 16.

¹⁹⁵ Ok, “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”, 35.

Tanrı Tasavvurunun oluşum ve gelişimine dair farklı tezler bulunmaktadır. Her inanç sisteminin kendine has bir Tanrı Tasavvuru bulunmaktadır. Bundan sonraki bölümde bu konuya değinilecektir.

2.3.1. Tanrı Tasavvurları

Tarih boyunca bütün dinler, bir tanrı tasavvuru, mutlak gerçeklik, varlığı zorunlu olan bir yaratıcı gerçeği üzerine inşa edilmiş, insanın tanrı ve diğer tüm varlıklarla ilişkisi bu gerçeklik üzerine oturtulmuştur. En ilkel dinlerde bile bir tanrı imajı bulunmakta ve bütün dini sistemler bu imaj üzerinden kurgulanmaktadır. İnsanın düşünebilen ve tasavvur edebilen bir varlık oluşu, kendi varlığını ve hayatı anlamlandırma çabası, kısacası taşıdığı bu potansiyel onu zorunlu olarak bir tanrı tasavvuru oluşturmaya itmiştir.¹⁹⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi bir yaratıcıya inanma ve onunla irtibata geçme arzusu, insan için ontolojik bir zorunluluktur. Bu arzu devamında inanılan ve tapınılan mutlak gerçeklikle ilgili bilgi sahibi olma ve onu tanıma isteği uyandırmaktadır.

Kur'an-ı Kerim ayetlerinde (Nahl-51, Kehf-110) belirtildiği gibi, Allah'ın birliğini kabul etmek ve buna uygun şekilde tek ve eşsiz bir Tanrı tasavvuru oluşturmak, dinin geri kalan kısımlarının bu temel üzerine bina edilmesi demektir.¹⁹⁷ Kur'an, insanın, inanıp ibadet edeceği, hayatını onun emirlerine göre idame ettireceği bir varlığı anlamaya ve tasavvur etmeye çalışmasını tavsiye etmektedir. Ancak bunun yanında insanın sınırlılıklarına vurgu yaparak, tam anlamıyla bir idrakin söz konusu olmadığını da belirtmektedir.¹⁹⁸

Allah'ın yarattıklarıyla olan ilişkisi Allah ve insan boyutunun yanında, Allah- kâinat ve diğer canlılar şeklinde devam etmektedir. Allah'ın kâinat ile olan iletişimi, iletişimin temel unsurları üzerinden okunduğunda, kaynak, alıcı ve mesaj şeklinde bir ayırım yapılabilmektedir. Allah'ın kâinatla olan ilişkisi ona var olma emrini vererek varlık sahasına çıkarmak ve görevlerini tayin etmek şeklinde tezahür etmektedir. Allah'ın diğer canlılarla ilişkisi, onları yaratmak, her türe özgü farklılıklar ve belirli vazifeler vermektir. İnsan dışında diğer canlılarda irade gücü olmadığı için, bütün yaratılmışlar gayri iradi bir şekilde, yaratılış esaslarına göre varlıklarının devam ettirirler. Nahl suresi 68-69. Ayetlerde bu durum, bal arısı üzerinden örneklendirilmektedir. Allah'ın insanlarla iletişimi ise peygamberler ve vahiy aracılığı ile olmakta, taleplerini ve dinin kurallarını bu şekilde iletmektedir.¹⁹⁹ Dolayısıyla insan, Allah ile olan bağı din üzerinden kurar. Bütün evrenin yaratım ve tasarımında, ya da varlıklar hiyerarşisinde son noktayı tahayyül ettiğinde insan zihni, sonsuzluk ve sonsuz olan bir varlıkla karşılaşmaktadır. Sonsuz varlıkla olan ilişkisini ve onun bilgisini anlayabilmek

¹⁹⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 15-16.

¹⁹⁷ Bayraktar Bayraklı, *Allah Tasavvuru* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016), 21.

¹⁹⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 23-24.

¹⁹⁹ Bayraklı Bayraktar, *Din ve İletişim* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009), 17-26.

için soyut kavramlar ve metafizik dünya üzerinden bir tasavvur geliştirmek zorundadır. Ancak bu durum büyük oranda insan zihnini aşan soyut bir düşünme şekli olduğundan belirli sistemler ve dini inançlar üzerinden yapılmaktadır.²⁰⁰ Bireysel dini hayat, kişinin Tanrı algısıyla doğrudan ilişkilidir. Tanrı ile sevgi temelli kurulan bir bağ, yapılan tüm eylemlerde Tanrı'nın sevgisini kazanma amacı taşır. Korku temelli kurulan bağlarda ise Tanrı'nın cezalandırıcı yönü ağır basmakta ve bireyin davranışları üzerinde bu şekilde etkili olmaktadır.²⁰¹

Bunun yanında, Tanrının hakikatine dair bilgiyi elde etmenin söz konusu olmadığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Agustinusa'a göre insan zihninin sınırları vardır ve hakikati tam anlamıyla kavraması mümkün değildir. Her şeyi hatasız ve doğru bir şekilde bilen yalnızca Tanrı'dır. İnsan, hakikatin bilgisine ulaşmak için Tanrı'nın yardımına muhtaçtır. İç âlemine yapacağı yolculukta Tanrıyı bulacak, kendi içinde bulunduğu içkin Tanrı düşüncesi ile aşkın olan Tanrıya ulaşması mümkün olacaktır. Ancak Tanrının aşkınlığı o kadar yücedir ki, onu eksiksiz bir şekilde tanımlamanın imkânı yoktur.²⁰² Gazali'ye göre, Allah ve insan arasındaki yaratan ve yaratılan ilişkisi, insanın yaratılmış bir varlık olarak, yaratan ile sürekli bir bağlantı halinde olmasını gerektirir. Çünkü bu ontolojik ayırım, insanı yaratıcısına bağımlı kılar. Her ne kadar irade ve fiillerinde bir noktaya kadar özgür olsa da insan Tanrı ile irtibatını kopardığı zaman gerçek varoluş sırrına eremez. Ancak Allah'la irtibatını sağlam ve doğru kurabilen kişi, insan olarak hakiki anlamına kavuşur. Allah'ı bilmek, akılla ya da bilimsel verilerle değil tamamen kalbe gelen ilhamla olmaktadır ve bu Allah'ın lütfudur.²⁰³

Fahreddin er-Râzî'ye göre ise, bütün varlıklar birbirinin içinde ya da dışındadırlar. Ancak Allah, ontolojik olarak bütün varlıklardan farklıdır. O, yaratıcıdır ve ona herhangi bir yön tayin edilemez. Allah altı cihetten de uzak ve münezzehtir. Dehrî filozoflara yönelttiği eleştirisinde şu ifadeleri kullanır; "İnsanların hastalık ve sağlığın sebeplerini bilmemeleri, sağlık ve hastalık olgularını bilmedikleri anlamına gelmez. Sağlık ve hastalık durumlarını insanlar bizzat tecrübe edebilirler. Dolayısıyla, insan, duyularıyla tecrübe ettiği gerçekliklerden yani eserlerden eserin sahibine doğru bir bilgi ve anlayış geliştirebilmektedir."²⁰⁴

Allah'ın varlığını bilmek bireyi özgürleştiren bir etki oluşturur. Ancak bilgi sadece duyu organlarıyla elde edilen şey olarak kısıtlanmamalıdır. Aklın, bilimin ve duyuların dışında bir bilgi kaynağı olan din, insana varoluşun ve varlığın kaynağı olan Yüce varlığın bilgisini sunar. Bu bilgi, maddi dünyada var olan sıradan şeylerin bilgisinin ötesinde, akıl ve duyuyu üstü bir

²⁰⁰ Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, 17.

²⁰¹ Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, 49.

²⁰² Aydın Işık, *İnanç krizi: Augustinus, Gazali, Kant, Russell* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 60-62.

²⁰³ Aydın Işık, *İnanç krizi: Augustinus, Gazali, Kant, Russell* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 137-139.

²⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, *Allah'ın Aşkınlığı Esâsu't-takdis fi ilmi'il-kelem çev. İbrahim Coşkun* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 89-90.

bilgidir²⁰⁵ Dinlerin sunduğu ve birbirinden farklı gibi gözükken bilgiler aslında tek bir hakikate işaret etmektedir. Ancak bu kabul, çoğu zaman ezoterik bir ekinlik gibi gözükmemektedir. İnsan, kendi iç âleminin derinliklerine vâkıf olabilirse, akıl o zaman gerçek anlamda kutsal bilgiyle donanabilir. Aksi takdirde dış dünyadan elde edilen bilgiler, insanın içsel yolculuğunda elde ettiği bilgilerle çelişiyor gibi gösterilecek ve kutsal bilginin değersizleştirilmesi sağlanacaktır.²⁰⁶

Çeşitli yollarla Tanrı hakkında edinilen her bilgi, bilişsel olarak insan zihninde işlenir ve Tanrı tasavvurunun oluşum süreci başlar. Tasavvur, önceden idrak edilen tanımlanan herhangi bir şeyin insan zihninde bıraktığı izdir. Yani artık o şey, duyu organlarımızla tanımlanamaz bir halde iken, zihnimizde beliren görüntü veya düşünce o şeyin bizdeki tasavvurudur. Bu bir olay, obje ya da kavram olabilir. Ancak, herhangi bir şeye dair tasavvur oluşturabilmek için yalnızca duyu organlarıyla algılanabilir olması zorunlu değildir. Onun hakkında edinilen bilgilerle de zihinde tasavvur oluşmaktadır. Tanrı tasavvurunun oluşmasının da hem bireyin kendi zihinsel kapasitesi ve düşünme tarzı hem de inandığı dinin inanç esasları etkilidir. Her dinin farklı bir Tanrı tasavvuru olsa da bütün dinlerde Tanrı kavramına yüklenen anlamlarda ortak noktalar bulunmaktadır. Allah; sonsuz bir güç ve kudret sahibi, bütün kâinata hükmedebilen, yaratan, koruyan ve gözetken, lütfeden, gerektiğinde cezalandıran bir varlık olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁷

2.3.2. Bireyde Tanrı Tasavvurunun Gelişimi

Bireyin hayatında Tanrı kavramının gelişimi bilişsel süreçlerin ve dini hayatın etkisiyle oluşur. Tanrı tasavvuru öznel ve duygusal bir tecrübenin sonucudur. İnsanda aynı zamansal süreçte gelişen bu iki olgu birbirinden farklı olabilir. Tanrı hakkındaki söylemler, Tanrı kavramı üzerinden yürütülür. Bilişsel yetkinlikler ve çevresel faktörler, insanın duyu dünyasını da etkileyeceğinden bu sürecin keskin çizgilerle ifade edilmesi güçtür.²⁰⁸

Hökeleli, çocukta tanrı tasavvuru gelişimini dört aşamalı bir süreç olarak izah etmektedir. Fıtrattan gelen bir arzu ve dini eğilim etkisinde şekillenen bu durum, insanın yaratılışında var olan kutsala olan merakla başlar. Ardından kutsal ve yüce olan varlık hakkında bilgi edinme isteği, onun hakkında araştırma öğrenme güdüsüyle devam eder. Allah ve Allah dışındaki varlıklar arasındaki ontolojik farkların ayırt edilmesi ve sonunda soyut anlamda Allah'ın kendi zat ve sıfatlarına yönelik özelliklerin kavranıp içselleştirilmesiyle son bulur.²⁰⁹ Küçük yaşlardaki çocuklarda görülen antropomorfik tanrı tasavvuru, bazı dinlerde inanç esası

²⁰⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 319-320.

²⁰⁶ Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, 291-293.

²⁰⁷ Peker, *Din psikolojisi*, 97-98.

²⁰⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 30-31.

²⁰⁹ Hökeleli, *Din Psikolojisine Giriş*, 128-129.

olarak bulunmaktadır. Daha çok politeist dinlerde rastlanan bu durum Antik Yunan dininde ve Hristiyanlıktaki teslis inancında göze çarpmaktadır. Üçlü bir Tanrı sisteminin olduğu düşünülen Hristiyanlıkta İsa, Tanrının insani yönünü temsil etmektedir.²¹⁰

2.3.3. Batı Dünyasında Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Dair Öne Sürülen Tezler

Tanrı tasavvurunun oluşumuna dair din psikolojisinde ileri sürülen tezlerden ilki bilişsel tezdır. Piaget tarafından öne sürülen bilişsel gelişim teorisine göre dini kavramların ve tanrı tasavvurunun gelişim ve değişimi, bireyin bilişsel gelişimine paralel olarak gelişme göstermektedir. Piaget'in dörde ayırdığı bilişsel gelişim teorisine göre 0-2 yaşı kapsayan duyuşsal- motor dönemi, 2-7 yaşı kapsayan işlem öncesi dönem ve 7-12 yaş aralığındaki somut işlemler döneminde Tanrı antropomorfik biçimde yani insan şeklinde tahayyül edilmektedir. Bunun yanında edinilen dini bilgiler ve bu yönde alınan din eğitimi, Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu tezlerden ikincisi ise, ilişkisellik tezidir. Vanderploeg'e göre Tanrı insanı kendi suretinde yaratmıştır ve bu ontolojik gerçeklik onu potansiyelde ilişkişel bir varlık haline getirmiştir. İnsan, varlıklar arası hiyerarşik ilişkiyle doğru orantılı olarak Tanrı ile dikey, diğer insanlarla yatay bir ilişki ağına sahiptir. İnsanın yaradılışı bu ilişkisellik üzerinedir ve bu yüzden insan zorunlu olarak Tanrı ile irtibatını kurmak, onun hakkında bir tasavvur oluşturmak zorundadır. İslam geleneğinde ise bireyin aşkın varlıkla ilişki kurma arzusu fitrat kavramına dayandırılır. Fitrat hadisinde belirtildiği gibi "her doğan fitrat üzere doğmaktadır ama ailesi onu Yahudi, Hristiyan, Mecusi yapar". Yani fitrattan gelen bu ihtiyacın şekillenmesi çocuğun doğup büyüdüğü sosyo-kültürel çevreye, ailesine ve aldığı din eğitimine²¹¹, kısaca psikolojik, sosyolojik ve biyolojik etkenlere bağlıdır. En önemli etkenlerden birisi aileden alınan din eğitimidir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerinde çevresel faktörlerin etkisiyle dini inançlarda değişiklikler olsa da, ailede alınan dini eğitimin izleri, ömür boyu devam etmektedir. Bunun yanında insanın bazı acı ve felaketler karşısında aciz kalması, güçlü ve aşkın bir varlığa bağlanma ihtiyacı, evrenin varoluşuna dair yapılan zihinsel kritikler, korku ve kaygılar, dinin sunduğu ölümsüzlük vaadi, sosyo-kültürel hayatta dini sembol ve inançların süreç içinde pekiştirilmesi gibi sebepler Allah inancının gelişmesinde etken olan unsurlardır.²¹² Shea bu durumu şöyle açıklamaktadır; insan zihninde tanrı tasavvuru üç aşamalı gelişimsel bir süreç sonunda gerçekleşir. Bireyin ilişkide bulunduğu ilk insanlar vasıtasıyla gelişen aktüel yetişkin benlik dönemi, sonrasında gelen serbest tasavvur ediş dönemi ve nihayetinde bu süreçlerin bir ürünü olan tanrı tasavvurudur. Basset ve arkadaşlarına göre ise, Piaget'in bilişsel gelişim süreçlerine uygun olarak "peri masalı evresi, gerçekçi evre, bireysel evre" olarak üç aşamada gerçekleşir. Her bir evrede bilişsel gelişime

²¹⁰ Peker, *Din psikolojisi*, 100-101.

²¹¹ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 35-37.

²¹² Peker, *Din psikolojisi*, 76-84.

bağlı olarak Tanrı tasavvuru oluşturulur. Hall ve Brokaw'a göre bu süreç karmaşık bir ilişkiler ağı şeklinde gerçekleşir. Bireyin içsel tanrı tasarımı, tanrının diğer varlıklarla ilişkilerinin deneyimlenmesi ve Tanrı ile öznel olarak kurulan dinamik bir haldeki tanrı birey ilişkisi ile bu süreç tamamlanmaktadır. Ericson'un ortaya attığı yaşam döngüsü teorisini çıkış noktası olarak kabul eden Philips'e göre Tanrı tasavvuru statik bir oluşum değil tam tersine yaşam boyu devam eden gelişen ve değişen bir durumdur. Tanrı tasavvuru gelişiminin epigenetik (aşamalı) olarak mı yoksa episodik (bölümlü) olarak mı meydana geldiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Fakat ağırlıklı olan görüş epigenetik olduğudur. Yani sıralı evreler halinde devam etmekte ve her bir evrenin başarıyla atlatılması diğer evreye geçişi sağlamaktadır.²¹³

Tanrı tasavvurunu oluşuma dair Batı Dünyasında psikologların ileri sürdüğü bazı tezler bulunmaktadır. Dini bir "nevroz" olarak tanımlayan Freud'a göre Tanrı kavramının insan zihninde oluşumu, ilk çağlarda Klanlar halinde yaşayan grupların, baba figürü ile olan ilişkileriyle başlamıştır. Baba figürüne karşı korku ve saygı arasında çekinceli bir bağlanma türü geliştiren bu topluluklarda, baba rolündeki kişinin ölümü sonrasında duyulan üzüntü, onun kutsallaştırılmasına sebep olmuştur. Bu yaklaşımla baba figürü totem haline gelmiş ve süreç içerisinde sembolleşerek Tanrı kavramına dönüşmüştür. Freud, Tanrı hakkında oluşan tasavvurun kaynağını ilkel kabilelerde yaşanan bu duruma dayandırmaktadır. O'na göre gerçekte var olmayan bir varlık, insanların yaşantıları sonucu üretilmiş ve dinlerin kaynağını oluşturmuştur.²¹⁴

Jung, Tanrı kavramının oluşumunu arketiplere dayandırır. Tıpkı Freud'da olduğu gibi ilkel kabilelerde oluşan bazı kültürlerin, biyolojik özelliklerin aktarımına benzer şekilde, genetik yollarla aktarıldığını ifade etmektedir. Buna göre ilkel topluluklarda oluşan inançlar ve dini semboller "kolektif bilinç dışı" adını verdiği bir sistemle insan zihninde zaten hazır bir şekilde bulunmaktadır. Dolayısıyla Tanrı inancı aslında atalarından gelen psiko-genetik miras gibi düşünülmektedir. Ancak dinin insanın iyi olma haline olan katkılarından dolayı dini gerekli görmektedir. Hatta Jung'a göre din, en gelişmiş psiko-terapi sistemidir.²¹⁵

Hümanist psikolojinin öncüsü Maslow, Tanrı'nın varlığını kabulden ziyade, insanın içindeki aşkın alanla ve kozmik bütünlükle ilgilenir. Varlıkların tanımlanması ve bilinmesi konusunda "Doruk Deneyimler" kavramsallaştırmasını öne süren Maslow, E-Sevgisi ve V-Sevgisi olarak iki tür anlama durumundan bahseder. E-Sevgisi hemen herkesin tecrübe edebileceği sıradan bir bilinç açılımı ve duygu yoğunluğudur. Ancak V-Sevgisi daha üst düzeyde yaşanan bir biliş ve sezgi halidir. Buna göre V-Sevgisi veya V-Biliş düzeyindeki insanlar çok daha yoğun bir şekilde doruk deneyim yaşamaktadırlar. Doruk deneyim, herhangi bir tetikleyici sonrası (estetik, sanat, duygu şeklinde olabilir) ya da anne ve babanın çocuğa dönük ilgi ve sevgisinin

²¹³ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 38-41.

²¹⁴ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu* (İstanbul: Kambalçı Yayıncılık, 2014), 217-220.

²¹⁵ C. G Jung vd., *Keşfedilmemiş Benlik*, 2013, 32-35.

tek bir noktaya odaklanması gibi yaşanan bir duygu sağaltımıdır. Bu deneyimi sık yaşayan insanlar, Maslow'un piramidinde en üst düzeyde bulunan kendini gerçekleştirme seviyesinin de üstünde bir bilinç ve sevgi boyutuna geçerler. Böylece ben-aşkın varlık-evren ilişkileri hırs ve ihtiraslardan arınmış ve manevi tatmine ulaşmış bir halde devam eder. Yaşamı daha anlamlı kılanın ve saf bir mutluluğu bulmanın yolu olarak tanımlanır.²¹⁶

Eric Fromm, dinleri otoriter ve hümaniter olarak iki sınıfa ayırmaktadır. Buna göre, korku ve saygı içerikli bağlanılan otoriter Tanrı, sevgi ve merhamet içerikli bağlanılan hümaniter Tanrı olarak iki çeşit tasavvur vardır.²¹⁷ Ancak dinlerin ve Tanrı inancının, insanoğlunun yaşadığı tarihsel süreçte ortaya çıktığını ve insan kaynaklı olduğunu savunur.²¹⁸ Kendisini "ateist ve mistik" olarak tanımlamaktadır. Her ne kadar Tanrı tasavvurunda uzun yıllar aldığı Eski Ahit eğitiminin etkileri görülsede, kutsal kitapların insanlar tarafından yazıldığını düşündüğü için, din ve Tanrı kavramları onun nezdinde herhangi bir aşkın boyut taşımamaktadır.²¹⁹

Bowlı'nın teorisine göre ise, Tanrı tasavvuru, bebeklik döneminde ilk bakıcıyla (bu çoğu zaman anne figürüdür) çocuk arasında gelişen bağın izdüşümüdür. İlkel çağlarda vahşi yaşam karşısında korunmasız kalan bebeklerin, anneler veya onların ihtiyaçlarını gideren ve koruyan kişilere karşı geliştirdikleri bağlanma şekli, bir şekilde genetik yollarla aktarılmıştır.²²⁰

Görünen o ki; Batı da pozitivizmle birlikte başlayan aydınlanma ve sekülerleşme sürecinde, Hristiyanlık kutsal metinlerindeki Tanrı tasavvuru, bazı psikologlar tarafından kabul görmemiş ve yeniden tanımlanmıştır. Tanrı inancının oluşmasının, insanların korku, acizlik, yalnızlık ve yetersizlik duyguları sonrasında güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacının sembolleşmiş hali olduğunu belirtmektedirler. Kimi psikologlar Tanrı inancına ruhsal iyi olma durumuna ve toplumsal hayata olan katkılarından dolayı olumlu bakarken, kimileri de tam tersine insanın özgürlüğüne getirdiği kısıtlamalardan dolayı olumsuz tavır takınmaktadır. Elbette dine bakışları da, bu düşüncelerle aynı perspektifte şekillenmektedir.

2.3.4. İslam Dünyasında Tanrı Tasavvuruna Dair Görüşler

İslam coğrafyasında Tanrı kavramı üzerine geliştirilen teoriler, öncelikle Kur'an ve Hadis referanslıdır. Ancak filozofların, kelimacıların ya da mutasavvıfların Tanrı tanımlarında ayrışan noktalar bulunmaktadır. Kindi, hicri 3. Asırda yaşamış, kelâmi bilgiye ve tefsire, felsefi bakış açısını getiren ilk İslam filozoflarından birisidir. O dönemlerde başlayan çeviri hareketleri sonucu, antik dönem Yunan felsefesi İslam coğrafyasında etkili olmaya

²¹⁶ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi* (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001), 79-85.

²¹⁷ Erich Fromm - Elif Erten, *Psikanaliz ve Din = Psychoanalysis and Religion* (İstanbul: Say, 2006), 56-57.

²¹⁸ Eric Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 57-58.

²¹⁹ Çetin, "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru", 82-84.

²²⁰ Lee A Kirkpatrick, "Din psikolojisinde Bağlanma Teorisi", *Bilimname* 10/1 (2006), 135-137.

başlamıştır. Aristoteles ve Paltonius gibi filozofların eserlerinde yer alan varlık ve Tanrı hakkındaki açıklamalar, İslam coğrafyasında farklı bakış açılarının oluşmasına sebep olmuştur. Kindi, antik Yunan felsefesinden etkilenmesine rağmen asıl olarak yapmaya çalıştığı şey, İslam inancını ve Tanrının varlığını bu felsefelerden esinlendiği akıl yürütme yöntemleriyle açıklamaktır. Kindi'ye göre insan, hakikate ya Allah'ın kendisine doğrudan iletildiği bilgiyle ulaşabilir ki; bu peygamberlere verilen vahiydir. Ya da kendi öğrenmeleri, çabası, aklî çıkarımlarıyla yani felsefe yoluyla bu bilgiye kavuşabilir. Ancak hakikatin büyüklüğü ve onu elde etmenin güçlüğü insan ömrünü çok aşan bir mesele olduğundan yalnızca kolektif akılla onu bulmanın mümkün olduğunu savunmuştur. Her ne kadar Tanrı ve varlık tasavvurlarında Yunan felsefesinin izleri görülse de, Kindi'de asıl olan İslam inancı üzerine oturtulmuş itikâdi bir sistemdir.²²¹ Tanrının ezeli ve ebedi olduğunu ve âlemin ise ezeli ve ebedi olamayacağını ifade etmiştir. Yani Tanrı kavramı yaratma, irade etme, yönetme anlamlarını da içinde barındırmaktadır.²²² Akıl ve duyuların, Tanrının varlığını kavramak için birer araç olduğunu belirtmekte, fizik âlemde görülen her şeyin bir faili, yöneteni ve sebebinin zorunlu olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürmektedir.²²³

İslam filozoflarından İbn Sina, Tanrı'yı bütün sebeplerin sebebi, ilk ilke olarak ifade eder. Tüm evren, kendisini var eden veya harekete geçiren bir sebebe ihtiyaç duyar. Varlık zincirinin sonunda zorunlu olarak bir yaratıcı tasavvuru yer almaktadır. Tanrı düşüncesi insan zihninde apriori bir bilgi olarak bulunur. Dolayısıyla insan, Tanrının varlığını zorunlu olarak bilir. Varlıkları, “mutlak, mümkün, müntehi” olarak üç kısma ayıran İbn. Sina, Tanrı'yı “Vacib'ül vücud” yani varlığı zorunlu olan mutlak varlık olarak tanımlar. Tanrı dışındaki tüm varlıklar ya mümkün varlıklardır, yani varlık veya yokluk onlar için söz konusu olabilir. Ya da müntehi varlıklardır, yani varlık sahnesine çıkmaları düşünülemez. Her varlık var olabilmek ve varlığını devam ettirebilmek için başka bir varlığa yani bir sebebe muhtaçken, Allah kendi zatiyla vardır, başka bir sebebe muhtaç değildir.²²⁴ Tanrı kavramını 5 temel ilke şeklinde açıklamaktadır. Buna göre; 1-Tanrının varlığı zorunludur, yokluğu düşünülemez. 2- Tanrı var olabilmek için hiçbir nedene muhtaç değildir. 3-Tanrı tektir. Herhangi bir benzeri veya ortağı yoktur. 4-Tanrı Birdir ve Basittir. Yani Onun için çokluk ve mürekkeblilik söz konusu olamaz. 5-Tanrı ilim sahibidir, saf iyiliktir. Her şeyi bilmektedir ve faaldir.²²⁵

Farabi Tanrı kavramını dinin temel kaynakları ve inanç alanının yanında, akli ve felsefi bir konu olarak ele almıştır. Her varlığın kendisinden önce onu var edecek bir nedene ihtiyacı olduğu kabulünden hareketle son raddede, her varlığın sebebi olacak bir ilk sebep ilk neden

²²¹ Yaşar Aydınli, “Kindi'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi* 54/2 (02 Temmuz 2018), 34-37.

²²² Aydınli, “Kindi'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine”, 42-43.

²²³ Kindî, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 93.

²²⁴ al-Husayn b. Abd Allah Ibn Sina Durusoy, Ali - Muhittin Macit, *İsaretler ve Tenbihler (el-İşaret vet-tenbih): Metin ve Çeviri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 127-128.

²²⁵ Ömer Bozkurt, “İbn Sinâ'nın Tanrı Anlayışının Dayandığı Temel İlkeler”, *Diyanet İlmî Dergi* 50/1 (01 Mart 2014), 69-70.

olmalıdır ve bu sadece Tanrıdır demektir. Diğer İslam filozofları gibi, Tanrının varlığının, rasyonel akıl yürütmelerle ulaşılabilecek bir gerçeklik olduğunu savunmaktadır. O'na göre, Tanrının varlığına yönelik deliller inanç alanlarından ziyade felsefenin konusudur.²²⁶ Ayrıca Farabi, "sudur teorisi" ile İslam coğrafyasında Tanrı tasavvuruna farklı bir boyut getirmiş, Tanrı, varlık ve yaratılış kavramlarını ilk neden, faal akıl gibi kendi kavramlarıyla yeniden açıklamıştır.²²⁷ Buna göre bütün varlıklar Tanrının kendini bilmesi ve salt aklın taşması sonucu meydana gelmiştir. Mükemmel olan Tanrının varlığından taşan her şey hiyerarşik olarak sıralanır ve her taşma mükemmellikten biraz daha uzaklaşarak, eksilerek meydana gelir. Her taşmada farklı bir âlemin oluştuğunu ancak tüm varlığın birbiri ile olan irtibatının devam ettiğini belirtir. Kısaca bütün âlem taşma ve oluşma şeklinde ortaya çıkmıştır ve taşan şey bizzat Tanrının zâtıdır.²²⁸

Tıpkı İbn. Sina gibi Farabi'de varlığı mümkün ve zorunlu varlıklar olarak sınıflandırır. Bu düşünceye göre Tanrı diğer bütün varlıklardan farklı olarak yokluğu asla düşünemeyen, varlıkların var olabilmek için kendisine muhtaç olduğu ve varlığı tamamen kendisinden olan zorunlu varlıktır. Tektir ve kendisini var edecek başka hiçbir nedene muhtaç değildir.²²⁹ Özellikle Tanrının birliği, (el- vahid) diğer varlıklara benzememesi²³⁰, mükemmelliği ve bütün noksanlıklardan uzak oluşu üzerinde durmaktadır.²³¹ Farabi Tanrının varlığını açıklarken Aristo'nun "ilk muharrik" fikrinden esinlenir. Fakat Aristo Tanrıyı sadece ilk hareketi başlatan varlık olarak tanımlarken, Farabi âlemin varlığını ve varlığın devamını sağlayan bir Tanrı tasavvurundan bahseder. Ayrıca Tanrı dışında bütün varlıkların, yokluğa tekrar dönebilme potansiyeli barındırdığını ifade eder. Dolayısıyla varlığı zorunlu olan, yokluğu asla düşünemeyecek olan sadece Tanrıdır.²³²

Varlığın, yokluktan varlık alanına çıkışını "Sudur Teorisi" ile açıklayan İslam filozoflarından birisi de İbn Rüş'tür. el-Evvel olarak ifade ettiği yaratıcıyı her şeyin ilk nedeni, ilk hareket ettiricisi olarak tanımlar. Buna göre Allah bütün varlıkların sebebidir. İlk neden, ilk sebep gibi ifadelerle tanımlar.²³³

Gazali'nin varlığa ve hakikatin bilgisine ulaşma çabası, onu birçok farklı disiplinin düşünce sistemleriyle karşılaştırmıştır. Kendi içsel yolculuğunda çeşitli keşifler deneyimleyen Gazali,

²²⁶ Yaşar Aydın, *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 20.

²²⁷ Ayşe Nur Tohen, *Fârâbi ve Gazzâlî'ye Göre Tanrı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6.

²²⁸ Abū-Naşr Muḥammad İbn-Muḥammad al-Farâbî, *İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri: Mabâdî' Arâ ahl al-madîna al-fâdîla*, ed. Ahmet Arslan (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 15-19.

²²⁹ Farâbî, *İdeal devletin yurttaşlarının görüşlerinin ilkeleri*, 45.

²³⁰ Mehmet Karakuş, "Farabi Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (15 Haziran 2017), 132.

²³¹ Tohen, *Fârâbi ve Gazzâlî'ye Göre Tanrı*, 7.

²³² Fail Fakhretidinov, *Plotinus ve Fârâbî'de Tanrı Tasavvuru* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37.

²³³ Averroes - Muhtittin Macit, *Metafizik Şerhi = Talkhîş Mâ ba'da al-ṭabî'ah* (İstanbul: Litera, 2004), 133-136.

felsefe, kelim, tasavvuf gibi alanlarda bu çabalarını devam ettirmiştir. Bir nevi otobiyografi türünde olan “*el-munkız mined’delal*” adlı eserinde son olarak tasavvuf yoluyla kendi hakikatini bulduğunu ifade etmektedir.²³⁴ Gazali Tanrı dışındaki varlıkların var olmak için onun yaratmasına muhtaç olduklarını belirtir. Bu aslında O’nun zatı dışında hiçbir varlığın hakikatte var olmadığı anlamına gelmektedir. Çünkü her an tekrar yokluğa bürünmeleri ihtimal dâhilindedir. Yalnızca Tanrı, bizzat kendi zatıyla vardır ve onu niçin yokluk asla söz konusu olamaz.²³⁵ Gazali Tanrının bilgisine ulaşma konusunda insanları iki kısma ayırır. Bu konuda uzman olan kişilerin yani ulemanın bilgisi ve anlayışı ile avamın Tanrı hakkında kavrayabileceği bilginin eşit olamayacağını savunur. Bununla birlikte hakikatin bilgisine salt akıl ve ilim ile ulaşamayacağını, insan aklının bu konuda aciz kalacağını savunmaktadır.²³⁶ İnsan için Tanrıyı kavrayabilmek, kendi sahip olduğu yetiler vasıtasıyla bir çıkarım yapması şeklinde olabilir. Fakat tam ve yetkin bir anlayış, herkes için söz konusu değildir. Sağlam ve doğru halde hakikatin bilgisine ulaşma, vahye muhatap olmak demektir ki, bu durum peygamberler için mümkündür.²³⁷ Bütün varlıkların Tanrı tarafından yaratıldığını ve bu yaratım için Tanrının hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını belirtir.²³⁸

İbn Arabi, insanın Allah’ı tam anlamıyla bilmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Çünkü insan ve akıl Allah’ın yarattığı varlıklardır. Yaratılmış hiçbir şeyin bilme kapasitesi yaratıcısının mahiyetini kuşatamaz. Akıl ancak Allah’ın varlığını bilebilir. Diğer varlıklara bakarak tefekkür yoluyla onun gücü ve kudreti hakkında fikir sahibi olur. Fakat mahiyeti konusunda bilgi edinmesi imkânsızdır. Allah hakkında kısıtlı bir bilgi edinilebilir ama bunun tek yolu da keşif ve ilhamdır. Akıl bu konuda etkisiz ve yetkisizdir.²³⁹ Sadece Allah’ın bilgisi tümel ve tikel bütün varlığı kuşatmıştır.²⁴⁰ Bu noktada yaratan ve yaratılan arasındaki ontolojik fark, varlığın bilgisi noktasında da kendini göstermektedir.

Öyle görülüyor ki, İslam coğrafyasında filozoflar tarafından Tanrının varlığı öncelikle aklın ve felsefenin konusu olarak değerlendirilmiş, Tanrının varlığına aklın zorunlu olarak ulaşacağı kanısı hâkim olmuştur. Gazali ise, felsefe dışında kelam ve tasavvuf alanlarının katkısıyla oluşturduğu Tanrı tasavvurunda, Tanrı’yı hem aklın hem inancın konusu olarak ele almıştır. Ancak hepsinde ortak nokta Tanrı’nın bütün varlıkların var olma sebebi olduğu, O’nun dışında hiçbir şeyin kendi kendine var olamayacağıdır. Bu noktada Tanrı kendi zatıyla vardır, bütün noksansız sıfatlar ona aittir, O bütün noksanlıklardan uzaktır. Sonsuz güç ve ilim sahibidir. Tanrı’nın bilgisine tam ve eksiksiz vakıf olabilmek, insan için mümkün değildir.

²³⁴ Gazâlî, *el-Munkız mine’d-Dalâl* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 9.

²³⁵ Ghazzâlî vd., *Mi’yarü’l-ilm =: İlmin ölçütü* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 496-499.

²³⁶ Ghazzâlî vd., *Mi’yarü’l-ilm =*, 360.

²³⁷ Tohen, *Fârabi ve Gazzalî’ye Göre Tanrı*, 45.

²³⁸ Tohen, *Fârabi ve Gazzalî’ye Göre Tanrı*, 54.

²³⁹ Hüdaverdi Adam, *İbn Arabi Kaza ve Kader* (İstanbul: Alem yayıncılık, 2009), 93-97.

²⁴⁰ ‘Abd-al-Ġanî İbn-İsmâ’îl an-Nâbulusî - Ekrem Demirli, *Gerçek Varlık: Vahdet-i vücûd’un Müdafaası* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 258-259.

İnsan, ontolojik olarak mümkün ve mutlak varlık anlayışı çerçevesinde bu bilgiyi kavrayacak kapasitede değildir.

Tanrının zâtına dair doğru ve geçerli bilgi edinme çabası, dini inancın sağlam temellere oturtulması, dini hayatın bu temel üzerine bina edilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Kelam, fıkıh, felsefe, tasavvuf gibi birçok ilim alanında mârifetullah adına yapılan çalışmaların her dönemde bu derece yoğun olması konuya verilen önemi göstermektedir. Günümüz gençliğinin Tanrının varlığı ve mahiyeti konusunda yaşadığı çelişkili ve gerilimli durumlara, İslam coğrafyasında yürütülen bu tarz çalışmaların ışık tutabilmesi mümkündür. Birçok farklı bakış açısıyla orta atılan görüşler ve konuyla ilgili entelektüel birikim, sorunun çözümüne katkı sağlaması amacıyla değerlendirilebilir.

2.3.4. Tanrı Tasavvurları

Din, Tanrı kavramı üzerine kurulmaktadır. Budizm'in bazı versiyonları hariç, her dinin, tanrı kavramına denk gelen yüce ve kutsal bir varlık anlayışı vardır. Ancak her inanışın Tanrının mahiyetine ilişkin görüşleri farklılaşmakta ve ortaya çıkan dini sistemlerde bu noktada ayrılmaktadır.²⁴¹ Bu konuya binaen bu bölümde, Tanrının sıfatları ve mahiyeti konusunda farklılaşan bazı Tanrı tasavvurlarından bahsedilecektir.

2.3.4.1. Teizm

Teizm, Yunanca kökenli "Theos" kelimesinden üretilen ve tek Tanrı inancını ifade eden bir sözcüktür. Dini metinlere göre tarihsel olarak ilk insanlara kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Yani tek ve mutlak olan aşkın bir Tanrı inancı, insanın varlığıyla ortaya çıkmış bir dini sistemdir. Teizmde asıl olan Tanrının varlığı, birliği, aşkınlığı ve kutsallığıdır. Tanrı, bütün âlemi yaratmıştır ve ona hükmetmektedir. Her şeyi gören ve bilen yaratıcı, kâinatla ilişkisini kesintisiz sürdürmektedir. Dolayısıyla bu inanç, Tanrının âleme sürekli müdahalesini kabul etmektedir.²⁴² Temelde Tanrı ve varlıkların özdeş olmadıkları, ancak varlıkların ontolojik olarak Tanrıdan bağımsız olamayacağı savunulmaktadır.²⁴³ Bu zorunluluk ve bağımlılık, Tanrının her an evren üzerinde tasarrufta bulunabileceğini, hükmedebileceğini peşinen kabul etmeyi gerektirmektedir. Yani peygamberlik, vahiy, mucize gibi kavramlar Teizm inancı içerisinde doğal olarak yer almaktadır.

²⁴¹ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 67.

²⁴² "Teizm- TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2021), 232-234.

²⁴³ Mehmet Sait Reçber, "Oakes, Teizm ve Panteizm", *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3/6 (31 Aralık 2020), 155.

Teizmde Tanrının bilgisine sahip olmanın yolu ise öncelikle akıl, vahiy ve doğal teolojidir. Fiziki âleme dair kanıtlar akılla anlaşılabilir ama Tanrı ve aşkın alanla ilgili bilgi için vahye ihtiyaç duyulmaktadır.²⁴⁴

Teizm aynı zamanda Tanrı ve varlık arasındaki ontolojik farka vurgu yapmaktadır. Tanrı bir Zat'tır ve âlemden ayrıdır. Ama yaratıcı ve koruyucu sıfatıyla evrenle ilişkisini sürdürmektedir.²⁴⁵

İnanç sistemi şeklinde ilk çağlardan itibaren görülen Teizmin, felsefe tarihi içinde yer alması ise 17. Yüzyılı bulmaktadır. İslam, Hristiyanlık, Yahudilik gibi mutlak ve aşkın bir Tanrı anlayışı olan dinler, Teistik dinler olarak adlandırılmaktadır.²⁴⁶

2.3.4.2. Deizm

Deizm sözcüğü tıpkı "Theos" gibi "Deos" sözcüğüyle aynı kökten gelen ve Tanrı anlamını içeren Latince bir kelimedir. Aslında kavramsal olarak Tanrının varlığının kabulüyle başlayan Deizm inancına göre, dinin Tanrı dışında herhangi bir inanç esası bulunmamaktadır.²⁴⁷ Deizmi Ateizmden ayıran noktalar, bir yaratıcının varlığının kabulü ve evrendeki sistemin Tanrı tarafından bir kez kurulup bir daha müdahale edilmemesidir.²⁴⁸ Deizme göre Tanrı mutlak varlıktır ve mükemmeldir. Onun için eksiklik ya da yetersizlik söz konusu olamaz. O, âlemi öylesine düzenli ve sistemli yaratmıştır ki, yeniden onun müdahalesine ihtiyaç yoktur. Tanrı'nın koyduğu tabiat kanunları, fiziksel yasalar kendi kendilerine işleyişlerini sürdürmektedirler. İnsanın doğayla olan ilişkisini belirlemesi ve ahlaki önermeleri oluşturabilmesi için ise, Tanrının ona verdiği akıl yeterli olacaktır. Bunun dışında bir yol göstericiye, peygamber, vahiy gibi olgulara ihtiyaç yoktur. Akıl bütün bunların yerine geçmek için yeterli donanımda yaratılmıştır. İnsanı ve insan aklını bu anlamda yetersiz görmek, Tanrı'nın yaratımında bir eksiklik olduğunu kabul etmek olur ki; bu Deizm'in mükemmel ve mutlak Tanrı inancına terstir²⁴⁹ ve bu sebeple Tanrının evrene müdahalesi söz konusu olamaz.²⁵⁰ Deizm, insan aklının varlığa dair her bilgiyi kavrayabileceği ve varlıktan Tanrı'ya doğru bir yol bulabileceği argümanını savunur. Yani insanın yaratıcısını bulabilmesi için peygambere veya vahye ihtiyacı yoktur. Hakikatin bilgisine ulaşmak ancak akılla mümkündür. Akıl bu iş için Tanrı tarafından yetkin kılınmıştır. Bu doğal bir süreç halinde

²⁴⁴ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 68-69.

²⁴⁵ Reçber, "Oakes, Teizm ve Panteizm", 152.

²⁴⁶ "Teizm- TDV İslâm Ansiklopedisi", 332-334.

²⁴⁷ "Deizm- TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Ekim 2021), 109-111.

²⁴⁸ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 114.

²⁴⁹ Meryem Özdemir Kardaş, *Deist Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği: 18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelami Açıdan Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021), 1-2.

²⁵⁰ İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 43.

işler ve aklın bu çıkarımları yapması zorunludur. Bu yüzden Deizm, “Doğal Din” olarak nitelendirilir.²⁵¹

Deizmin tarihsel sürecine bakıldığında Yunan felsefesinde Aristoteles’le başladığı söylenebilir. İlerleyen dönemlerde Batı dünyasında Voltaire, Rousseau gibi isimlerle devam etmiştir. İslam coğrafyasında ise ilk dillendirenlerden birisi Ebu Bekir er-Razi’dır.²⁵² Râzi, insana Allah tarafından verilen aklın hakikati anlamaya yeterli olduğunu belirterek, insanın akli sayesinde çevresini tanıdığını, gelişmeler kaydettiğini, alet yapmayı ve kullanmayı keşfettiğini ifade eder. Aynı aklın insanı Allah’ın bilgisine de ulaştırabileceğini²⁵³, peygamber ve vahye gerek olmadığını belirtir.²⁵⁴ Adaletli ve itidalli olmak, yardım sever olmak, insan için yeterli erdemlerdir der.²⁵⁵

Dünyada Deizmin gelişimine baktığımızda, özellikle 17.Yüzyılda İngiltere’de başlayan bazı düşünce akımları Deizmin bugünkü hale gelmesini sağlayacak nüvelerin atıldığı dönem olarak göze çarpmaktadır. O dönemin hâkim paradigması olan skolastik düşünceye karşı isyanların başlaması²⁵⁶, kilisenin ve din adamlarının hegemonyasına halkın tahammülünün kalmaması, dine ve dini kurumlara farklı bakış açılarının gelişmesine sebep olmuştur. Katolik düşüncede esas olan fideist imanına karşın, Protestanlığın doğru önermelerle desteklenen inancı önelemesi, Hristiyanlığın bazı temel inanç esaslarına yönelik şüphelerin oluşmasına neden olmuştur.²⁵⁷ Bu dönemde İngiltere’de öne çıkan isimlerden biri olan Tindal, özellikle Hristiyanlıktaki asli günah konusuna dikkat çekmiş, Tanrının insanı böyle bir yükün altına koyarak dünyaya göndermesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir.²⁵⁸ 15.yüzyılda yaşamış olan Alman teolog Nicholas de Cusanus’unda Hristiyanlık ve evrensel din düşünceleriyle İngiltere’de Deizmin gelişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Cusanus’a göre bütün dinler aynı hakikatten bahsetmektedir. Dolayısıyla hakikatin bilgisi yalnızca Hristiyanlık inancına ve tek bir dinin vahyine indirgenemez. Hakikat tektir ve evrenseldir.²⁵⁹

Aslında bütün bu düşünce sisteminin filizlenmesinin arka planında “Aydınlanma Dönemi” oluşan protestocu zihniyetinin etkisi bulunmaktadır. Maturidi’nin bilgi ve bilgiye ulaşma konusunda geliştirdiği yaklaşımların, o dönem Batı düşünürlerini etkilediği görülmektedir.²⁶⁰ Orta çağda felsefe daha çok din adamlarının ilgilendiği ve inançların temellendirilmesinde bir

²⁵¹ Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Sönmez Vecihi vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 12.

²⁵² Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 115.

²⁵³ Ebû Bekir Razi, *Ruh Sağlığı (et-Tıbbu’r-rûhani)*, çev. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 57-58.

²⁵⁴ Bülent Sönmez, *Peygamber ve Filozof*, (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2002), 132.

²⁵⁵ Ebû Bekir Razi, *Ruh Sağlığı (et-Tıbbu’r-rûhani)*, 136.

²⁵⁶ Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin”, 7-8.

²⁵⁷ Meryem Kardeş, “Deizmin İncilinde Tanrı Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 26.

²⁵⁸ Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin”, 5.

²⁵⁹ Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin”, 9-10.

²⁶⁰ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 43.

araç konumundayken, 19.yüzyıl sonrası pozitivistin etkisiyle, felsefe üzerinde bilimsel verilerin ve akılcılığın etkisi ağır basmaya başlamıştır.²⁶¹

İngiltere’de başlayıp Fransa’ya yayılan ve sonrasında bütün dünyada etkileri görülmeye başlayan Deizmin tek bir tanımı yoktur. Yani kendisini Deist olarak tanımlayan herkesin üzerinde uzlaştığı temel ilkelerden söz etmek mümkün görünmemektedir.²⁶² Bu konuda Clark’ın yaptığı sınıflama, dört farklı deistik anlayışın var olduğunu göstermektedir. Clark’a göre ilk grup Deistler, sonsuz ve mükemmel olan Tanrının evreni belli yasalar dâhilinde yarattığını, sonrasında ise asla müdahale etmediğini savunur. Buna göre Tanrı, yaratma işleminde sonra evrenle irtibatını kesmiş, olup bitenle ilgilenmemiştir. İkinci grup ise, Tanrının evrenle irtibatının devam ettiğini ancak bunun yalnızca kozmik yasaları kapsadığını kabul eder. Dolayısıyla insan ve insana dair şeyler, Tanrının ilgisi ve bilgisi dışındadır. Ahlaki kurallar ve önermeler Tanrının işi değildir. Tanrı bunlarla alakalı değildir. Bütün bunlar için insana akıl vermiş ve kendi ahlaki normlarını üretmede insanı özgür bırakmıştır. Üçüncü grup, Tanrının ahlaki kuralları da tanımladığı ve kapsadığını düşünür ancak, insanın ölümsüzlüğünü dolayısıyla ceza ve mükâfat konusunu kabul etmez. Dördüncü grup ise, dini ve ahlaki doktrinleri kabul eder ama inancın ve ahlakın tek bir dini sistemle kısıtlanamayacağını belirtir. Yani yalnızca Hristiyan vahyi hakikatin ifadesi olamaz. Bütün dinler bir şekilde hakikatin temsilcileridir. Farklı bir bakış açısı getiren Benjamin Whichote vahyi de kabul ederek, insanın fiziki dünyaya ait bilgileri keşfedebileceğini ancak metafiziksel bilgilerin salt akılla anlaşılabilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir.²⁶³ Aslında büyük oranda Hristiyan dünyasında ortaya çıkan bu akım öncelikle teolojinin ve aklın önermelerini uzlaştırmaya çalışmış²⁶⁴, teoloji ve akıl arasında gittikçe açılan bir uçurumun oluşmasına doğru evrimleşmiştir.

İlerleyen süreçte Batı’da ortaya çıkan “Liberalizm, Hümanizm” gibi akımlar insana siyasi, iktisadi, ahlaki alanlarda tanıdıkları sınırsız özgürlük anlayışlarıyla Deizmi destekleyen birer güç konumuna gelmişlerdir.

Hristiyan Dünyasında Deizmin kendine yer açabilmesi, daha çok teslis inancı, asli günah, İsa’nın mucizeleri gibi aklın çelişkili bulunduğu konular üzerinden olmuştur. Ayrıca kilise ve din adamlarının baskıcı, sömürgeci tutumları dine karşı olumsuz tavırların gelişmesine etki etmiştir. Önceleri sadece din ve akıl arasındaki uyumsuzlukları ortadan kaldırmak üzerine argümanlar üreten deist zihniyet, vahiy, nübüvvet, ahiret gibi teistik dinlerin inanç esasları içinde yer alan birçok olgunun inkârına kadar giden bir değişim geçirmiştir. Deizm için Batı’da durum bu şekilde iken, ülkemizde daha çok nübüvvetin ve vahyin reddedilmesi

²⁶¹ Ergin Ögçem, *Ateizmden Deizme Antony Flew* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013), 153-155.

²⁶² Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin”, 3-5.

²⁶³ Hamdi Gündoğar, “Deizm: Aklın Tanrılaştırılması”, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 31.

²⁶⁴ Coşkun, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, 31-32.

üzerinden bir karşılık bulmuştur.²⁶⁵ Bunun büyük ölçüde Hz. Peygamberin hayatından bazı kesitlerin bağlamından koparılarak aktarılması veya o dönemin konjonktürel şartları göz ardı edilerek yapılan okumaların etkili olduğu düşünülmektedir. Maalesef birtakım fikirlerin doğru yanlış ayırımına tâbi tutulmadan kontrolsüz ve hızlı bir şekilde yayılabilmesi bu çağın olumsuz yanlarından birisidir.

2.3.4.3. Panteizm

Panteizmde diğer Tanrı tasavvurları gibi kendi içinde pek çok versiyonları olan bir inanış biçimidir. Tüm tanrıcılık, Evren tanrıcılık gibi çeşitli şekillerde ifade edilen Panteizmde mistisizm ve rasyonalite iç içedir. Tanrıyı ve evreni tek bir cevher halinde düşünüp, aralarında bir ayırım olmadığına inanmaktır. Panteizm konusunda adı geçen isimler üzerinde ittifâk olmamakla beraber, ilk dönem Yunan Filozoflarından Plotinus ve İslam dünyası mutasavvıflarından İbn Arabî'nin Panteizmle ilişkilendirildiği görülmektedir.²⁶⁶

Her ne kadar Panteizm ve Panenteizm arasında tartışmalı bir biçimde ismi zikredilse de Panteizm denilince akla gelen isimlerden birisi Spinoza'dır. Spinoza Tanrının evrenden ayrı aşkın bir varlık olamayacağını, bilakis evrenle bir bütün halinde içkin bir varlık olduğunu savunmaktadır. Spinoza'nın varlıkların ontolojik yapısına getirdiği açıklamaya göre sadece iki tür varlık vardır. Birincisi var olabilmek için başka hiçbir şeye muhtaç olmayan "töz", ikincisi var olabilmek için başak bir varlığa muhtaç olan "modus" tur. Ancak modus, diğer Tanrı tasavvurlarında anlatılan bir yaratıcının yarattığı varlıklar anlamında değildir. Tek bir varlık vardır o da töz'dür, onun dışındaki her şey sadece birer yansımadır. Yani Tözün kendisini görünür kılmasından ibarettir. Ayrıca Tanrının sonsuz sıfatları bulunmaktadır ama insan bu sıfatlardan yalnızca düşünce ve yayılım sıfatlarını kavrayabilir. Tanrıyı bilmesi bu şekilde mümkün olmaktadır.²⁶⁷

E. Harris ise panteizmi Tanrının bütün varlıklarla sürekli ve sonsuz bir bağının olması şeklinde ifade etmektedir. Bu bağdan dolayı her varlık kutsaldır çünkü Tanrı ile irtibatı devam etmektedir. Ancak Harris Spinoza'nın panteist olarak anılmasına karşı çıkar. Spinoza'nın Tanrı tasavvurunu panteizmden çok panenteizme yakın bulur. Panteizmin argümanları olarak kabul edilen Tanrının tabiattaki her varlık ve her işte zuhur ettiği görüşü, bir anlamda Hristiyanlığın içinde de vardır. İncil'de "Tanrının her işinin kutsal olduğu, hiçbir şeyin bayağı ve kirli kabul edilemeyeceği" dile getirilmektedir. Fakat Spinoza daha aşkın bir Tanrıdan söz etmektedir. Tanrıya izafe ettiği sonsuz sıfatlar bunun bir göstergesidir. Bunun yanında Tanrı ve âlemi özdeşleştiren ifadeler kullanması, panteizm düşüncesi içerisinde

²⁶⁵ Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin", 13-14.

²⁶⁶ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 116-117.

²⁶⁷ Rana Özhan, *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Aarsında Spinoza Felsefesi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-i Vücut)* (Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 77-78.

kabul edilmesine sebep olmuştur.²⁶⁸ Spinoza teolojinin Tanrıyı insan biçimci bir şekilde tasvir etmesinin yanlışlığına vurgu yaparak bu tür inanışların insan ürünü olduğunu belirtmektedir. Oysa insan tıpkı doğadaki diğer canlılar gibi evrendeki içkinliğin bir devamıdır ve Tanrı da bu içkinliğin dışında bir aşkınlığa sahip değildir. Dolayısıyla Tanrı ve insan iç içe birbirinin ontolojik tamamlayıcısı durumundadır.²⁶⁹ Tanrı ve diğer varlıklar arasında ontolojik bir ayrım yoktur.²⁷⁰

2.3.4.4. Panenteizm

19. Yüzyılda dillendirilmeye başlayan Panenteizm, aşkın bir Tanrının kabulüyle teizm yaklaşmaktadır. Panenteizmde, Teizmdeki gibi Tanrı kendi zatiyle vardır ve evrenden ayrıdır. Bununla birlikte Panteizmdeki gibi bütün evren Tanrı'dandır. Yani Tanrı aşkın ve içkin olmak üzere çift kutupludur.²⁷¹

Daha çok Hegel'in metafizik felsefesiyle anılan bu görüşe göre bütün evren Tanrıdandır ama Tanrı değildir. Tanrı yaratıcı, koruyucu, gözetleyici olarak evrene içkindir fakat evrenden bağımsız zât olarak aşkın bir yapısı da bulunmaktadır.²⁷²

Miller' e göre ise, süreç teologları Tanrıyı hem evrenin dışında aşkın ve değişmez yönüyle, hem de evrene dâhil olan içkin ve değişken yönüyle tasavvur etmektedirler. Bu görüşe göre Tanrı Deizmdeki gibi evrenden ayrı ve bağımsız olarak düşünülmez. Ayrıca Panteizmdeki gibi evren ve Tanrının özdeşliği de söz konusu değildir. Tanrının gerçekleşmeyi bekleyen potansiyelleri vardır ve çift kutupludur. Bir yönüyle sabit ve değişmeyen, bir yönüyle evrenle birlikte değişebilen, etkileyen ve etkilenen bir Tanrı tasavvuru şeklindedir.²⁷³

İslam coğrafyasında gelindiğinde ise, İbn. Arabî'nin ismi "vahdet-i vücut" hakkındaki görüşlerine bağlı olarak hem Panenteizm hem de panteizm görüşleri arasında zikredilmektedir. İbn. Arabî'nin dile getirdiği ve daha sonra öğrencisi ve üvey oğlu Sadrettin Konevi tarafından sistemleştirilen vahdet-i vücut ontolojisi, varlığın mümkün veya mutlak olarak ayrılamayacağını, Hakk'ın zatından başka herhangi bir varlığın olmadığını savunmaktadır. Bu görüşe göre, zahirde görünen her şey Hakk'ın varlığının yansımalarından ibarettir. Ancak deizmde olduğu gibi aşkın ve tenzih diliyle ifade edilen bir Tanrı anlayışı yoktur. Bilakis Tanrının isim ve sıfatları kabul edilmekte ve kısmen tenzih kısmen de teşbih

²⁶⁸ Musa Kazım Arıcan, "Spinoza Between Pantheism and Panentheism Discussions", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, (2013), 19-20.

²⁶⁹ Cemal Bali Akal vd., *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: güncel müdahaleler* (Dost Kitabevi, 2013), 283-285.

²⁷⁰ Reçber, "Oakes, Teizm ve Panteizm", 140.

²⁷¹ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 118-119.

²⁷² "2001_3_YASAM.pdf" (Erişim 18 Ekim 2021), 212.

²⁷³ Metin Yasa, "Panenteizmin Tarihsel Ardalını Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005), 136-137.

diliyle Tanrı hakkında konuşma esas alınmaktadır. Temelinde İbn Arabi'nin "Varlık tektir, o da Hakk'ın varlığıdır" cümlesiyle ifade ettiği önerme yer almaktadır.²⁷⁴

2.3.4.5. Ateizm

Ateizm, evreni yaratan veya onun nedeni olan bir Tanrının olmadığını ileri süren bir felsefi yaklaşımdır. Bu düşüncede maddenin ezeli oluşu ve evrenin kendi kendine var olduğu fikri esastır. Karl Marx, Freud, Nietzsche, J. P. Sartre gibi düşünürlerin öne sürdüğü görüşe göre insan, birtakım zaafı ve yetersizliğinden dolayı tarihsel süreç içerisinde bir Tanrı fikrini ortaya çıkarmış, çeşitli etkilerle bu fikir evrimleşerek dinlerin temelini oluşturmuştur.²⁷⁵ Yani Ateizmin diğer bütün Tanrı tasavvurlarından farkı Tanrının varlığının en baştan reddedilmesidir. Dolayısıyla Tanrının reddi, dine dair bütün olguların inkârını içermektedir.

Ateizmde Tanrının inkârını, sadece kendi yaşantılarından dini inançları çıkararak ifade eden pasif ateistler olduğu gibi, çeşitli mecralarda Tanrının yokluğunu ispat etmek için çalışan aktif ateistlerde bulunmaktadır.²⁷⁶

Hawking, Maimonides gibi bu konuda araştırmalar yapan bazı isimler, evrenin var olmasındaki zamansal noktaya atıfta bulunarak evrenin başlangıcının ve sonunun olmayacağını ve ezeli oluşunu savunmaktadırlar.

2.3.4.6. Agnostisizm

Ateizmde dâhil Tanrının varlığı ve mahiyetine dair görüş belirten bütün din ve düşünce sistemlerinin aksine, Agnostisizm şüphe ve belirsizlik noktasında yer almaktadır. Yani Tanrının varlığı veya yokluğu hakkında emin olunamayacağı belirtilmekte, kararsızlık halinde bir duygu ve düşünce durumu ortaya çıkmaktadır. John Hick, din felsefesi alanındaki çalışmalarıyla agnostisizmin temsilcisi olarak sayılabilir.²⁷⁷

2.4. Medyada Yer Alan Din ve Gençlikle İlgili Bazı Haberler

Özellikle son zamanlarda, gençlerin dine karşı bakış açılarının değiştiği, farklı Tanrı tasavvurlarına doğru bir eğilim olduğu yönünde haberler medyada sıkça yer almaktadır. Çağımızın her anlamda hızla değişen yapısı, dini ve sosyal alanda da kendini hissettirmekte, gençlerin kimlik bunalımı ve rol kargaşası içinde kalmalarına sebep olmaktadır. Her türlü

²⁷⁴ "Vahdet-i- Vücut TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2021), 431-435.

²⁷⁵ "2001_3_YASAM.pdf", 213.

²⁷⁶ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 123.

²⁷⁷ Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, 121-122.

fikir, düşünce, ideal, duygu durumunda görülen çeşitlilik, gençleri birçok seçenek arasında ve kararsızlık içinde bırakmaktadır. 2000 yılında yayınlanan Focus dergisi gençlerin bu halini “esnek nesil” olarak ifade etmektedir. Son dönem gençliğinin, yaşadıkları çevreye karşı ilgisiz, kendini ideolojik veya politik bir kimlikle tanımlamayan, sadece yaşadığı ortama uyum sağlamaya çalışan, kişisel yaşantısında eklettik birçok unsurun görülebildiği bireyler oldukları belirtilmektedir.²⁷⁸ Dış dünyada değerler, inançlar ve ideolojiler arasında yaşanan hızlı değişim gençleri bu alanda kimi zaman savunmasız bırakmaktadır. Kadim değerlerin yerine sunulan ve haz odaklı, özgürlükçü yaşam biçimleri son derece cezbedici bir halde gençlerin önüne serilmektedir. Yeni arayışlar içine giren genç bireyler, kendilerini kısıtlamadığını düşündükleri ve daha konforlu olduğuna inandıkları inanç sistemlerini tercih edebilmektedirler.

ODTÜ Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi Ceylan, Haber Türk ‘ten Kübra Par ile yaptığı bir röportajında, gençlerin deizme yönelme nedenleri hakkındaki görüşlerini ifade etmiş, kendisinin de deizmi seçme nedenini aktarmıştır. Din felsefesi alanında çalışmalar yapan Ceylan, Tanrının insan ilişkilerine karışmadığını, insanı kısıtlamak ve ona emirlerini aktarmak için kitap ya da peygamber göndermediğini söylemektedir. Sami dinlerdeki kısıtlayıcı normatif yapıların, İslam dinin dünya hayatını öteleyen öğretilerinin günümüz gençlerinin zihin yapısına uymadığını ifade etmektedir.²⁷⁹

Bu söylemlere karşın ifade etmek gerekir ki; insanın duyuşsal ve bilişsel faaliyetleri ya da apiori bilgiler varlığın bir yaratıcıya muhtaç olduğu inancını zorunlu kılar. Fakat vahyin asıl amacı insanda bu bilgileri inanca dönüştürecek iradeyi oluşturmaktır. Aklın rehberliğinde yürütülen hakikate ulaşma çabası, fizik-metafizik irtibatını kurmada ve inanç-amel bütünlüğünü sağlamada yeterli olmayacaktır. Her insanın bilişsel açıdan aynı düzlemde ilerleyerek aynı sonuca ulaşması çok olası gözükmemektedir.²⁸⁰ Matûridi anlayışına göre de Allah’ın hikmeti gereği insanı uyarıp ikaz etmesi, rehber göndermesi zorunludur.²⁸¹ İnsanın dünya ve ahiret hayatını ne şekilde kavrayıp nasıl pozisyon alacağı ancak bir elçinin yol göstericiliğinde belirgin hale gelir. İslam, bireysel ve toplumsal hayatta dengeyi önemseydiği gibi dünya ve ahiret hayatı içinde dengede kalmayı tavsiye etmektedir. Dünyanın insan için geçici bir durak olduğu ifade edilmekte fakat insanın kendini dünyadan soyutlayan bir hayat sürmesi değil, yaşamın içinde aktif rol alması ve dünyaya değer katması tavsiye edilir. Ne

²⁷⁸ Kaymakcan, *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din - Değerler Öğretimi*, 19.

²⁷⁹ Kübra Par, “Prof. Yasin Ceylan: Gençler Arasında Deizmin Yaygınlaşması Normal | Gündem Haberleri”, www.haberturk.com (28 Ağustos 2017).

²⁸⁰ Şaban Ali Düzgün, “Tanrı Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği” (Sempozyum Bildirisi, 2005), 66-67.

²⁸¹ Kılıç Aslan Mavil, “Mâturidi'lere Göre Nübüvvetin Kapsam ve Gerekliliği”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 86.

dünya hayatı için ahiretin ne de ahiret hayatı için dünyanın göz ardı edilmesi söz konusu değildir.²⁸²

02. Nisan 2018 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yer alan başka bir haberde, artan bu kaygılar sonucu Konya Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından düzenlenen bir çalıştaydan bahsetmektedir. 50 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Öğretmeni ile çeşitli vakıfların katıldığı çalıştayda, özellikle lise öğrencileri arasında deizme doğru bir merak ve sempatinin oluştuğu vurgulanmaktadır. Toplantılar sonunda ders materyallerinin gençlere uygun olmadığı, sorularının tatmin edici şekilde cevaplanamadığı belirtilmektedir. Ayrıca gençlerin Allah'ın zât ve sıfatları hakkında düşüncelerini netleştiremedikleri ve kafa karışıklığı yaşadıkları toplantıdan çıkan notlar arasında yer almaktadır.²⁸³

BBC NEWS'te 20 Nisan 2018 tarihinde yayınlanan haberde ise, genç bir DKAB öğretmenin, yaşadığı çelişki ve buhranlar sonucu artık kendini agnostik olarak tanımladığından bahsedilmektedir. Kendince ettiği dualara karşılık bulamadığını düşünen genç öğretmen, Tanrının varlığı ya da yokluğu konusunda emin olamadığını ifade etmektedir.²⁸⁴

Euronevs'te yer alan bir haber, araştırma ve anket şirketi Konda'nın raporunda yer alan verilere dayanarak, 2008-2018 arasında dindarlık ve ateizm oranlarındaki değişimi gözler önüne sermektedir. Araştırmaya konu olan 10 yıllık süre zarfında kendini dindar olarak tanımlayan kişilerin oranı %55'ten %51'e düşerken, ateistim diyenlerin oranı %1'den %3'e çıkmış görünmektedir.²⁸⁵ Elbette bu oranlarda görülen artışın pek çok sebebi olabilir. Belki daha seküler çevrelerde yetişmiş gençlerin ateizme doğru yönelişleri mümkündür. Ancak Ayşe Böhürler, Yeni Şafak Gazetesindeki 30 Eylül 2017 tarihli yazısında, bambaşka bir noktaya işaret etmektedir. Böhürler, Doç. Dr. Ömer Miraç Yaman'ın araştırma ve gözlemlerine dayanarak, muhafazakâr ailelerde yetişmiş gençlerde görülen "din yorgunluğu" halini bir özeleştirici şeklinde sunmaktadır. Yazıda, 70'li 80'li yılların çift kutuplu dünyasında yetişen idealist ebeveynlerin, değişen dünya şartlarına ayak uydurmaya çalışan çocuklarını anlamakta yetersiz kaldığından bahsedilmektedir. Çocuklarına kendi inanç ve idealleri doğrultusunda bilgi yüklemesi yapan anne babalar, gençlerin de kendileriyle aynı değerleri tartışmasız kabul etmelerini beklemektedirler. Oysaki tamamen farklı bir dünya düzeni içinde kendilerine yer bulmaya çalışan gençlerin, yaşadığı çelişki ve zorluklar, en az onların idealleri uğrunda verdikleri mücadeleler kadar çetin gözükmektedir. Üstelik özellikle dini değerler noktasında şüphe ve tereddütler yaşayan gençler, kendileriyle aynı dili konuşan, onlara hitap edebilen bir din adamı bulmakta zorlanmaktadırlar.²⁸⁶

²⁸² Yakup Yüksel, "Dünya ve Ahiret Dengesi" (Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu Bildirileri, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 682.

²⁸³ Ozan Çepni, "İmam Hatipliler Deizme Kayıyor", *Cumhuriyet Gazetesi* (02 Nisan 2018).

²⁸⁴ Selin Girit, "Türkiye'de Deizm Tartışması: Muhafazakâr Gençlik Dinden Uzaklaşıyor mu?", *BBC News Türkçe* (20 Nisan 2018).

²⁸⁵ "KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte", *euronews* (03 Ocak 2019).

²⁸⁶ Yeni Şafak, "Din Yorgunu Gençler!", Text, *Yeni Şafak* (Yeni Şafak) (Yeni Şafak, 30 Eylül 2017).

Medyada artık sıkça görmeye başladığımız bu tür haberler, durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Şüphe ve tereddütlerin özellikle Allah'ın zât ve sıfatları konusunda kümelendiği düşünülmektedir. Gençler, kendilerine verilen din eğitimlerinde öğrendikleri mutlak iyi ve adil bir Tanrı anlayışını etraflarında gördükleri kötülük ve adaletsizliklerle bağdaştıramamaktadırlar. Ya da yukardaki örnekte olduğu gibi dualarına istedikleri şekilde karşılık bulamadıklarında Allah'a olan inançlarında tereddütler oluşmaktadır. Ancak gerek önceden aldıkları dini eğitim gerekse evrenin var oluşuna dair Ateizmin getirdiği açıklamaların tatmin edici olmaması, gençlerde öncelikle Tanrının inkârını engellemektedir.

Bununla birlikte, kasıtlı ya da bilgisizce dini inançları hedef alan yazılı ve görsel yayınlar, popüler kültür gençlerin din ve Tanrı tasavvuru konusunda şüphe ve tereddütler yaşamalarına sebep olmaktadır. Yaşanan bu süreçte gençlerin hakikate ulaşma yolunda yalnız bırakılmamaları ve profesyonel bir yardım verilmesi zorunlu gözükmektedir. Medyada yer alan ve deizm, ateizm, panteizm gibi farklı Tanrı tasavvurlarının argümanlarını savunan haberlerin bir etki alanı oluşturduğu görülmektedir. Kendini deist ve ateist olarak tanımlayan bireylerin oranındaki artış bunun bir göstergesidir.

3. BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. Bulgular

Bu çalışmada, gençlerin Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlara etki eden faktörlerin belirlenmesi ve bu çelişikilerin giderilmesinde DDR hizmetlerinin gerekliliği konu edilmiştir. Bu amaçla, yapılan nicel ve nitel çalışmalardan elde edilen bulgular tablolar halinde aşağıda sunulmuştur.

3.1.1. Araştırmanın Nicel Bölümünde Elde Edilen Bulgular

Tablo 3.1. Cronbach's Alpha Güvenilirlik Aralıkları

Cronbach's Alpha' da Taban ve Tavan Değerler

Taban Değer	Tavan Değer	Durum
.00	.39	Güvenilir değil
.40	.59	Düşük düzeyde güvenilir
.60	.79	Yeterince güvenilir
.80	1.00	Yüksek düzeyde güvenilir

Cronbach' Alpha değerleri için kabul edilebilir güvenilirlik aralıkları yukardaki tabloda belirtilmiş²⁸⁷, bu değerler referans alınarak güvenilirlik kat sayısı hesaplanmıştır. SPSS Programında yapılan analizler sonucunda araştırmada kullanılan Tanrı Algısı Ölçeğinin Cronbach's Alpha kat sayısı 0,91 olarak hesaplanmıştır. Ölçek iki farklı yönelimi ölçmekte olduğundan İki faktörün güvenilirlik kat sayıları ayrı ayrı hesaplanmıştır. Buna göre Sevgi Yönelimi Cronbach's Alpha, 0,97 olarak, Korku Yönelimi Cronbach's Alpha kat sayısı ise, 0,77 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar ise, Tanrı Algısı Ölçeği kapsamında elde edilen verilerin yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir.

²⁸⁷ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 193.

Tablo 3.2. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi Değişkenleri Arasındaki Korelasyon Değerler

		Sevgi Yönelimi	Korku Yönelimi
Sevgi Yönelimi	Pearson Correlation	1	0,37**
	p		0,00
	N	396	396
Korku Yönelimi	Pearson Correlation	0,37**	1
	p	0,00	
	N	396	396

Literatürde farklı sınıflamalar olmakla birlikte korelasyon değerleri genelde (,00-,30) zayıf, (,31-,49) orta, (,50-,69) güçlü, (,70-100) çok güçlü olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.²⁸⁸

Tablo 3.14'te Korku ve Sevgi yönelimli Tanrı Algısı boyutları arasında orta düzeyde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 3.3. Katılımcıların Yanıtlarının Ortalama ve standart sapma değerleri

	N	\bar{X}	Ss
Korku Yönelimi	396	4,22	0,69
Sevgi Yönelimi	396	4,55	1,16

Korku ve sevgi yönelimli Tanrı algısında standart sapmanın düşük düzeyde saptanmıştır. Bu durum ise, puanların ortalamaya uzaklıklarının düşük düzeyde olduğunu ve homojen bir dağılım gösterdiğini işaret etmektedir. Ortalamalara bakıldığında ise, her iki yöneliminde yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir.

Tablo 3.4'e bakıldığında araştırmaya katılan 396 kişinin ifadelerine göre, Korku yönelimli Tanrı algısı $4,22 \pm 0,69$ olarak tespit edilmiştir. Sevgi yönelimli Tanrı algısı ise $4,55 \pm 1,16$ olarak gözükmemektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısının, korku yönelimli Tanrı algısına oranla daha yüksek düzeyde görülmektedir. Buna göre katılımcıların Tanrı algısının pozitif yönde ve sevgi yönelimli olduğu söylenebilir. Korku yönelimli Tanrı algısında standart sapmanın daha düşük olması, puanların birbirine yakın olduğunu ve homojen bir dağılım olduğunu göstermektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısında ise standart sapmanın Korku yönelimli Tanrı algısıyla kıyaslandığında daha yüksek çıkması puanların ortalamaya daha uzak olduğunu göstermektedir. Savrun tarafından Tanrı algısı üzerine yapılan başka bir araştırma sonucuna

²⁸⁸ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 300.

göre de Tanrı algısında pozitif tutumun daha yüksek olduğu görülmektedir.²⁸⁹ Yapıcı'nın yaptığı bir başka araştırma sonucu da gençlerin kutsal ve değerli olarak tanımladıkları şeylerin, Allah'ın kutsal olarak belirlediği şeyler olduğu, değer ve değer yargılarının olumlu anlamda bu şekilde belirlendiği sonucunu çıkarmıştır.²⁹⁰

Tanrı inancına sahip olmanın insan ruhuna sağladığı katkılar, Tanrı-insan arasındaki bağın sevgi temelli olmasıyla elbette daha da artacaktır. Fakat sevgi yönelimli Tanrı algısının hassas bir noktada durduğu, Tanrı ile saf sevgi üzerinden bir bağ kurmaya çalışmanın bazen sakıncalı taraflarının olabileceği düşünülmektedir. Son dönemlerde ortaya çıkan akımlar, dinin kuralcı yapısına ve otoriter bir Tanrı anlayışına karşı çıkararak, inanç konusunda daha esnek pencereler açmaktadırlar. Özellikle Tanrı-insan ilişkisinden bahsederken, Tanrının insana olan sevgisine vurgu yapılmakta ve bağın sevgi üzerine kurulması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bunun, geçmiş dönemlerde Tanrı'nın korkulması gereken ve cezalandıran bir varlık olduğu şeklinde aktarılan inanç sistemlerine tepki olarak gelişen bir durum olduğu düşünülebilir. Ya da bu anlayış üzerinde modern dönemlerde Hristiyanlığın etkilerinden söz edilebilir. Ancak görünen o ki, Tanrı'yla irtibatın sevgi temelli olmasına yönelik güçlü bir vurgu vardır.²⁹¹ Dolayısıyla genellikle çoğulcu yaklaşımlarda vurgulanan, hakikatin birçok yüzünün olabileceği düşüncesi, kuralları ve kısıtlamaları olan dini sistemlerin, esnek inanç sistemleri karşısında etkisini kaybetmesine sebep olabilmektedir. Sevgi, Tanrı ve insan arasındaki en kuvvetli bağıdır ve dini hayatın en önemli motivasyon kaynağıdır. Ancak sevgi yönelimine vurgu yaparken, dinin kuralları, meşru saydıkları ve yasakladıkları arasındaki çizgi göz ardı edilmemelidir. Dini inançlarla ilgili olarak insanın yerine getirmesi gereken, ibadetler ve ahlaki davranışlar, inanan birey için zorunluluk anlamı taşımaktadır. Bu bağlamda Tanrı tasavvurunun ve Tanrının insan için belirlediği yaşam ve kişilik modelinin doğru anlaşılması gerekmektedir.

²⁸⁹ Meryem Savrun, *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 87.

²⁹⁰ Asım Yapıcı, "Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/7 (20 Temmuz 2004), 197-198.

²⁹¹ Halil Hacımüftüoğlu, *Allah'ın krallığı: kral tanrı* (İstanbul: İletişim yayınları, 2011), 110-111.

Tablo 3.4. Katılımcıların Genel Bilgileri

Değişken	Grup	F	%
Cinsiyet	Kadın	264	66,7
	Erkek	132	33,3
Yaş	18-20	114	28,8
	21-22	138	34,8
	23-25	144	36,4
Eğitim Durumu	Lise	46	11,6
	İmam Hatip Lisesi	13	3,3
	Ön Lisans	36	9,1
	Lisans	287	72,5
	Yüksek Lisans	14	3,5
Ekonomik Durum	2000 veya altı	218	55,1
	2000-5000	104	26,3
	5000-10.000	56	14,1
	10.000 veya üstü	18	4,5
	Anne baba birlikte yaşıyor	356	89,9
Aile Durumu	Anne hayatta	390	98,5
	Baba hayatta	378	95,5

Tablo 3.1.'e bakıldığında, katılımcıların 265'i kadın (%66,6), 133'ü (%33,4) ise erkeklerden oluşmaktadır. Yaş değişkeninde ise, 18-20 yaş arası 114 kişi (%28,9), 21-22 yaş arası 138 kişi (%34,7), 23-25 yaş arasında 144 kişi (%36,4) olduğu görülmektedir.

Katılımcıların eğitim durumlarına baktığımızda, en yüksek sayı 287 kişi ile lisans düzeyinde görülmektedir ve bütüne oranı %72,1'dir. Ardından %11,6'ya tekabül eden 46 kişi ile lise mezunu katılımcılar gelmektedir. İmam Hatip Lisesi düzeyinde ise %3,3 Lük bir oranla 13 kişi, Ön Lisans %9,0 ile 36 kişi ve Yüksek Lisans %3,5 ile 14 kişi olarak tabloda yer almaktadır.

Ekonomik durum göz önüne alındığında en yüksek sayı %54,8 oranıyla 218 kişiden oluşan 2000 veya altı seçeneğini işaretleyen katılımcılara aittir. Bunu %26,3 oranıyla 104 kişiden oluşan 2000-5000 arası seçeneğini işaretleyen katılımcılar takip etmektedir. %14,1'e karşı gelen 56 kişi 5000-10.000 arası gelir düzeyine sahiptir. 10.000 veya üstü seçeneğinde %5,0'lık bir oranla 20 katılımcı yer almaktadır.

Katılımcıların ailevi durumlarına bakıldığında "Anne ve baba birlikte mi?" sorusuna 396 kişiden 356'sı "Evet" şeklinde cevap vermiştir. Bu da toplam sayının %89,7'sine denk düşmektedir.

Katılımcılara yöneltilen "Anne hayatta mı?" sorusunu 390 kişi "Evet" şeklinde yanıtlamıştır, bu sayının toplam katılımcılar arasındaki oranı %98,5'tir.

Katılımcılara “Baba hayatta mı?” şeklinde yöneltilen soruya ise %95,5’lik bir oranla 378 kişi “Evet” yanıtını vermiştir.

Sonuçlar incelendiğinde cinsiyet değişkeninde kadınların sayısal olarak öne çıktığını görülmektedir. Eğitim düzeyi değişkeninde ise lisans seçeneğini işaretleyenlerin diğer eğitim düzeylerine oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Katılımcıların genel durumlarını betimleyebilmek amacıyla sorulan demografik sorularla genel durum belirlenmeye çalışılmıştır. Bu veriler ışığında katılımcıların büyük oranda lisans düzeyinde, düşük gelir grubunda, anne baba birlikte ve her ikisi de hayatta olan bireylerden oluştuğu görülmektedir. Yaş değişkeni içerisindeki grupların sayısı ise birbirine yakın düzeydedir.

Nicel bölümünde yer alan katılımcılara ait demografik değişkenlerin grup içi anlamlılık düzeylerinin incelenmesi araştırmanın alt problemlerini oluşturmaktadır. Belirtilen değişkenlerin arasında Tanrı algısının yönelimi tespit edilmiş, farklılıklar belirlenmiştir.

Katılımcıların Tanrı Algısı ölçeğindeki sevgi yönelimi ve korku yönelimini belirten ifadelerde işaretledikleri seçeneklere göre maddelerin frekans rakamları ve yüzdelik oranları saptanmış tablolar halinde gösterilmiştir.

Tablo 3.5. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde İfadelere Verdikleri Yanıtlar

Madde	Seçenek	F	%
1. O'nun bana karşı merhametli olduğunu hissediyorum	Hiç	28	7,1
	Kısmen	14	3,5
	Biraz	40	10,1
	Oldukça	55	13,9
	Tamamen	259	65,4
2. O'nu düşünmek bana sıkıntı veriyor	Hiç	294	74,2
	Kısmen	40	10,1
	Biraz	31	7,8
	Oldukça	12	3,0
	Tamamen	19	4,8
3. O'nun beni bağışlayacağını zannetmiyorum	Hiç	238	60,1
	Kısmen	65	16,4
	Biraz	52	13,1
	Oldukça	21	5,3
	Tamamen	20	5,1

4. O'nu düşündüğümde içimden gelen tek duygu sevgi	Hiç	43	10,9
	Kısmen	41	10,4
	Biraz	56	14,1
	Oldukça	78	19,7
	Tamamen	178	44,9
5. O'nun bana olan sevgisini hissedebiliyorum	Hiç	31	7,8
	Kısmen	21	5,3
	Biraz	53	13,4
	Oldukça	63	15,9
	Tamamen	228	57,6
6. O'nun bana şefkatle davrandığını hissedebiliyorum	Hiç	31	7,9
	Kısmen	22	5,3
	Biraz	53	13,4
	Oldukça	64	15,8
	Tamamen	227	57,6
7. O'nu düşündüğümde utaniyorum ve kendimi suçlu hissediyorum	Hiç	128	32,3
	Kısmen	56	14,1
	Biraz	82	20,7
	Oldukça	53	13,4
	Tamamen	77	19,4
8. O'nun bana karşı acımasız olduğunu düşünüyorum	Hiç	293	74,0
	Kısmen	53	13,4
	Biraz	18	4,5
	Oldukça	12	3,0
	Tamamen	20	5,1
9. O'nu düşünmek bana güven veriyor	Hiç	32	8,1
	Kısmen	13	3,3
	Biraz	28	7,1
	Oldukça	53	13,4
	Tamamen	270	68,2
10. O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum	Hiç	316	79,8
	Kısmen	32	8,1
	Biraz	20	5,1
	Oldukça	13	3,3
	Tamamen	15	3,8

	Hiç	40	10,1
	Kısmen	24	6,1
11. O'nu düşünmek beni mutlu ediyor ve içim sevinçle doluyor	Biraz	42	10,6
	Oldukça	61	15,4
	Tamamen	229	57,8
	Hiç	47	11,9
	Kısmen	42	10,6
12. O, ne yaparsam yapayım kusurlarımı örtüyor	Biraz	62	17,7
	Oldukça	55	13,9
	Tamamen	190	48,0
	Hiç	40	10,1
	Kısmen	22	5,6
13. O, her zaman güvenebileceğim tek kaynaktır	Biraz	35	8,8
	Oldukça	29	7,3
	Tamamen	270	68,2
	Hiç	137	34,6
	Kısmen	52	13,1
14. O'nu düşününce kendim için kaygılanıyorum	Biraz	84	21,2
	Oldukça	55	13,9
	Tamamen	68	17,2
	Hiç	247	62,4
	Kısmen	70	17,7
15. O, benim için korkutucudur	Biraz	42	10,6
	Oldukça	19	4,8
	Tamamen	18	4,5
	Hiç	250	63,1
	Kısmen	49	12,4
16. Zor zamanlarımda, O'nun yanımda olmadığını hissediyorum	Biraz	40	10,1
	Oldukça	23	5,8
	Tamamen	34	8,6
	Hiç	40	10,1

17. O, bütün insanları karşılık beklemeden sever	Kısmen	31	7,8
	Biraz	31	7,8
	Oldukça	38	9,6
	Tamamen	256	64,6
18. O, yaptıklarım için beni cezalandırıyor	Hiç	164	41,4
	Kısmen	91	23,0
	Biraz	90	22,7
	Oldukça	27	6,8
	Tamamen	24	6,1
19. O'nu düşünmekle huzur buluyorum	Hiç	36	9,1
	Kısmen	15	3,8
	Biraz	37	9,3
	Oldukça	62	15,7
	Tamamen	246	62,1
20. O bence gerçekten de çok bağışlayıcıdır	Hiç	32	8,1
	Kısmen	13	3,3
	Biraz	28	7,1
	Oldukça	53	13,4
	Tamamen	270	68,2
21. O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum	Hiç	295	74,1
	Kısmen	53	23,0
	Biraz	16	22,7
	Oldukça	12	6,8
	Tamamen	20	6,1
22. O'nun beni her durumda koruduğunu biliyorum	Hiç	46	11,9
	Kısmen	43	10,6
	Biraz	65	15,7
	Oldukça	53	13,9
	Tamamen	190	48,0

Tablo 3.5'ten hareketle katılımcıların 'Tanrı Algısı Ölçeği' ne ait ifadelerde işaretledikleri "tamamen, oldukça, biraz" seçenekleri toplanarak ulaşılan yüzdelik oranları aşağıda rapor edilmiştir. Buna göre katılımcıların;

1. %89,4'ü Tanrının kendilerine karşı merhametli olduğunu düşünmektedir.
2. %15,6'sı Tanrıyı düşünmenin kendilerine sıkıntı verdiğini ifade etmektedir. Tanrının varlığı ve mahiyeti hakkında duyulan şüpheler veya günahkârlık duygusu, kendini inanç ve ibadetler konusunda yetersiz görme gibi düşünceler bu konuda gerilimin yaşanmasına neden olabilir.
3. %23,5'i Tanrının kendilerini bağışlayacağını sanmadıklarını belirtmişlerdir. Gençlerin tövbe ve bağışlanma konusunda ümitsizlik içinde olmaları, katı bir din eğitimi almalarından kaynaklanıyor olabilir. İnsanların yaptıkları hatalardan sonra pişmanlık duymaları ve samimiyetle tövbe etmeleri halinde affedileceklerini bilmeleri gençlerin Allah'la olan bağlarını güven ve sevgi temelli oluşturmalarını sağlayacaktır.
4. %78,7'si Tanrıyı düşündüğümde içimden gelen tek duygu sevgi şeklinde düşüncelerini ifade etmektedir. Tanrı-insan arasındaki bağın sevgi üzerine kurulu olması Tanrı algısının genel anlamda bu yönde şekilleneceğini göstermektedir. Sevgi yönelimli Tanrı algısının ölçekteki benzer ifadelerde de yakın oranlarda seyrettiği görülmektedir.
5. %86,9'u O'nun sevgisini hissedebiliyorum diyerek, Tanrının kendilerine karşı sevgisinin onlarda oluşturduğu pozitif duygulara işaret etmektedirler. Elbette böyle bir düşüncenin insanın dini hayatına ve psikolojik iyi olma haline olumlu katkıları olacaktır.
6. %86,8'i Tanrının kendilerine şefkatle davrandığını ifade etmektedir. Katılımcıların Tanrının kendilerine karşı sevgi ve şefkatini hissettiklerini belirttikleri seçeneklerin, birbirine yakın oranda seyrettiği görülmektedir. Sevgi, şefkat ve merhamet kavramlarının, katılımcıların Tanrı algısında birlikte yer aldığı düşünülebilir. Sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip bireylerin, Tanrıyı aynı zamanda şefkatli ve merhametli olarak tanımladıkları görülmektedir.
7. %53,5'i Tanrıyı düşündüklerinde utandıklarını ve kendilerini suçlu hissettiklerini belirtmişlerdir. Din, insan için özgür alanlar bıraktığı gibi yapısı gereği bir takım kural ve kısıtlamalarda getirmektedir. İnsanın hayatın akışı içinde zaman zaman bu kurallara aykırı davranışlar sergilemesi mümkündür. İnsanın hiç hata yapmadan veya günah işlemeyen bir ömür sürdürmesi pek mümkün görünmemektedir. Özellikle gençlik dönemi psikolojik ve duygusal anlamda çalkantılı bir süreç olduğu için, günah olarak tanımlanan davranışların meydana gelmesi olasıdır. Ancak gençlere tövbe edebilmenin ve yanlıştan dönebilmenin her zaman mümkün olduğu anlatılabilirse, yaşadıkları ümitsizlik hali son bulacaktır.
8. %12,6'sı Tanrının kendilerine karşı acımasız olduğunu düşünmektedir. Gençlerin yaşadıkları bireysel travmalar bu düşüncenin kaynağını oluşturuyor olabilir. Kaderin insan iradesinin dışında cereyan ettiği, yaşanan olumsuzlukların insanın yapıp etmelerinden değil Allah'ın külli iradesi sonucu olduğu düşüncesinin, bu yargının temelinde yatan sebep olduğu muhtemeldir.

9. %88,7'si Tanrıyı düşünmenin kendilerine güven verdiğini ifade etmektedir. Yukardaki ifadelerde sevgi, merhamet, şefkat gibi kavramlara uygun olarak, güven duygusu da benzer oranlarda seyretmektedir. Tanrıya atfedilen olumlu sıfatların birbirleriyle ilişkili halde ilerlediği görülmektedir.

10. %12,2'si Tanrıyı düşündüklerinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istediklerini ifade etmektedirler. Böyle bir düşüncenin altında yatan sebep ya bir suçluluk duygusu ya da öfke ve isyan düşüncesi olabilir. Suçluluk duygusu utanç, ceza ve azap korkusu gibi duygu ve düşünceler geliştirebilmektedir. Ya da duaların karşılık bulmadığı düşüncesi, istenmeyen acı ve travmalara Tanrı tarafından izin verildiği düşüncesi, Tanrıya karşı olumsuz duyguların oluşmasını etkileyebilir.

11. %83,8'i Tanrıyı düşünmenin kendilerini mutlu ettiğini ifade etmektedirler. Tanrı ile aralarındaki ilişkiyi sevgi, güven, merhamet ve şefkat gibi kavramlarla ifade eden katılımcılarda, Tanrı düşüncesinin olumlu duygular uyandırması olağan görülmektedir.

12. %79,6'sı Tanrının kusurlarını örttüğünü düşünmektedir. Tanrı-insan ilişkisinin merhamet ve güven temelli oluşması, daima Tanrının kontrolü altında olunduğu ve O'nun yardımıyla hataların kapatıldığı düşüncesini geliştirmektedir.

13. %84,3'ü Tanrıyı güvenebilecekleri tek kaynak olarak belirtmişlerdir. Güven duygusu da diğer olumlu Tanrı algısı ifadelerinde olduğu gibi benzer oranlarda görülmektedir.

14. %52,3'ü Tanrıyı düşündüklerinde kendileri için kaygılandıklarını ifade etmişlerdir. Tanrı-insan arasında korku temelli gelişen bir bağ, günahkârlık duygusuyla birlikte çekinceli ve kaygılı bir hal alabilmektedir. Dini kurallara aykırı hareket ettiğini düşünen bireylerin, Tanrının kendilerini cezalandıracağı düşüncesiyle kaygı hissediyor olmaları düşünülebilir.

15. %19,9'u Tanrının kendileri için korkutucu olduğunu belirtmişlerdir. İnsan ve Tanrı arasında kaygı ve korku temelli gelişen bağın büyük oranda suçluluk duygusuyla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

16. %24,5'i Zor zamanlarında Tanrıyı yanlarında hissetmediklerini ifade etmişlerdir. Bu noktada gençlerin dini anlamda insan iradesine yapılan vurgu ve tevekkül kavramları konusunda bilgilendirilmelerinin etkili olması düşünülebilir.

17. %82'si Tanrının bütün insanları karşılık beklemeden sevdiğini düşünmektedir. Ölçekte bulunan Sevgi yönelimli Tanrı algısına dönük ifadelerin birbirine yakın oranlarda seyretmeleri, olumlu Tanrı algısının belirli kavramları içerdiğini göstermektedir. Sevgi, merhamet, şefkat, güven gibi duygular birbirine bağlantılı şekilde ilerlemektedir.

18. %35,6'sı yaptıkları yüzünden Tanrının onları cezalandırdığını düşünmektedir. Gençlerin başlarına gelen olumsuz olayların, yaptıkları hatalar sebebiyle onlara verilen bir ceza olduğunu düşünmeleri korku yönelimli Tanrı algısıyla ilişkilendirilebilir. Korkutucu, yasaklayıcı, cezalandıran bir Tanrı algısı, ümitsizlik ve yetersizlik duygularının gelişmesine

sebebe olabilir. Bu durum, gençlik dönemi genel özelliklerinden olan özgürlük arzusu ve eleştirel bakışın etkisiyle, olumsuz Tanrı algısına yönelik isyan ve inkâr duygularının ortaya çıkmasını tetikleyebilir.

19. %87,1'i Tanrıyı düşündüğünde huzur bulunduğunu belirtmektedir. Diğer olumlu Tanrı algısını tanımlayan ifadeler gibi huzur kavramı da Tanrı ile ilişkilendirilmiş ve diğer olumlu ifadelerle yakın oranlarda seyrettiği belirlenmiştir.

20. %88,7'si Tanrının çok bağışlayıcı olduğunu ifade etmektedir. Bu ifadeden gençlerin Tanrının bağışlayıcılığı konusunda pozitif bir beklenti sergiledikleri söylenebilir.

21. %35,6'sı O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum diyerek, Tanrı aralarındaki bağı uzak ve çekinceli olduğunu belirtmektedirler.

22. %77,6'sı Tanrının kendilerini her durumda koruduğunu düşünmektedir. Tanrı ile aralarında güven ve sevgi temelli bir bağ olan bireylerin, buna uygun olarak kendilerini güvende hissettikleri söylenebilir.

Araştırmada kullanılan Tanrı algısı ölçeği sonuçlarına göre gençlerin büyük oranda pozitif ve sevgi temelli bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 3.6. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi değişkenlerinde Cinsiyetler Arası Farklar

Katılımcılara uygulanan "Tanrı Algısı Ölçeği" sonuçları bilgisayarda SPSS programında T-Testi uygulanarak çözümlenmiş ve elde edilen verilerin cinsiyetler arası dağılımı aşağıdaki şekilde görülmüştür.

	Cinsiyet	N	\bar{X}	Ss	t	p
Korku	Kadın	264	4,16	0,68	2,27	0,12
Yönelimi	Erkek	132	3,99	0,72		
Sevgi	Kadın	264	4,18	1,06	2,66	0,00*
Yönelimi	Erkek	132	3,85	1,32		

P<0.05*

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısına yönelik durumlarında "Korku Yönelimli" Tanrı Algısında cinsiyetler arasında anlamlı farklılık olmadığı ($t[394]=2,27; p<0,12$) görülmektedir. "Sevgi yönelimli" Tanrı Algısında, kadınların Sevgi yönelimli Tanrı algılarının ($X=4,18$) erkeklerin sevgi yönelimli Tanrı Algılarına ($X=3,85$) oranla daha yüksek bir ortalama ile anlamlı bir farklılık olduğu gözlemlenmektedir ($t[394]=2,66; p<0,08$).

Gruplar arası yapılan taramalarda, cinsiyetler arasında yapılan T-Testi sonucunda, kadın ve erkek katılımcılar arasındaki Tanrı algısında anlamlı bir farklılık görülmüştür. Buna göre

kadın katılımcıların sevgi yönelimi Tanrı algısı, erkek katılımcılara göre daha yüksek bulunmuştur. Kadın katılımcılarda sevgi yönelimli Tanrı algısı ortalaması ($x=4,18$), erkeklerde ise ($x=3,85$) olarak tespit edilmiştir. Literatürde kadınların Tanrı algısında sevgi yöneliminin daha belirgin olduğuna dair farklı çalışmalar bulunmaktadır. Aynı zamanda Tanrı inancına sahip olma konusunda kadınlar ve erkekler arasında farklar olduğu görülmektedir. İlköğretim düzeyindeki kız ve erkek öğrenciler üzerinde yapılan boylamsal bir araştırmada Yapıcı, kız öğrencilerin erkek öğrencilere nazaran Tanrının varlığına inanç ve dini ritüelleri gerçekleştirme konusunda daha fazla bir eğilim gösterdiklerini belirtmiştir.²⁹² Kendler ve arkadaşlarının kadın ve erkek dindarlığının farklılaşan yönleri üzerine yaptıkları araştırma sonucuna göre, erkekler “otoriter ve yargılayıcı” Tanrı düşüncesinden yüksek puan alırken, kadınlar “Allah’a bağlılık ve tövbe” gibi duygusal anlamda gelişmiş Tanrı düşüncesinden yüksek puan almışlardır.²⁹³ Seyhan ise, olumlu Tanrı algısının psikolojik iyi olma haline katkıları incelediği araştırmasında kadınların olumlu Tanrı algılarının daha yüksek olduğunu belirlemiştir. Bu durum bireyin psikolojik iyi olma haline de yansımaktadır.²⁹⁴ Çayır tarafından 5-12 yaşları arasında 203 çocukla yapılan bir araştırma sonucu da kız çocuklarının Tanrı tanımlarında “iyi birisi, merhametli, güçlü” gibi kavramların ön plana çıktığı görülürken, erkek çocukları Tanrıyı “ceza veren” olarak tanımlamışlardır.²⁹⁵ Dolayısıyla araştırmadan elde edilen veriler literatürdeki diğer araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Kadınların doğaları gereği sevgi yönelimli Tanrı algısına daha yatkın olduklarını görmekteyiz. Tanrı algısının dışında da pek çok konuda da kadınların sevgi, merhamet gibi kavramlara yönelimlerinin erkeklere nazaran daha fazla olduğu görülmektedir.²⁹⁶

Tablo 3.7. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku Yönelimi (K.Y.) ve Sevgi Yönelimi (S.Y.) değişkenlerinde Yaşlar Arası Farklar

Yaş	N	\bar{X}	Ss	Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
K.Y.									
18-20	114	4,03	0,75	G. Arası	1,44	2	0,72		
21-22	138	4,18	0,64	G. İçi	192,68	393	0,49		
23-25	144	4,10	0,70	Toplam	194,12	395		1,47	0,23

²⁹² Asım Yapıcı, “Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri”, *Dini Araştırmalar* 19/49 (24 Kasım 2016), 144.

²⁹³ Asım Yapıcı, “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 9.

²⁹⁴ Beyazıt Yaşar Seyhan, “Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 82.

²⁹⁵ Celal Çayır, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 53.

²⁹⁶ Yapıcı, “Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış”, 187-189.

Toplam	396	4,11	0,70					
S.Y.								
18-20	114	3,91	1,23	G. Arası	6,28	2	3,14	
21-22	138	4,22	1,10	G. İçi	531,94	393	1,35	
23-25	144	4,04	1,16	Toplam	538,23	395		2,32 0,10
Toplam		4,07	1,16					

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Korku Yönelimli ifadelerde yaşlar arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=1,47$; $P<0,23$). Tablo incelendiğinde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Sevgi Yönelimli ifadelerde yaşlar grupları arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=2,32$; $p>0,10$). Mehmedoğlu tarafından yapılan başka bir araştırma sonucuna göre de yaşlar arasında dinin inanç boyutunda herhangi bir farklılık görülmemiştir.²⁹⁷

Belirli yaş aralıklarında aynı türden sonuçlara ulaşmak muhtemeldir.²⁹⁸ Savrun tarafından yapılan gençlerin Tanrı algısına yönelik başka bir çalışmada aynı sonuçları destekler niteliktedir²⁹⁹ ve yaşlar arasında Tanrı algısı konusunda bir farklılığa rastlanmamıştır.

Mehmedoğlu'nun yaptığı araştırma verilerine göre Allah tasavvuru yaşla birlikte çok önemli değişiklikler sergilememektedir. Kısmen yaşın ilerlemesiyle birlikte Allah'ı olumlu sıfatlarla tasavvur etme yönünde bir eğilim gözlenirse de yaş ve Tanrı tasavvuru arasında güçlü ve anlamlı bir ilişkiden söz etmek mümkün gözükmemektedir.³⁰⁰

Gençlerin din ve Tanrı algısı konusunda yaşadığı inanç krizlerinin bir kısmı inancın kendisi ile ilişkiliyken, bir kısmı da sosyo-psikolojik etkenlerle ilişkilidir. Her dönemin kendine has bireysel ve toplumsal sorunları vardır ve aynı zamansal süreci paylaşan insanların benzer problemleri yaşaması olağandır.³⁰¹ Birbirine yakın yaş grupları arasında benzer duygu ve düşüncelerin yaşanması

Araştırmamızda elde ettiğimiz veriler, birbirine yakın yaş grupları arasında, yaş değişkeninin Tanrı algısının korku veya sevgi ağırlıklı olması yönünde belirleyici bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda araştırmamız kapsamındaki 18-25 yaş aralığındaki gençlerin Tanrı algılarının her iki yönelimde de birbirine yakın ve yüksek düzeylerde olduğu görülmektedir.

²⁹⁷ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul örneği)* (Marmara Üniversitesi, Thesis, 1999) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 195 y./152-153.

²⁹⁸ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 210.

²⁹⁹ Savrun, *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)*, 71.

³⁰⁰ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 212.

³⁰¹ Düzgün, "Çağın Meydan Okumaları Karşısında Genç Zihinlerin İnanç Krizi", 20.

Tablo 3.8. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku (K.Y.) ve (S.Y.) Yönelimi değişkenlerinde Ekonomik Durum ile İlgili Farklar

Aylık Gelir Düzeyi	N	\bar{X}	Ss	Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
K.Y.									
2000 ve altı	218	4,10	0,73	G. Arası	0,164	3	0,05		
				G. İçi	193,95	392	0,49		
				Toplam	194,12	395		0,11	0,95
2000-5000	104	4,09	0,73						
5000-10.000	56	4,15	0,53						
10.000 üstü	18	4,07	0,63						
Toplam	396	4,11	0,70						
S.Y.									
2000 ve altı	218	4,11	1,14	G. Arası	3,75	3	1,25		
				G. İçi	534,46	392	1,36		
				Toplam	538,23	395		0,91	0,43
2000-5000	104	4,08	1,23						
5000-10.000	56	4,03	1,12						
10.000 ve üstü	18	3,64	1,19						
Toplam	396	4,07	1,16						

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Korku Yönelimli ifadelerde Aylık Gelir Düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=0,11$; $p<0,95$). Aynı şekilde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Sevgi Yönelimli ifadelerde de Aylık Gelir Düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=91$; $p<0,43$).

Sosyo-ekonomik durum ve dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla yapılan diğer araştırmalarda birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, Günay'ın yaptığı araştırma sonuçlarına göre sanayileşme ve ekonomik durumun yükselmesiyle dini yaşayış arasında ters bir ilişki vardır ve ekonomik düzey yükseldikçe dini yaşayış azalmaktadır.³⁰² Karayığit

³⁰² Ünver Günay, "Modern Sanayi Topluluklarında Din: I", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 86-88.

tarafından yapılan araştırma ise, orta gelir grubunun daha fazla dindarlık eğilimi gösterdiği, yüksek ve düşük gelir grubunun dindarlık oranlarının daha alt düzeyde olduğunu göstermektedir.³⁰³ Kimter tarafından yapılan bir diğer çalışmada, gelir düzeyi yükseldikçe dindarlık oranının da yükseldiğini göstermektedir.³⁰⁴ Mehmedoğlu'nun yaptığı araştırma sonuçları sosyo-ekonomik düzeyin, Tanrı tasavvurunun negatif veya pozitif olarak gelişmesi konusunda herhangi bir etkisinin olmadığını göstermektedir.³⁰⁵ Benzer sonuçlara Savrun'un yaptığı çalışmada rastlamaktayız. Buna çalışmaya göre de sosyo-ekonomik düzeyin, Tanrı tasavvuruna herhangi bir etkisi olmadığı gözlemlenmiştir.³⁰⁶

Bu araştırmaların bazıları genel anlamda dini yaşayışı betimlemeyi hedef alan çalışmalar olsa da dinin duygu ve inanç boyutlarının Tanrı algısını kapsadığı düşünülebilir. Görüldüğü gibi bu alanda yapılan çalışmalarda elde edilen farklı sonuçlar mevcuttur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; yapılan çalışmalar genellikle birbirine yakın sosyo-ekonomik düzeylerde bulunan bireyler üzerinde yürütülmektedir. Orta düzeyin çok altı ve çok üstünde bulunan kişilerin çoğu zaman araştırmalara dâhil edilemedikleri görülmektedir. Araştırma sonuçları değerlendirilirken bu durumun dikkate alınması gerekmektedir.³⁰⁷

Sonuç olarak bizim de araştırmamızda elde ettiğimiz bulgulara göre ekonomik durum ve Tanrı algısı arasında pozitif veya negatif herhangi bir ilişki belirlenmemiştir. Yapılan diğer araştırmalarda göz önüne alındığında Tanrı tasavvuru ve ekonomik durum arasındaki ilişki konusunda kesin bir yargıya varma ve gruplama imkânı görünmemektedir.

Tablo 3.9. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku(K.Y.) ve Sevgi (S.Y.) Yönelimi değişkenlerinde Eğitim Durumu ile İlgili Farklar

Eğitim Düzeyi	N	\bar{X}	Ss	Varyansın Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
K.Y.									
Lise	46	3,94	0,93	G.Arası	2,22	4	0,55		
				G. İçi	191,89	391	0,49		
				Toplam	194,12	395		1,13	0,34
İ.H.L.	13	4,36	0,30						
Ö.Lisans	36	4,11	0,57						
Lisans	287	4,12	0,68						

³⁰³ Nuriman Karayığıt, "Sosyo-Ekonomik Düzeyin Psiko-Sosyal Gelişim ve Dindarlığa Etkileri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (30 Mart 2017), 127.

³⁰⁴ Nurten Kimter, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, ts.), 195.

³⁰⁵ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 220.

³⁰⁶ Savrun, *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)*, 76.

³⁰⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 220.

Y.Lisans	14	4,19	0,61					
Toplam	396	4,11	0,70					
S.Y.								
Lise	46	3,96	1,27	G. Arası	10,14	4	2,53	
				G. İçi	528,07	391	1,35	
				Toplam	538,23	395		1,87 0,11
İ.H.L.	13	4,76	0,25					
Ö.Lisans	36	4,34	0,87					
Lisans	287	4,02	1,20					
Y.Lisans	14	4,03	0,85					
Toplam	396	4,07	1,16					

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Korku Yönelimli ifadelerde Eğitim Düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=1,13$; $p0,34$). Aynı şekilde Tanrı Algısı Ölçeğinde, Sevgi Yönelimli ifadelerde de Eğitim Düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($F=1,87$; $p0,11$).

Mehmedoğlu'nun yaptığı araştırma sonuçlarına göre, öğrenim düzeyi dinin ibadet ve tecrübe boyutunda etkili olsa da inanç ve bilgi boyutlarında farklılaşmaya sebep olmamaktadır.³⁰⁸ Yapıcı'nın çalışmasında elde ettiği verilere göre ise eğitim seviyesi yükseldikçe dindarlık oranı azalmaktadır.³⁰⁹ Dolayısıyla literatürde bu konuda yapılan araştırmalarda farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bizim araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuçlara göre ise, eğitim düzeyinin Tanrı algısına herhangi bir etkisinin olmadığı yönündedir.

Tablo 3.10. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi değişkenlerinde Anne ve Baba birlikteliği/Ayrılığı ile İlgili Farklar

Anne	Baba	N	\bar{X}	Ss	t	p
Birlikte						
Korku	Evet	356	4,11	0,69	0,40	0,24
Yönelimi	Hayır	40	4,07	0,77		
Sevgi	Evet	356	4,10	1,14	1,82	0,33
Yönelimi	Hayır	40	3,75	1,29		

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısına yönelik durumlarında “Korku Yönelimli” Tanrı Algısında “Anne Baba birlikteliği/Ayrılığı” değişkeninin gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep

³⁰⁸ Mehmedoğlu, *Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul örneği)*, 153.

³⁰⁹ Asım Yapıcı, “Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri (Çukurova Üniversitesi Örneği)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 9/2 (01 Haziran 2009), 1-37.

olmadığı ($t[394]=-0,40$; $p<0,24$) görülmektedir. Aynı şekilde “Sevgi Yönelimli” Tanrı algısında da gruplar arasında ($t[394]=1,82$; $p<0,33$) anlamlı bir farklılık görülmemektedir.

Tablo 3.11. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi değişkenlerinde Annenin Hayatta olup Olmadığı ile İlgili Farklar

Anne Hayatta mı?		N	\bar{X}	Ss	t	p
Korku	Evet	390	4,11	0,69	0,86	0,06
Yönelimi	Hayır	6	3,86	1,10		
Sevgi	Evet	390	4,07	1,17	0,21	0,84
Yönelimi	Hayır	6	3,97	1,06		

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısına yönelik durumlarında “Korku Yönelimli” Tanrı Algısında “Annenin Hayatta Olup Olmaması” değişkeninin gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı ($t[394]=0,86$; $p<0,06$) görülmektedir. Aynı şekilde “Sevgi Yönelimli” Tanrı algısında da değişkenin gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı ($t[394]=0,21$; $p<0,84$) görülmektedir. Literatürde annenin eğitim durumunun dini inançlar konusundaki etkilerine rastlanmış ve annenin eğitim durumu arttıkça dindarlık oranlarının azaldığı görülmüştür.³¹⁰ Benzer bir çalışmada Kimter tarafından yapılmış ve annenin eğitim durumu ile dindarlık arasında aynı şekilde negatif bir ilişki olduğu görülmüştür.³¹¹ Fakat annenin yokluğunun dini inançlara ve Tanrı algısına etkisine ilişkin bir veriye rastlanmamıştır. Araştırmamızda elde edilen sonuçlar ise annenin yokluğu ile Tanrı algısı arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 3.12. Katılımcıların Tanrı Algısı Ölçeğinde Korku ve Sevgi Yönelimi değişkenlerinde Babanın Hayatta olup Olmadığı ile İlgili Farklar

Baba Hayatta mı?		N	\bar{X}	Ss	t	p
Korku	Evet	378	4,10	0,69	-544	0,91
Yönelimi	Hayır	18	4,20	0,76		
Sevgi	Evet	378	4,07	1,15	0,23	0,89
Yönelimi	Hayır	18	4,00	1,50		

³¹⁰ Çiğdem Asar, *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru İle Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 95-96.

³¹¹ Kimter, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, 215-216.

Tablo incelendiğinde Tanrı Algısına yönelik durumlarında “Korku Yönelimli” Tanrı Algısında “Babanın Hayatta Olup Olmaması” değişkeninin gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı ($t[394]=-544$; $p<0,91$) görülmektedir. Aynı şekilde “Sevgi Yönelimli” Tanrı algısında da değişkenin gruplar arasında anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı ($t[394]=0,23$; $p<0,89$) görülmektedir. Literatür incelendiğinde babanın eğitim durumunun gençlerin dini inançlarına etkisine dair bulgular, annenin eğitim durumunun etkisine benzer niteliktedir. Buna göre babanın eğitim durumu arttıkça çocuklarda dindarlık oranlarının azaldığı yönündedir. Asar³¹² ve Kımtar tarafından yapılan araştırma sonuçları ebeveynlerin eğitim durumlarının çocukların dini hayatlarını bu şekilde etkilediğini göstermektedir. Fakat babanın yokluğu ile dini inançlar ve Tanrı algısı arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Zihindeki Tanrı tasavvurunun korkulması gereken ve cezalandırıcı bir varlık şeklinde yer alması, dini inançlar konusunda yaşanan kaygı ve korkuyu tetikleyecektir. Gençlik dönemi genel özelliği özgürlük arzusu ve eleştirel düşünme sistemidir. Bir yandan günah işlediğini düşünerek suçluluk duygusuna kapılan gençler, bir yandan da arzu ve özgürlüklerinin önünde engel olarak gördükleri dini inançlara karşı isyan hatta inkâr düşüncesi geliştirebilmektedirler. Z kuşağının Deizm algısına yönelik yapılan bir araştırma sonucuna göre gençlerin %25,2’si dinlerin insan özgürlüğünü kısıtladığını düşünmektedir.³¹³

Kimi zaman, bir yaratıcının varlığını kabul etmek fakat birtakım şeyleri anlamlandıramamak iç huzursuzluğa neden olmakta, bu duruma yeni bir açıklama getirme ihtiyacı oluşmaktadır. Yaşanan gerilim, gençleri daha çok deizm ve agnostizm gibi düşüncelere doğru itmektedir.

İslam dininin en önemli itikâdi meselesi olan Allah’ın varlığı ve sıfatları konusu, DKAB derslerinde ve İHL ders içeriklerinde yer almaktadır. İHL’de kelam derslerinde yoğun olarak işlenen bu konu, Bulut tarafından yapılan bir çalışmada, meslek dersleri öğretmenlerinin bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Buna göre gençlerin eleştirel ve sorgulayıcı bakış açıları geliştirilmeli, onların sorularına tatmin edici cevaplar verecek şekilde ders içeriği güncellenmelidir.³¹⁴ Mevcut durumdaki ders içeriğinin bu anlamdaki yeterliliği sorgulanmalı, konunun paydaşı olan gençlerin istek ve ihtiyaçları yeniden gözden geçirilmelidir. Bu durumun düzeltilmesi için gençlere verilecek DDR hizmetleri, Allah’la olan ilişkilerini sağlam temellere oturtmalarını sağlayacaktır. Böylece hem sorumluluklarının bilincinde olacak hem de Allah’ın kudreti ve rahmetini doğru algılayarak, sevgi ve korkunun dengede olduğu bir bağlanma şekli geliştireceklerdir.

³¹² Asar, *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*, 95-96.

³¹³ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 97.

³¹⁴ İsmail Bulut, “İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Kelam Dersine Bakışı”, *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 344.

3.2. Araştırmanın Nitel Bölümünde Elde Edilen Bulgular

Araştırmamızın nitel bölümü Ankara Yenimahalle evreninde 18-25 yaş aralığında 32 genç katılımcıyla yapılmıştır. Katılımcılara yarı yapılandırılmış 7 görüşme sorusu yöneltilmiş, verilen yanıtlarından elde edilen bulgular içerik analizi yöntemi ile çözümlenmiştir. Yanıtlar değerlendirilerek 7 tema 27 kod belirlenmiştir. Bu 27 koddan 15'i Tanrı algısının pozitif yönde olduğunu, 12'si ise negatif ve çekinceli yönde olduğunu göstermektedir. Araştırmada belirlenen kodların frekansları tablolarda gösterilerek, katılımcıların görüşleri ilgili yerlerde sunulmuştur. Katılımcıların Tanrı tasavvurlarını etkileyen faktörler ve Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları şüphe ve tereddüt durumlarında DDR hizmetlerine ihtiyaç duymadıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

3.2.1. Nitel Bölüm Araştırmasına Katılan Gönüllülerin (G) Demografik Özellikleri

Araştırmanın nitel bölümü Ankara Yenimahalle evreninde kartopu yöntemiyle belirlenen 18-25 yaş arası 32 gönüllü katılımcı ile yapılmıştır. Araştırmamızın bu bölümüne katılan gönüllüler "G" harfi ifade edilecektir.

Tablo 3.13. Nitel Bölüm Araştırmasına Katılan Gönüllülerin (G) Demografik Özellikleri

Kod	Cinsiyet	Yaş
G1	Kadın	22
G2	Kadın	22
G3	Kadın	22
G4	Kadın	22
G5	Kadın	21
G6	Kadın	23
G7	Kadın	19
G8	Kadın	19
G9	Kadın	23
G10	Kadın	23
G11	Kadın	21
G12	Kadın	20
G13	Kadın	20
G14	Kadın	20
G15	Kadın	22
G16	Kadın	21
G17	Kadın	19
G18	Kadın	22

G19	Erkek	25
G20	Kadın	25
G21	Erkek	21
G22	Kadın	21
G23	Kadın	22
G24	Erkek	23
G25	Kadın	25
G26	Kadın	24
G27	Erkek	24
G28	Kadın	23
G29	Kadın	23
G30	Kadın	23
G31	Erkek	23
G32	Erkek	23

3.2.2. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarına Dair Bilgiler

Mülakat sırasında gönüllülere “Tanrı denildiğinde zihninizde beliren düşünceler nelerdir?” şeklinde bir soru yöneltilmiş ve sahip oldukları Tanrı Tasavvurları hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Böylece katılımcıların sahip olduğu Tanrı tasavvurunun hangi kavramları içerdiğinin açıklanması amaçlanmıştır. Tanımlar bir veya birkaç kavramı kapsayacak şekilde görülmektedir. Bazı gönüllüler tek bir kavramla ifade ederken, bazıları birden fazla kavramla Tanrı tasavvurlarını açıklamışlardır. Araştırma gençlerin Tanrı tasavvurlarında değişiklikler olduğu hipotezi üzerine kurulduğundan, öncelikle zihinlerindeki tasavvurun betimlenmesi gerekmektedir. Katılımcıların zihinlerinde yer alan Tanrı tasavvuru ve hangi kavramlarla ifade ettikleri birinci tema olarak belirlenmiştir. Birinci tema sekiz koddan oluşmaktadır.

Birinci Tema: Zihinde Tanrı tasavvurunun ne şekilde tanımlandığı:

1-Yaratıcı

2-Her şeye gücü yeten

3-Merhametli

4- Her şeyi gören

5-Tek ve eşsiz

6-Sınayıcı

7- Şüphe

Birinci temaya ait sekiz kod tablo 3.13’te gösterilmektedir.

Tablo 3.14. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarına Dair Kodlar

Kodlar	Tanım	Katılımcılar	N
Yaratıcı	Her şeyin bir yaratıcı tarafından yoktan var edilmesi	G1, G3, G4, G5, G6, G8, G9, G10 G12, G13, G14, G15, G16, G19, G21, G23	16
Her şeye gücü yeten	Dilediği her şeyi yapabilecek kudrete sahip olması	G2, G3, G6, G9, G10, G11, G17, G18, G19, G22, G25, G26, G28	13
Merhametli	Yarattığı varlıklara karşı daima merhametli olan	G2, G3, G5, G6, G10, G11, G17, G25, G26, G27	10
Her şeyi gören	Evrende olup biten her şeyden haberdar olan	G4, G6, G19, G21, G24, G25, G26, G27	8
Tek ve eşsiz	Tanrının bir benzerinin daha olmaması, tek mutlak varlık oluşu	G10, G20, G24, G28, G29	5
Sınayıcı	İnsanı çeşitli olaylarla imtihan eden	G26	1
Şüphe	Varlığından emin olamama	G7, G30, G31, G32, G7, G8, G16	3

Araştırma sonucunda öne çıkan “yaratıcı, güçlü, merhametli, koruyucu” gibi kavramlar, Bacanlı tarafından Selçuk Üniversitesinde 76 öğrenci üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre de gençlerin Tanrıya atfettiği sıfatlar arasında görülmektedir.³¹⁵ Koç³¹⁶ tarafından yapılan başka bir araştırmada da gençlerin Tanrıyı tanımlarken merhametli, şefkatli, her şeye gücü yeten gibi olumlu ifadeler kullandıkları görülmektedir. Dolayısıyla araştırmamızda olumlu bir Tanrı algısı tespit edilmiştir ve elde ettiğimiz sonuçlar literatürdeki diğer araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir.

3.2.2.1. Yaratıcı

Araştırma sonucuna göre Tanrı tasavvurunda yaratıcı kavramının öne çıktığı görülmektedir. Evrenin varlığının kendi kendine veya tesadüf sonucu değil, bir “yaratıcı” tarafından var edildiği anlamına gelmektedir. Bu düşüncelerini G4: “*Bütün evreni var eden Yaratıcı. Yaptığımız yapacağımız her şeyi bilen, hissettiklerimizi bilen var olmamızı sağlayan yaratıcı*”

³¹⁵ Hasan Bacanlı, “Tanrı ve Peygamberlik Kavramları (Selçuk Üniversitesinde Bir Araştırma)”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2 (1995), 158-159.

³¹⁶ Ayşe Koç, *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 70.

şeklinde, G5 ise: *“Yaratıcımız geliyor aklıma, biraz korku ama genel anlamda sevgi hissediyorum”* şeklinde ifade etmişlerdir.

3.2.2.2. Her şeye Gücü Yeten

Sonsuz ve sınırsız güç ve kudrete sahip olma Tanrı kavramına ontolojik olarak yüklenen bir sıfattır. Mutlak varlığın diğer varlıklar üzerinde yaratmanın dışında hükmetme, idare etme, kontrol etme gibi etkisinin olması her şeye gücü yeten, her şeye hükmedebilen bir varlık olması sonucunu zorunlu olarak doğurur. G6: *“Her şeyi yapabilen, her şeyi görebilen sonsuz bir varlık. Çok güçlü, yüce ve bağışlayıcı, gözümde canlandıramayacağım, aklımın almadığı bir Tanrı”*. G28: *“Dünyada olan olayların onun isteği doğrultusunda olduğu gelmekte”*, diyerek düşüncelerini dile getirmişlerdir.

3.2.2.3. Merhametli

Tanrı tasavvurunun merhamet kavramını da kapsamaması, insanın kendi acizliğini kabullenip sonsuz bir güce ve aşkın varlığa teslim olma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu aynı zamanda hem sonsuz bir kudretten yardım talebi, hem de insanın yaptığı yanlışlardan dolayı affedilme arzusudur. İnsan yaratıcısına sığınmak ve onu her an yanında hissetmek ister. Katılımcıların verdikleri yanıtlara bakıldığında bu konunun öne çıktığı ve merhamet kavramına vurgu yapıldığı görülmektedir. G25: *“Bize bizden daha yakın olan, her an yanımızda olan İlahi varlık”* derken, G11’de: *“Sonsuz merhamet sahibi, üstün güç, enerji ve nur”*, diyerek merhamet kavramına vurgu yapmışlardır.

3.2.2.4. Her şeyi Gören

Katılımcıların Tanrı tasavvurlarında öne çıkan bir diğer tanım ise *“Her şeyi gören”* ifadesidir. Evrende olup biten her şeyden haberdar olan bir Tanrı tasavvuru betimlenmektedir. Bütün zaman ve mekânlarda Tanrının varlığının hissedildiği, dolayısıyla O’nun bilgisi dışında hiçbir şeyin olamayacağını vurgulamaktadır. G27: *Tanrının her yerde olduğunu, her an yanımızda olduğunu düşünürüm”* ifadesiyle sürekli Tanrının gözetiminde olduğuna olan inancını dile getirmiştir. Tanrının insanın yapıp ettiği her şeyi gördüğü ve bildiği düşüncesi, insanda sahip olduğu otokontrol dışında da bir denetim mekanizmasının olduğu inancını oluşturmakta ve bireyin eylemleri buna göre şekillenmektedir.

3.2.2.5. Tek ve Eşsiz

Katılımcılardan bir kısmının Tanrının tek ve eşsiz oluşuna dikkat çekmeleri, Tanrı tasavvurlarının öncelikle bu kavramlar üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. G20: “*Evvel ve eşsiz*”, G29: “*Genel olarak tek İlah olduğu, O’ndan başkasının İlah olmadığı*”, ifadelerini kullanmıştır.

3.2.2.6. Sınayıcı

Dünyanın bir imtihan yeri ve yaşanan olumsuz olayların insanlar için birer imtihan olduğu düşüncesi, katılımcıların Tanrı tasavvurlarında sınayıcı Tanrı olarak ifade edilmektedir. G26: “*Merhametli aynı zamanda zorluklarla sınayıcı. Hiçbir zaman net olarak göremeyeceğim ama varlığını daima hissedeceğim*” şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir.

3.2.2.7. Şüphe

Araştırmada yöneltilen soruya (Tanrı denildiğinde zihninizde beliren düşünceler nelerdir?) sorusuna katılımcılar ya Tanrının varlığından emin olamadıkları ya da nasıl bir Tanrı tasavvuru oluşturacaklarına dair yaşadıkları çelişkili durumları ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılarda Tanrının varlığına inanmadıklarını belirtmişlerdir. G30: “*Hayal ürünü*”. G31: “*Bir hiç*” olarak Tanrı tasavvurunu ifade etmiştir. Bir diğer katılımcı G32: “*Panteizm esasında Tanrının evrenle bir bütün olduğu inancı. Bu soruyu şöyle cevaplayabilirim. En sevdiğim oyuncağım*”, ifadeleriyle panteizmin Tanrı kavramından etkilendiği göstermektedir.

Tanrının varlığı konusunda şüpheleri olduğunu ve emin olmadığını belirten bir katılımcı G7 düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “*Fazlasıyla soyut bir kavram olan Tanrı kavramı zihnimde küçük bir figür olarak canlanıyor. Hem resmedilmeye müsait hem de hiçbir şekilde çizilemeyen bulanık görüntüsü şüpheli, varlığını doğrulayan bir unsur olarak beliriyor.*” Bir diğer katılımcı G8: “*Varlığın var olduğunu var saydığımızda; ilkin onu oluşturan, bir araya getiren, hareket ettiren ve ona içkin olan kavramlar bütünü beliriyor*” diyerek bir anlamda bütün varlık hakkında ontolojik sorgulamalar içeren ifadeler kullanmıştır.

Bir yaratıcının varlığına inandığını belirten G16, inanmasına rağmen bu konuda yaşadığı çelişkili durumları şu ifadelerle dile getirmiştir “*Tanrı demeyi tercih etmemekle birlikte bir yaratıcının varlığı ile alakalı sorgulamaları sık sık yapıyorum. Bu konu ile alakalı çokça soru işaretine sahip olsam da inanıyorum ki bir yaratıcı var.*”

İnsanın zihninde oluşan Tanrı tasavvuru, ilk çocukluk döneminde aileden edinilen bilgilerle oluşsa da ilerleyen dönemlerde kendi benlik tasavvuru üzerinden şekillenmektedir. İnsan Tanrıya layık gördüğü özellik ve sıfatları kendisinde de görür ya da Tanrıya ait olduğunu

düşündüğü nitelikleri erdemler halinde kendisinde de bulmaya çalışır.³¹⁷ Dolayısıyla bireyin Tanrı algısını bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Bu bağlamda düşündüğümüzde Tanrının varlığına dair yaşanan tereddütlerin insanın bütün ruh dünyasını olumsuz yönde etkileyeceği açıktır. Bireylerin kendi benlik algılarında, iradenin güçlendirilmesinde, değer yargıları ve erdemler oluşturulmasında aksamalara sebep olacağı düşünülmektedir. Tanrı inancında meydana gelen deformasyonu “Tanrı öldü” diyerek ifaden Nietzsche, aslında insanın varlık sahnesinde daha güçlü ve hükmedici bir pozisyona geçtiğini anlatmıyordu. O’na göre insan ve Tanrı arasında akrabalık bağına benzer bağlar vardı. İnsan ve Tanrı ikiz kardeş ya da baba oğul gibi birbirlerine ayrılamaz bağlarla bağlıydı. Bu yüzden Tanrının ölümü insanın da ölümüydü. Tanrı ve insanın yokluğunda ise geriye vahşet yüklü bir yaratık kalıyordu.³¹⁸

Yaşam boyu süren gelişim ve değişim dönemlerinde fikirlerde ve inançlarda farklılaşmalar olabilmektedir. Özellikle gençlik dönemi, değişim ve dönüşümlerin yoğun olarak yaşandığı bir evre olduğundan, pek çok konuda olduğu gibi Tanrı tasavvurlarında da bu durum gözlemlenmektedir. Bu geçiş sürecinin sağlıklı atlatılabilmesi için, zaman zaman profesyonel destek gerektiği düşünülmektedir. Çünkü çocukluk döneminde edinilen bilgilerle o dönemin bilişsel gelişime uygun olarak oluşan Tanrı tasavvuru, ilerleyen dönemlerde gelişen zihinsel yapıya paralel olarak farklılaşmaktadır.

3.2.3. Çocukluk Dönemi Tanrı Tasavvuru ve Gençlik Dönemi Tanrı Tasavvuru Arasındaki Farklar

Katılımcılara “Çocukluğunuzdaki Tanrı tasavvurunuz ile şimdiki Tanrı tasavvurunuz arasındaki farklar nelerdir?” şeklinde bir soru yöneltilmiş ve bilişsel gelişimle birlikte Tanrı tasavvurlarında oluşan değişim anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın ikinci temasını çocukluk dönemi Tanrı tasavvuru ve gençlik dönemi Tanrı tasavvuru arasındaki farkların belirlenmesi oluşturmaktadır. İkinci tema dört koddan oluşmaktadır.

İkinci tema: Çocukluk dönemi ve gençlik döneminde farklılaşan Tanrı tasavvuru

- 1- Antropomorfik Tanrı düşüncesi
- 2- Kusursuz Tanrı
- 3- Süper Kahraman
- 4- Sorgulamaya geçiş

İkinci temaya ait dört kod tablo 3.14’te gösterilmektedir.

³¹⁷ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 28.

³¹⁸ Michel Foucault - Işık Ergüden, *Felsefe sahnesi* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), 33-34.

Tablo 3.15. Gönüllülerin Çocukluk Dönemi ve Gençlik Dönemi Tanrı Tasavvurlarına Dair Kodlar

Kodlar	Tanım	Katılımcılar	N
Antropomorfik/Somut	Tanrının biçiminde düşünülmesi	insan G5, G6, G11, G32	4
Merhametli/Yardım eden	Tanrının varlığını ve yardımını yanında hissetme	daima G2, G3, G4, G9, G13, G20, G23, G24, G25, G26,	10
Süper kahraman/Hayalet	Özel güçleri olan ve gücüyle insanlara iyilik yapan	G12, G27	2
Sorgulamaya geçiş	Tanrı tasavvurunun çocukluk dönemi sonrası sorgulama sürecine dönüşmesi	G1, G7, G8, G10, G14, G15, G16, G17, G18, G19, G21, G22, G28, G29, G30, G31	16

3.2.3.1. Antropomorfik/Somut Tanrı Tasavvuru

Çocukluk dönemi genellikle antropomorfik Tanrı düşüncesi hâkimdir. Bu konuda katılımcıların ifadeleri de genel anlamda bu görüşü desteklemektedir. G5: “Çocukken daha somut düşünüyordum camide yaşıyormuş gibi artık öyle değil”, G6: “Çocukken daha somut geliyordum ve daha az şey biliyordum”.

Yapılan bazı araştırmalarda da çocukluk döneminde antropomorfik Tanrı tasavvurlarının yoğun olarak var olduğunu görmekteyiz. Çayır'ın araştırmasında bilişsel anlamda somut işlemler döneminde olan 5-6 yaş aralığındaki çocuklar Tanrının anne veya teyzelerine benzediğini söylemişler, soyut işlemler dönemine geçen 11-12 yaş aralığındakiler ise Tanrının hiçbir şeye benzemediğini belirtmişlerdir.³¹⁹ Öztapak ve Altıntaş tarafından yapılan başka bir araştırmada buna benzer sonuçlar elde edilmiş, somut işlemler dönemindeki çocuklar Tanrıyı tanımlarken “büsbüyük, iyi birisi, gökyüzünde yaşar” gibi ifadeler kullanmışlardır.³²⁰

Anlaşıldığı üzere çocukluk döneminde bilişsel gelişime bağlı olarak antropomorfik Tanrı tasavvuru yoğun olarak gözlemlenmekte, ilerleyen dönemlerde soyut düşünceye geçiş evresiyle birlikte çocukların Tanrı tanımları farklılaşmaktadır.

³¹⁹ Çayır, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”, 39-40.

³²⁰ Muhammet Ü. Öztapak - Suat Altıntaş, “Okul Öncesi ve İlkokul Öğrencilerindeki Allah Tahayyülünün İncelenmesi”, *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities* 4/1 (Haziran 2020), 58.

3.2.3.2. Merhametli/Yardım Eden Tanrı

Çocukluk döneminde alınan din eğitiminden kaynaklı olarak Tanrının korkulan bir varlık olduğu düşüncesinin, yaşın ilerlemesiyle birlikte merhametli ve yardım istenebilen bir Tanrı anlayışına dönüştüğü görülmektedir. Bu durumu G24: *“Şu an Tanrıdan yardım isteyebilme bilincindeyim. Tanrı ile ilgili düşüncelerim ilk olarak okul öncesi dönemde oluşmuştu. Şu durumdakinden farklıydı”*. G25: *“Çocukken en ufak bir yanlışında Allah beni sevmez diye düşünürdüm ama büyüdükçe onun ne kadar merhametli olduğunu, hep affedici olduğunu anladım”* şeklinde ifade etmektedirler.

3.2.3.3. Süper Kahraman/Hayalet

Çocukluk döneminde Tanrı algısında somutlaştırma esas olduğundan bazı katılımcıların o dönemde Tanrıyı izledikleri film veya okudukları hikâyelerde gördükleri süper kahramanlara benzettikleri görülmektedir. Bununla birlikte duyu organlarıyla algılanamayan Tanrının çocukluk döneminde “hayalet” kavramı ile ifade edildiği de görülmektedir. Katılımcıların ifadelerinde ise, G12: *“Çocukken daha çok süper kahraman gibi geliyordu galiba. Artık olan biteni büyük bir sabırla izleyen biri var benim için. Belki ona da müdahaleleri vardır ama neden sonuç ilişkisi kuramadığım müdahaleler genelde”*. G27: *“Tanrı ile ilgili ilk düşüncelerim 5-6 yaşlarında oluşmaya başladı. Ama tam olarak ne olduğunu bilmiyordum. Çocukken Tanrıyı hayalet tarzı bir şeye benzetirdim ama şu an Tanrının her yerde olduğunu düşünüyorum”* şeklinde yer almaktadır.

3.2.3.4. Sorgulamaya Geçiş

Erken çocukluk döneminde genelde aileden alınan din eğitimiyle şekillenen Tanrı tasavvurunun, ilerleyen yaşlara gelindiğinde somut düşüncelerden soyut kavramlara geçildiği, eleştirel ve sorgulayıcı yaklaşımların arttığı görülmektedir. G13: *“Çocukluğumda bilinçsiz sorgulamadan inanırken şimdi daha araştırmacı ve bilinçli inanıyorum”*. G16: *“Çok Büyük farklar var. Babam İlahiyat Fakültesi mezunu olduğu için bence çok erken yaşta bu konu ile ilgili ve tek pencereden bilgiler edindim. Şimdi daha geniş bir yelpazeden araştırmalar yapıyor ve tarafsız bakıyorum”*. G18: *“Çocukluğumda daha kusursuz ve sorgulanmayan bir Tanrı düşünürdüm ve inancın gerekliliği olduğunu düşünürdüm. Ancak şu an en azından sorgulama ve inanç bağlantısı hakkındaki düşüncelerim tamamen değişti”* diyerek düşüncelerini ifade etmektedirler.

3.2.4. Gönüllülerin Tanrı ile Aralarındaki Bağa Dair Tanımları

Tanrı-insan arasındaki bağ, bireylerin sahip oldukları Tanrı tasavvuruna uygun olarak gelişip şekillenmektedir. Bu bağın, insan psikolojisi, dini hayatın şekli ve şiddeti, tutum ve davranışlara kadar pek çok alanda etkisi hissedilmektedir. Bu doğrultuda gençlerin Tanrı ile aralarındaki bağı nasıl tanımladıkları önem arz etmektedir. Gençlerle yapılan görüşmeler sonucunda Tanrı-insan arasındaki ilişkiyi öznel tecrübelerine dayanarak yorumlamaları istenmiş ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. İnsanın yaratıcısı ile kurduğu irtibatı aldığı din eğitimi üzerinden gerçekleştirmekte ancak konu hem bilişsel alanı hem de duyuşsal alanı kapsar niteliktedir.

Elde edilen bu bilgiler gençlerin bu konuda nasıl bir desteğe ihtiyaç duyduklarını tespit etmek açısından önemlidir. Bulgular ışığında DDR hizmetlerinin yönünü ve yöntemini belirlemek daha kolay olacaktır.

Katılımcıların Tanrı ile aralarındaki bağa dair tanımları üçüncü tema olarak belirlenmiştir. Üçüncü tema dört koddan oluşmaktadır.

Üçüncü tema: Gençlerin Tanrı ile aralarındaki bağa dair tanımları

1-Zorunlu

2- Güvenli

3- İnişli çıkışlı

4- Çekinceli

Üçüncü temaya ait dört kod tablo 3.15'te gösterilmiştir.

Tablo 3.16. Gönüllülerin Tanrı ile Aralarındaki Belirten Kodlar

Kodlar	Tanım	Katılımcılar	N
Zorunlu	İnsanın fitri olarak inanma ihtiyacı	G1, G3, G4, G9, G16, G18, G19, G21, G22, G27, G28	11
Güvenli	Aşkın bir varlığa sığınmanın verdiği güven duygusu	G2, G5, G6, G11, G13, G14, G24, G26, G29	9

İnişli çıkışlı	Korku ve sevgi yönelimli bağlanma şekli arasında gel-gitler	G10, G12, G15, G17, G20, G23, G25	7
Çekinceli	Şüphe ve güvensizlik içeren bağlanma şekli	G7, G8, G30, G31, G32	5

3.2.4.1. Zorunlu

Katılımcılar arasında Tanrı ile aralarındaki bağı zorunlu bir durum olarak tanımlayanlar, bunun insanın bir yaratıcıya inanma ihtiyacının tezahürü olarak ifade etmektedirler. Bu durumu G16: *“Bu bağı mecburi görüyorum çünkü inançta temel bir ihtiyacımız. Diğer yandan da bencil bir bağ çünkü daha çok kendim için bu sorgulamayı yapıyorum. Dünyayı anlamak için değil”*. G19: *“Manevi olarak insanda bulunan boşluğu dolduran yaratıcı”* şeklinde ifade etmektedirler.

Allah ve insan arasında kurulan bağ mutlak varlık olan yaratıcı ile mümkün varlık olan insanın ontolojik farklarına göre şekillenmektedir. Yaratıcı her şey yoktan var etmiş ve varlığın devamını sağlamaktadır. Sonsuz güç ve ilim sahibidir. Bütün evrensel yasaları koyan ve sürdürülmesini sağlayandır. Var olmak için hiçbir şeye muhtaç değildir. Oysa insan yaratılmış bir varlık olarak, Yaratıcısının koyduğu kurallara uymak ve emirlerini yerine getirmek zorundadır. Yani insan acizliğini kabul edip, sınırlarının farkına varınca, sığınabileceği tek varlık yaratıcısıdır. Dolayısıyla tüm varlığın bilgisi ve kontrolü elinde olan bir yaratıcı ile kurulan bağ, insanı konforlu bir güven alanı içinde tutmaktadır.³²¹

3.2.4.2. Güvenli

Aralarındaki bağı Tanrının koruyucu vasfını öne çıkaran kavramlarla açıklayan katılımcılar, bu bağı kendilerini güvende hissettirdiğini ifade etmişlerdir. G13: *“Beni koruduğunu hissediyorum”*. G6: *“Hep yanımda hissettiğim, beni her zaman duyduğunu bildiğim güçlü bir bağ”*.

Sevgi ve güven temelli bir bağdan söz eden katılımcılar ise, sürekli ve yoğun bir duygu durumundan bahseden G2: *“Kelimelelere dökmekte zorlanıyorum. Kalpten gelen bir hisle*

³²¹ Furat Akdemir, “Allah -İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 535.

bağlıyım. Düşününce yüzümde bir tebessüm, gözlerimde ise yaşlar beliriyor” şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

İnsanın yaratılmış bir varlık olarak sınırlarını keşfedip acziyetini fark etmesi, onda zorunlu olarak güçlü ve aşkın bir varlığa sığınma ihtiyacı oluşturur. Böylece kendini daha güvende hisse eder ve buna yönelik inanç geliştirir. Tanrı ile arasındaki bağ, korunma, himaye edilme, her an onu yanında hissetme gibi kavramlar üzerinden şekillenir.

3.2.4.3. İnişli Çıkışlı

Tanrı ile arasındaki bağı inişli çıkışlı olarak tanımlayan katılımcılar, şartlara bağlı ve zaman zaman farklılaşan bir bağdan söz etmişlerdir. G10: *“Ben kulluk görevimi yerine getirdikçe Tanrı ile aramızdaki bağı güçleneceğine inanıyorum”*. G12: *“Eskisi kadar güçlü değil. Beni mutlaka duyuyordur ama kâle aldığından şüpheliyim”*. G17: *“Tanrı ile aramızdaki bağ biraz inişli çıkışlı. Tanrıyı daha çok en yüksek ve düşük olduğum zamanlarda daha çok anıyorum bu yüzden çevremde Tanrıya şükretmek ve dua etmek için zamanlarım belli anlarda gerçekleşebiliyor”* diyerek düşüncelerini ifade etmişlerdir.

Katılımcıların ifadelerinde Tanrı ile aralarındaki bağı, kendi sorumluluklarını yerine getirmeleriyle ilişkilendirdikleri ya da duygu durumlarıyla bağlantılı olarak değiştiğini belirtmeleri dikkat çekicidir. Tanrı-insan arasındaki irtibatının bireyin davranışlarıyla şekillendiğinin kabul edildiğini göstermektedir.

3.2.4.4. Çekinceli

Katılımcılardan bazıları Tanrı ile arasındaki bağı tanımlarken, öncelikle Tanrının varlığına dair şüphelerine vurgu yapmış, sonra da bağı niteliğinden söz etmişlerdir. G7: *“Şu anki konumumda da agnostik bir noktada durarak bilimsel cevapların beni tatmin edeceği zaman, varlığını kabul etmem mümkün gibi gözüküyor”*. G8: *“Tanrı (varsa) aramızdaki bağa güveniyorum diyebilirim. Çünkü iyi bir insan olmak gayesiyle yaşamak beni mutlu ediyor. Eğer iyilik Tanrının hoşuna gidiyorsa iyi anlaşıyoruz demek oluyor bu. Hayatta hep kendimizden bir parça bulma veya hayata kendimizden bir parça bırakma uğraşısıyla yaşıyoruz. Parçalardan geliyoruz dolayısıyla baktığım her şeyde O’ndan bir parça var. Tanrı kendinden geleni sevmeli”* diyerek Tanrının varlığından emin olamadığını, fakat eğer varsa O’ndan bir parça olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Yer yer Panteizmi hatırlatan ifadeler çekinceli bir bağlanma şeklinde görülmektedir.

Bazı katılımcıların ise Tanrı ile aralarında bir bağ bulunmadığını ifade ettikleri görülmektedir. Bu durumu G30: *“Bağımız yok”*, G31: *“Bir bağım yok”*. Şeklinde ifade etmişlerdir.

Bireyin her eyleminde Allah ile ilişkisini düşünerek hareket etmesi, ahlaki tavırlar sergilemesi Allah-insan arasındaki bağı güçlü ve derin oluşuyla alakalıdır. Her işin sonucunda insanın kendi eylemleri dışında gelişebilecek olaylar için tevekkül etmesi tüm sonuçların peşinen kabul edilmesi demektir. Yani olaylar üzerinde Allah'ın her türlü tasarrufuna olan güven, Allah-insan ilişkisinin sağlam bir zemine oturduğunu ve kurulan bağı sağlıklı olduğunu göstermektedir.³²² Bireyin sahip olduğu Tanrı tasavvuru büyük oranda çocukluk döneminde şekillenmektedir. Bu süreçte Tanrı kavramını sevgi ve merhamet temelli öğrenen çocuklar yetişkin olduklarında da Tanrı tasavvurları aynı doğrultuda gelişmektedir. Tanrı ile bu boyutta pozitif ve olumlu duygularla bağ kuran bireylerin, negatif tutum sergileyenlere oranla hayata bağlılık ve yaşamlarını sürdürme konularında daha istekli oldukları görülmüştür.³²³

Yapıcı'nın gençlerin dindarlık algıları üzerinde yaptığı bir araştırma sonucuna göre, gençlerin dine karşı tutumları 9 farklı kategoride toplanmaktadır. Bunlardan ilki Geleneksel Dindarlardır. Genellikle anne babalarının dini yaşantısını model olarak almış ve her türlü sorgulamaya kapalı olan gruptur. İkincisi "İnançlı sorgulayıcılar" grubudur. Kendilerini Müslüman olarak tanımlayan ancak emir ve yasaklardaki manayı ve hikmeti sorgulayarak tahkiki iman düzeyine geçmek isteyen gençlerdir. Üçüncüsü "Dine ilgisizler" grubudur. Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte yaşantısında dinin izlerine rastlanmayan, seküler yaşam tarzını benimseyen bireylerdir. Dördüncüsü Salt maneviyatçılardır. Allah'la ilişkilerini dini normların dışında kendi bireysel isteklerine göre belirlemeye çalışan, sadece duygu boyutunu önemseyen gençlerdir. Bu gruptaki gençlerin sayılarının artış göstermekte olduğu gözlemlenmektedir. Beşinci grup "Dargın İnançlılar" grubudur. Bu grupta büyük çoğunlukla genç kızlar yer almaktadır. İslam hukukundaki miras meselesi, çok eşlilik, cariyelik gibi konuları tam olarak içlerine sindiremediklerini ifade etmektedirler. Bu yüzden çekinceli ve dargın bir duruşları vardır. Altıncı grupta "Suskunlar" olarak isimlendirilen gençler bulunmaktadır. Bu gruptaki gençler ya dini konularda yeterli bilgiye sahip olmadıkları ya da konuştukları zaman günaha girecekleri düşüncesiyle sessiz kalmayı tercih etmektedirler. Yedinci grupta "Şüpheciler" bulunmaktadır. Bu gruptaki gençlerin dine karşı itirazları aslında geleneksel dini yaşantıya ve dini inançlarla modern dönem arasında kurulamayan ilişkiye yöneliktir. Dinin bazı emir ve yasaklarının ile fikhî kurallarının günümüz gerçekliğine hitap etmediğine yönelik eleştirilerde bulunmaktadırlar. Sekizinci grup Deist yönelimlidir. Allah'ın varlığını kabul etmekte ancak tarih boyunca din adına yapılan yanlışlığına dikkat çekmektedirler. Ayrıca dinlerin normatif yapısının bireysel ve toplumsal hayatta sorunlar üreten bir olgu olduğunu düşünmektedirler. Dokuzuncu grupta "Ateistler" bulunmaktadır. Bu

³²² Akif Akto, "Allah -İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül" 8/2 (ts.), 897-898.

³²³ Saffet Kartopu, "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi", *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 2 (01 Ocak 2014), 900.

gruptaki gençler din ve Tanrı kavramlarına tamamen karşı olan, tek referans kaynakları akıl ve bilim olan bireylerdir.³²⁴

3.2.5. Gençlerin Tanrı Tasavvurunu Etkileyen Faktörler

Araştırma kapsamında katılımcılara “Tanrı hakkındaki düşüncelerinizi ebeveynlerinizle olan ilişkileriniz, sosyal çevreniz ya da sosyal medya etkiliyor mu?” şeklin de bir soru yöneltilmiş ve bu konuda belirleyici olan faktörler anlaşılmaya çalışılmıştır. Bazı katılımcılar hiçbir faktörün Tanrı tasavvurlarını etkilemediğini belirtirken, bazıları ise bir veya birkaç faktörün bu konuda etkili olduğunu ifade etmektedirler. Araştırmanın dördüncü temasını Tanrı tasavvurlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi oluşturmaktadır. Dördüncü tema dört koddan oluşmaktadır.

Dördüncü tema: Tanrı tasavvurunun değişimine etki eden faktörler

Dördüncü temaya ait dört kod tablo 3.16’da gösterilmiştir.

- 1- Aile
- 2-Sosyal Çevre
- 3-Sosyal Medya
- 4-Etkili değil

Tablo 3.17. Gönüllülerin Tanrı Tasavvurlarını Etkileyen Faktörlere Dair Kodlar

Kod	Tanım	Katılımcılar	N
Aile	Ailenin Tanrı Tasavvuru konusunda belirleyici olması	G3, G4, G5, G7, G8, G11, G13, G16, G17, G23, G28	11
Sosyal çevre	Sosyal çevrenin Tanrı tasavvuru konusunda etkili olması	G4, G5, G8, G13, G11, G16, G17, G24, G25, G26	10
Sosyal medya	Sosyal medyanın Tanrı tasavvuru konusunda etkili olması	G4, G5, G8, G10, G11, G16, G17, G29	8

³²⁴ Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, *İlahiyat Akademi* 12 (29 Aralık 2020), 34-36.

Etkili değil	Aile, sosyal çevre ya da sosyal medyanın Tanrı tasavvuru konusunda etkilerinin olmaması	G1, G2, G6, G9, G12, G14, G15, G18, G19, G20, G21, G22, G27, G30, G31, G32	16
--------------	---	--	----

3.2.5.1. Aile

Katılımcılardan bir kısmı sahip oldukları Tanrı tasavvurunda ailelerinin etkisinden söz etmişlerdir. Özellikle annelerinin bu konuda daha yönlendirici olduğundan bahsetmişlerdir. G3: *“Bu konudaki düşüncelerimi annem ve onunla yaptığımız sohbetler etkiledi. Ancak sosyal çevrem ve sosyal medya görüşlerimi etkilemiyor”*. G4: *Ebeveynlerim özellikle annem İslam ve Müslümanlık konusunda hep bana örnek olmuştur. Çevremde namaz kılan birisinin olması ve yalan söylemenin ve gıybet etmenin kötü bir şey olduğu öğretilmesi fikirlerimi elbet etkilemiştir. Sosyal çevre ve sosyal medya sadece benim değil diğer insanların da ne düşündüğünü görmemi sağladığı için etkiliyor”*.

Yapılan başka bir araştırma sonucunda da gençlerin dini inanç geliştirmelerinde ve din algılarında anneden alınan din eğitiminin etkili olduğuna dair bulgulara rastlanmıştır. Annenin dini tutumunun çocuklarının da benzer inanç biçimi geliştirmelerinde etkili olduğu, farklı dini yönelimlerden etkilenmeleri konusunda engelleyici bir role sahip olduğu belirtilmektedir.³²⁵

Tanrı algısının, bireyin çocukluk döneminde onu büyüten (büyük oranda anne-baba) kişilerle arasındaki ilişkiye göre şekillenmekte olduğunu gösteren araştırmalar bulunmaktadır.³²⁶ Aile içinde dini inançları ekili ve belirleyici olmadığı durumlarda ise dini yönelimin bu doğrultuda geliştiği görülmektedir. G7: *“Şu ana kadar deneyimlediğim durumlar doğrultusunda cevap vermem gerekirse aile üyelerimden kimsenin inançlı olmaması, felsefe üzerinden okuduğum kitaplar ve zor durumda kaldığım noktada başvurduğum çözüm yolları Tanrı kavramı üzerine bakış açımı oluşturuyor”*. Dini inançlar ve Tanrı tasavvuru konusunda olumlu veya olumsuz ilk düşüncelerin aileden alındığını görülmektedir.

3.2.5.2. Sosyal Çevre

Çocukluk döneminden itibaren din ile ilgili ilk bilgiler aileden alınmakta, ancak ilerleyen yaşlarda gençler için çevrenin etkisi daha baskın duruma gelmektedir. Özellikle ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerinde arkadaş gruplarıyla daha fazla zaman geçirilmesi, değişik sosyal ortamlara girme gibi durumlar, gençlerin her konuda olduğu gibi Tanrı tasavvurlarında ve dini inançlarında etkileşimlere ve değişimlere sebep olabilmektedir. G13: *“Herkesin sosyal*

³²⁵ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 310.

³²⁶ Koç, *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru*, 83-84.

hayatı kişiliğini ve düşüncelerini etkilediği gibi benimkini de etkiliyor". G25: "Ailenin değil ama arkadaş çevresinin etkilediğini düşünüyorum. Yanında hiç namaz kılmayan arkadaşların olduğunda bir zaman sonra sende ister istemez uzaklaşıyorsun. O yüzden arkadaş seçimini iyi yapmak gerekiyor".

Özellikle Tanrı tasavvurları konusunda gençlerin çevrelerindeki kişilerden etkilendikleri ve Farklı Tanrı tasavvurlarına yönelebildikleri gözlemlenmektedir. Kimi zaman buldukları ortamlarda kendilerini kabul ettirebilmek adına bu tür anlayışlara yöneldikleri görülmektedir.³²⁷ Elde edilen veriler ışığında çalışmamızın üçünü hipotezi olan "Değişen sosyal hayat ve hızlı bilgi akışı gençlerin dini inançlarını ve Tanrı tasavvurlarını olumsuz etkilemektedir" şeklindeki hipotezimiz desteklenmektedir

3.2.5.3. Sosyal Medya

Günümüzde son derece yaygın bir biçimde kullanılan sosyal medyanın pek çok tutum ve davranış kalıpları oluşturmada, algıları kontrol etmede etkili olduğu görülmektedir. Hatta çoğu zaman birey, düşünsel anlamda geçirdiği dönüşümün farkında olmayabilir. Her ortandan ulaşımının kolaylaşması ve kullanımındaki yaygınlık, sosyal medyanın algı ve tutum oluşturmada etkili bir enstrüman olduğunu düşündürmektedir. Sosyal medyanın Tanrı tasavvurlarına olan etkisi katılımcılar tarafından da ifade edilmiştir. G10: *"Evet etkiliyor çünkü sosyal medyada çok fazla yalan yanlış kaynağı belli olmayan bilgiler var. Bu yalan yanlış bilgiler insanlar tarafından araştırılmadan inanılırsa Tanrı hakkındaki düşünceleri olumsuz etkileyebilir".* G29: *"Çevre ve aile etkili değil. Sosyal medyada kesinlikle yanlış veya doğru bir sürü düşünce olduğu için insanların bunlara göre düşünceleri değişmektedir"* diyerek bahsedilen faktörlerin Tanrı tasavvurlarının etkilediğinin ifade etmektedirler

3.2.5.4. Etkilemiyor

Katılımcılardan bir kısmı Tanrı tasavvurlarını hiçbir faktörün etkilemediğini, bu konudaki fikirlerinin tamamen kendi düşünceleri ekseninde oluştuğunu ifade etmektedirler. G6: *"Farklı bakış açılarını görmek dine karşı başka açılardan bakmamı sağlasa da Tanrı hakkındaki düşüncelerim değişmiyor".* G32: *"Çevremde her çeşit dine mensup insan vardı. Ancak kendi inancım genelde düşünceler üzerine oldu. Bazen tartışmalardan etkilenip belirli rotalara girdiğim oldu. Ancak genel olarak inancın düşünme değil içten geldiğini söyleyebilirim, genel olarak tamamen bana ait bir Tanrım var. Sosyal medya ise rezillik, her şeyden öte görsel kalite ve daha az pembe gül. Ebeveynlerimle olan ilişkim bu konuda etkili değil".*

³²⁷ Çalışkan, Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler, 127.

Son dönemde gençlerin dini inanış biçimlerinde bireyselliğin ve hatta din dışı maneviyatın izleri belirgin bir şekilde görülmektedir. Ebeveynlerinin kuralcı kurumsal ve otoriter din anlayışlarının aksine gençlerde daha özgürlükçü ve bağışlayıcı bir Tanrı inancı merkezinde inanç şekilleri geliştirdikleri ifade edilmektedir. Bu durum üzerinde özellikle 2000’li yıllarda yaygın hale gelen internet ve sosyal medya platformlarının etkisinin ne ölçüde olduğu henüz net bir şekilde belirlenememiştir. Twenge “Ben Nesli” adlı eserinde, (2000 yılı sonrasında doğanlar) internet ve sosyal medyanın gençleri dinden uzaklaştırdığı mı, yoksa zaten dinden uzaklaşan gençlerin sanal ortamlara yöneldiği mi daha doğru? Şeklinde bir soruyu ortaya atmıştır.³²⁸ Elbette bütün dünya için olduğu gibi ülkemiz içinde yeni bir durum olan internet ve sosyal medya gerçeği, uzun vadedeki etkilerini tam olarak öngöremeyeceğimiz bir vakıdır. Ancak insanoğlunun tutum ve davranışları, düşünce sistemi büyük ölçüde zaman geçirdiği, etkileşimde bulunduğu çevresinin etkisiyle şekillenmektedir. Sosyal medyanın, internetin hatta popüler sinema ve müziklerin algıları yönlendirebileceği, düşünceleri değiştirebileceği ihtimal dâhilindedir. Zamanının çoğunu sanal ortamlarda geçiren gençler, bu mecralarda çevreleriyle olduğundan daha fazla etkileşime girmektedirler. Duygu ve düşünce dünyalarında izler bırakması son derece doğaldır.³²⁹ Üstelik her geçen gün gelişen teknolojik araçlar, artırılmış gerçeklik, üç boyutlu sanal dünyalar gibi yeni kavramlarla karşımıza çıkmaktadır. Normların ve kısıtlamaların olmadığı yeni sanal evrenler üzerinden akıp gideceğine dair teoriler öne sürülmektedir. Dolayısıyla sanal âlem ve sosyal medya her geçen gün biraz daha hayatlarımıza dâhil olmakta ve bizi etkisi altına almaktadır. Gençler yaşadıkları şüphe ve sorgulama dönemini sağlıklı bir biçimde atlatıp dini inançlarını güçlendiremezlerse, dış faktörlerinde etkisiyle yeni inanç ve düşünce sistemlerine dâhil olabilirler. Çevrenin, medyanın, zaman geçirilen ortam ve kişilerin algılar ve düşünceler üzerinde elbette etkisi olacaktır. Asıl sorun ise, gençlerin maruz kaldıkları bu durumlardan sonra, seçimlerini kendi hür iradeleriyle yaptıklarını düşünmeleridir.³³⁰

Katılımcılar aile, çevre ve sosyal medya gibi faktörlerin Tanrı tasavvurlarına etki ettiği ve etki etmediği yönünde cevap vermişlerdir. Dolayısıyla bu durum araştırmamızın üçüncü hipotezi olan “Değişen sosyal hayat ve hızlı bilgi akışı, gençlerin dini inançlarını ve Tanrı tasavvurlarını olumsuz etkilemektedir” ifadesini kısmen desteklemektedir.

3.2.6. Kötülük Probleminin ve Duaların Kabul Olmadığı Düşüncesinin Tanrı Tasavvuruna Etkisi

Mülakata katılan gönüllülere “Dünyada meydana gelen adaletsizlikleri, kötülükleri gördüğünüzde veya dualarınızın kabul olmadığını düşündüğünüzde Tanrı inancınızda

³²⁸ Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 18-19.

³²⁹ Yahya Turan, “Sosyal Medyanın Kişilik Gelişimindeki Rolü”, ed. Yavuz Ünal vd. (Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, Ordu: Ordu Üniversitesi, 2016), 1/416.

³³⁰ Beyza Bilgin - Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1997), 89.

değişiklikler oluyor mu?” sorusu yöneltilmiş, bireysel ve toplumsal olumsuzlukların Tanrı tasavvurlarında dönüşüme sebep olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Katılımcılardan bir kısmı olumsuz yönde etkilendiklerini belirtirken, bir kısmı da etkilenmediklerini ifade etmişlerdir. Sonuç olarak bu konu araştırmanın beşinci temasını oluşturmaktadır ve beşinci tema üç koddan oluşmaktadır.

Beşinci tema: Kötülük problemi ve bireysel travmaların gençlerin Tanrı tasavvuruna etkisi

Beşinci temaya ait üç kod tablo 3.17’de gösterilmektedir.

1-Kötülük problemi

2- Bireysel travmalar

3- Etkili değil

Tablo 3.18. Gönüllülerin Kötülük Problemi ve Tanrı Algılarına Dair Kodlar

Kod	Tanımlar	Katılımcılar	N
Kötülük problemi	Dünyada şahit olunan düzensizlik ve olumsuzluklar	G9, G15, G18, G26, G27	5
Bireysel travmalar	Bireysel anlamda yaşanan olumsuzluklar	G9, G15, G18, G20, G24, G26, G27	7
Etkili değil	Bireysel ve toplumsal alandaki olumsuzlukların Tanrı tasavvuruna etki etmemesi	G1, G2, G3, G5, G8, G10, G11, G13, G14, G16, G17, G19, G21, G22, G23, G25, G28, G29, G30, G31, G32	21

3.2.6.1. Kötülük Problemi

Katılımcılardan bir kısmı dünyada kötülüğün var olmasını Tanrının sonsuz gücü ve merhameti ile bağdaştıramadıklarını, bununda Tanrı tasavvurlarında şüphe ve sorgulamaya sebep olduğunu ifade etmişlerdir. G18: *“Evet, özellikle tecavüze uğrayan çocukları gördüğümde Tanrının buna nasıl izin verdiğini düşünüyorum. Çünkü küçük ve savunmasız varlıkları Tanrının koruyacağına inanıyorum”*. G26: *“Evet bunları gördüğümde Tanrı tasavvurumda değişiklikler oluyor. Düşüncelerimi etkiliyor”*. G12: *“Değişiklikten ziyade daha da sağlaşıyor fikirlerim. Daha çok destekleyici oluyor şahit olduklarım. Dualarım için geçerli değil tabi bu durum. Aynı kavramlar değil çünkü bunlar. Dua etmek bencilce isteklerdir, kabul olmaması olağandır. Ama kötülükler ve adaletsizlikler biraz daha Tanrının inisiyatifinde sanki.*

Yani müdahale edip etmemek O'nun elinde ve başta dediğim gibi O izleyici olmayı tercih ediyor” ifadeleriyle bu konudaki düşüncelerini belirtmişlerdir.

Yapıcı'nın gençlerin inanç sorunları üzerine yaptığı araştırmada benzer sonuçlara ulaşılmış, özellikle teodise sorununun Tanrının varlığı ile ilgili şüphe ve tereddütlerin temelini oluşturduğu gözlemlenmiştir. Teodisenin teknik anlamda karşılığı ise, kötülükler ve adaletsizliklerin, Tanrının haklılığı ve adaleti bağlamında gerekçelendirilmesidir.³³¹ Küçük çocukların maruz kaldığı taciz ve tecavüz olayları, Kur'an kıssalarında ifade edilen olaylar (Hızır As. ve küçük çocuk kıssası), dinin kadınları ikinci sınıf insan yerine koyduğu gibi düşünceler, gençlerde Tanrının varlığı ve mahiyetine dair olumsuz düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.³³² Teodise probleminin açıklanmasında değişik yaklaşımlardan söz edilebilir. Tanrı ve âlem arasındaki irtibatın kesilmesi yani Tanrının evrene müdahalesini reddetmek bunlardan birisidir. Ya da David Hume ile başlayan bir düşünceye göre “Kötülük problemi” Tanrının yokluğunun delili olarak kabul edilebilmektedir. Kötülüğün maddenin kendine has yapısından kaynaklanan ârîzi bir durum olduğunu veya insana sunulan özgür iradenin bir yansıması olduğunu savunanlarda vardır. Tanrının varlığını inkâr etmeden evrende kötülük problemini açıklayabilmek adına Tanrının yetkinliğini tartışarak bu durumu süreç felsefesiyle çözmek isteyenlerde olmuştur.³³³

3.2.6.2. Bireysel Travmalar/Duaların Kabul Edilmediği Düşüncesi

Bireysel anlamda yaşanan olumsuzlukların, Tanrı tasavvurunu nasıl etkilediği konusunda katılımcılar farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bazı katılımcılar bu durumun Tanrı inançlarını olumsuz yönde etkilediğini söylerken bazıları inançlarını sağlamlaştırdığını ifade etmişlerdir. G28: *“Hayır etkilemiyor (kötülük problemi). Kendi yaşadığım travmalar ise aksine daha da güçlendiriyor”*. G27: *“Kötü şeyler bazen üst üste geldiği zaman Tanrının varlığı ile ilgili şüphe duyuyorum. Yaşadığım olaylar ya da travmalar Tanrı ile olan ilişkimi etkiliyor. Dünyada yaşanan adaletsizliklerde Tanrı inancımı etkiliyor”* şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir.

3.2.6.3. Etkili Değil

Katılımcılar arasında kötülük problemi ve bireysel travmaların Tanrı tasavvurlarına etkisi olmadığını belirtenlerin, bir kısmı bu olayların “imtihan” olgusu içinde düşünülmesi gerektiğini ifade ederken bir kısmı da zaten Tanrının varlığı konusunda şüphe yaşadıkları için bu durumun fazladan bir etki oluşturmadığını belirten ifadeler kullanmışlardır. G25: *“Hayır*

³³¹ Hick, Akt: Rafiz Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2006), 66.

³³² Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kıskacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 26-27.

³³³ Şaban Haklı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (30 Aralık 2002), 197.

olmuyor. Tam tersine Allah sevdiği kulunu imtihan edermiş diyorum". Bir başka katılımcı ise insanın iradesine vurgu yaparak, yaşanan kötülüklerin insan eliyle yapıldığını, Tanrının müdahalesinin olmadığını anlatan ifadeler kullanmıştır. G32: *"Dünyada yaşanan olaylar, savaşlar Tanrı tasavvurumu etkilemiyor, çünkü tüm kan bizim elimizde. Dualara ise inanmıyorum"* diyerek bu durumu ifade etmektedirler.

Tanrının varlığı hakkında duyulan şüphe, olay ve olguları Tanrı inancından bağımsız olarak değerlendirme sonucunu doğurmaktadır. Tanrının varlığı konusunda tereddütleri olan gençlerin, bireysel ve toplumsal olayları bu noktadan değerlendirdikleri görülmektedir. Doğal olarak Tanrı inancına sahip olmayan bireyler için kötülük probleminin bir anlamı yoktur. Gençlerin bir kısmı ise, yaşanan bireysel ve toplumsal travmaları inançları gereği Allah'ın kullarına imtihanı olarak değerlendirmektedirler. Bu bağlamda çalışmamızın dördüncü hipotezi olan "Yaşanan bireysel ve toplumsal travmalar gençlerin Tanrı tasavvuru etkilemektedir" şeklindeki hipotezimiz desteklenmemektedir.

3.2.7. Dindar Görünümlü İnsanların Tutarsız Davranışlarının Gençlerin Tanrı Tasavvuruna Etkisi

Bireyin sahip olduğu Tanrı tasavvuru dini inançlarını, dini inançları da tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Dolayısıyla büyük ölçüde bireyin ait olduğunu iddia ettiği inanç sistemi, onun yaşantısı, hal ve hareketleri üzerinden yorumlanmaktadır. Yani dini inancın, kişilik üzerinde şekillendirici bir etkisinin olması öngörülmektedir. Araştırma kapsamında katılımcıların, dindar insanların davranışlarında görülen çelişkili ve tutarsız davranışların din hakkında olumsuz duygular geliştirmelerine neden olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu konu araştırmanın altıncı temasını oluşturmaktadır. Altıncı tema iki koddan oluşmaktadır.

Altıncı tema: Dindar görünümlü insanların davranışlarında görülen tutarsızlıkların, gençlerin Tanrı tasavvuruna etkisi

Altıncı temaya ait iki kod tablo 3.18'de gösterilmektedir.

Tablo 3.19. Gönüllülerin, Dindar Görünümlü İnsanların Tanrı Algılarına Etkisine Dair Kodlar

Kod	Tanım	Katılımcılar	N	%
Etkili	Dindar insanların davranışlarının Tanrı tasavvuruna etki etmesi	G15, G19, G20, G27	4	1,2
Etkili değil	Dindar insanların davranışlarının	G1, G2, G3, G4, G5, G6, G7, G8, G9, G10, G11,	28	8,9

Tanrı tasavvuruna etki Etmemesi	G12, G13, G14, G16, G17, G18, G21, G22, G23, G24, G25, G26, G28,G29, G30, G31,G32
------------------------------------	---

3.2.7.1. Etkili

Katılımcılardan bir kısmı dindar görünümlü insanların davranışlarında gördükleri tutarsızlıkların Tanrı tasavvurlarını olumsuz anlamda etkilediğini belirtmişlerdir. G27: *“Evet etkiliyor, olumsuz şekilde”* şeklinde ifade etmektedir.

Din adamı veya dindar olarak tanımlanan bir kişinin, tutum ve davranışlarında kılık kıyafetinde, nezaketinde görülen tutarlı ve olumlu her durum temsil ettiği din ve yaşam tarzı adına pozitif algıların gelişmesine neden olmaktadır. Aksi durumda ise o kişinin kendini tanımladığı dini kimlik üzerinden temsil ettiğini ifade ettiği inanca karşı negatif düşünceler oluşmaktadır.³³⁴ Özellikle din adına kadınlara yapılan eşitsizlik ve adaletsizliklerin gençler tarafından şiddetle eleştirildiği görülmektedir. Bunun yanında tarikat, cemaat gibi gruplarda ortaya çıkan ve insanların maddi manevi istismara uğratıldığını gösteren olaylar, gençleri dinden uzaklaştırmaktadır. Bu tür yapılanmalar nezdinde gençler, dine, dini referanslı her olguya ve dindarlara karşı olumsuz duygular geliştirebilmektedirler.³³⁵

3.2.7.2. Etkili Değil

Katılımcıların büyük bir kısmı, din algılarının dindar insanların davranışlarına göre şekillenmediğini belirtmişlerdir. G2: *“Hayır etkilemiyor. Herkesin kendi yaşayış biçimi olduğunu düşünürüm. Çok sevdiğim bir söz vardır: Parayla imanın kimde olduğu bilinmez. Ben buna inanırım belki o durumda farklı davranıyor ama aslında daha farklı şekilde davrandığı davranışlarda vardır”*. G12: *“Hayır, dindar görünmek insanların toplum içinde kabul edilebilir, onaylanabilir olmak için yaptıkları bir şey bence. Yaptıkları tutarsızlıklar onları ele veriyor ve acizliklerini kanıtıyor resmen. Tanrının böyle insanlarla işinin olmadığını düşünüyorum. Kısaca insanlar dini kullanırlar ve bu beni etkilemiyor artık sıkça gördüğüm bir şey olduğu için. Ancak Tanrının bunu hak etmediğini düşünüyorum, çünkü ne olursa olsun o bize hep dürüst davrandı, insanların aksine”*. G18: *“Hayır etkilemiyor. Onların dini çıkarlarına göre algıladıklarını düşünüyorum. Bu nedenle onların tutarsızlıkları ve din arasında bağlantı kurmuyorum”*. G16: *“Sadece din değil pek çok konuda tutarsız davranan insanlarla karşılaştım. Bunun inançla değil*

³³⁴ Hasan Arslan, “Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 9/1 (01 Mart 2009), 82.

³³⁵ Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısacasında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, 29-31.

insanla alakalı olduğunu düşünüyorum. Benim inancımı başka insanlar etkilemiyor” şeklinde düşüncelerini ifade etmektedirler.

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla dindar görünümlü insanların davranışlarındaki tutarsızlıklar, gençlerin din algılarında ve Tanrı tasavvurlarında belirleyici bir etken olmamaktadır. Bu durumda çalışmamızın beşinci hipotezi olan “Dindar insanların tutarsız davranışlarıyla gençlerin Tanrı tasavvuru etkilenmektedir” şeklindeki hipotezimiz desteklenmemektedir. Ancak, ifadelerden din ve dindarlık olgusuna karşı zaten var olan negatif bir tutumun değişiklik göstermediği gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Gençlerin bu olgulara karşı mesafeli durduğu, zaten dindarlık ve ahlak kavramlarının bir arada bulunması gerektiğine dair bir beklenti içinde olmadıkları gözlemlenmektedir.

3.2.8. Tanrı İnancı Konusunda Yaşanan Çelişkili Durumlarda Profesyonel Yardım Talebi

Katılımcılara “Tanrının varlığı veya Tanrının bilgisi hakkında yaşadığınız herhangi bir çelişki durumunda profesyonel yardım almak ister misiniz?” şeklinde bir soru yöneltilmiş ve DDR hizmetlerine bu konuda bir taleplerinin olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın genel çerçevesini belirleyen bu konu yedinci tema olarak belirlenmiştir. Yedinci tema iki koddan oluşmaktadır.

Yedinci tema: Gençlerin Tanrı inancı konusunda yaşadıkları çelişkili durumlarda DDR hizmetlerine ihtiyaç duymaları

Yedinci temaya ait iki kod tablo 3.19’de gösterilmektedir.

Tablo 3.20. Gönüllülerin Tanrı İnancı Konusunda Yaşadıkları Çelişkilerde Profesyonel Yardım Taleplerine Dair Kodlar

Kod	Tanım	Katılımcılar	N	%
DDR’YE İhtiyaç duymuyorum	Tanrı tasavvuru konusunda DDR hizmetlerinden yararlanmak istememek	G1, G8, G9, G10, G12, G15, G16, G17, G19, G20, G21, G22, G26, G27, G28, 29, G30	17	5,4
DDR’ye İhtiyaç duyuyorum	Tanrı tasavvurları konusunda DDR hizmetlerinden yararlanmak istemek	G2, G3, G4, G5, G6, G7, G11, G13, G14, G18, G23, G24, G25, G31, G32	15	4,8

3.2.8.1. DDR Hizmetlerine İhtiyaç Duymuyorum

Katılımcılardan bir kısmı sahip oldukları Tanrı tasavvuru konusunda çelişki veya tereddüt yaşadıkları durumlarda herhangi bir yardım almak istemediklerini belirtmişlerdir. G12: *“Çelişki yaşamıyorum. Düşüncelerimin geliştirilmeye ihtiyacı olabilir. Bunu okuyarak yapmalıyım. Taraflı insanlardan fikir almak mantıksız. Profesyonel olduklarını düşünseler bile. Bu yüzden hayır yardım almak istemem”*. G16: *“Bu tip çelişkiler için çok yararlı kitaplar, siteler ve belgeseller biliyorum. İnanç toplumsal bir ihtiyaç olduğu kadar yönetimi bireysel götürülmesi gereken bir süreç. İşin içinden kendi çabanızla çıkabilirsiniz. Dinlemek yerine okumayı tercih ederim. Objektif profesyonellere olan inancımı kaybettim”*. G17: *“İstemem. Çünkü bu tarz ilişkileri insanın kendi kendine halletmesi gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca günümüzdeki profesyonel kişilerin de güvenilirliği tartışılır bir noktada. İnsanları yanlış yönlendirmeleri çok olası bir durum. Bu yüzden insanların doğru kaynaklardan kendileri düşünüp tartışması bir noktada daha mantıklı geliyor”* diyerek düşüncelerini belirtmişlerdir.

Bu konuda yardım almak istemeyen gençlerin, din adamlarına olan güvensizlikleri göze çarpmaktadır. Öyle görülüyor ki; yardım almayı istememelerinin en büyük sebebi kendilerini yeterince anlayacak ve onları yargılamadan dinleyecek, onlarla aynı dili konuşacak yetkili ve yeterli kişilerin olduğuna dair şüphe duymalarıdır. Yaşadıkları çelişkili durumları kitaplar, sanal ortam gibi farklı kaynaklardan yaralanarak giderebileceklerini düşünen gençlerin ise, birbirinden çok uzak bakış açılarıyla hazırlanan kitap veya internet sitelerinden hangisini daha güvenilir bulacakları, yanlış bilgi ve görüşleri nasıl eleyebilecekleri ayrı bir sorun olarak ortada durmaktadır.

3.2.8.2. DDR Hizmetlerine İhtiyaç Duyuyorum

Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlar için yardım almak istediklerini belirten katılımcılar, bu konuda profesyonel bir desteğin kendileri için yararlı olacağını ifade etmişlerdir. G4: *“Evet, kendi bilmediğim veya anlamadığım şeyleri daha bilgili profesyonel kişilerden yardım alarak anlamak daha kolay olacaktır. Profesyonel kişiler benim bakmadığım bir açıdan bakıp bana açıklayabilir”*. G5: *“Öyle bir durumda kalırsam tabi ki mantıklı böylece zihnimdeki beni rahatsız edecek durumdan kurtulmuş olurum”*. G13: *“Sorguladığım zamanlar fikirlerimin açığa kavuşması için ve bilgilenmek adına profesyonel biriyle tartışıp konuşmak isterim”*. G11 ise yardım almak istediğini ancak bu konuda kimseye yeterince güvenmediğini *“Evet ancak çevremde beni tatmin edecek cevaplar verecek insan yok maalesef. Kimseye güvenmiyorum Diyanet de buna dâhil”* sözleriyle açıklamıştır.

Gençlerin bir kısmı, Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlarda profesyonel yardım talep ettiklerini bir kısmı da yardım talep etmediklerini belirtmiştir. Bu alanda gençlerin desteğe ihtiyaç duydukları görülse de yardım talep etmemeleri araştırmamızın altıncı hipotezi olan “Gençler Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları çelişkili durumlar için

DDR hizmetlerinden yaygın ve sistemli bir şekilde yararlanmayı talep etmektedirler” şeklindeki hipotezimiz desteklenmemektedir.

Gençler, bu konuda çelişkili durumlar yaşamalarına rağmen, profesyonel yardım talep etmemelerine sebep olarak, din görevlilerine duydukları güvensizliği öne sürmektedirler. Bu durum göz alındığında öncelikle din adamlarına karşı duyulması gereken güvenin yeniden tesis edilmesi gerektiği ayrı bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

Dini bilgilerin öğretimi aşamasında muhatabın sahip olduğu dini bilgiler, duygusal durumu ve inançları önemli birer etkidir. Dolayısıyla dini eğitim verilecek kişi ile samimi ve düzeyli bir ilişki kurulması, aktarılan bilgilerin duygu dünyasında karşılık bulmasına dikkat edilmelidir.³³⁶ İletişimin amacına ulaştığının göstergesi, alıcının iletiyi kaynağın ifade etmek istediği şekilde almış olmasıdır. Bu açıdan, alıcıya kazandırılmak istenen bilgi, davranış ve tutum için iletinin doğru hazırlanması ve uygun yöntemlerle sunulması gerekmektedir.³³⁷ Bilginin aktarımında izlenecek yöntemin uygunluğu kadar, bilgiyi sunacak kişinin yetkili ve yeterli olması önem taşımaktadır.

DDR hizmetlerinin etkili bir şekilde verilebilmesi için bu konuda çalışacak kişilerin bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Yardımcı oldukları kişiye güven vermeli onun kendisini rahat ifade etmesine olanak sağlamalıdır. Muhatabıyla ilişkisinde saygılı olmalı onun düşünce ve davranışlarını yargılayıcı ya da küçümseyici bir tutum içine girmemelidir. Alanında yeterli eğitimi almış olmalı ve sistemli bir destek faaliyeti yürütmelidir. Yaşadığı zaman ve ortamdan kopuk olmamalı, aktüaliteye hâkim olmalıdır.³³⁸ Bunun yanında araştırmamızda elde ettiğimiz veriler çerçevesinde gençlerin din eğitimi veren kişilere olan güvensizliğinin ortada kaldırılması, bilgi birikimi, tutum ve davranışlar anlamında yeniden güven ve saygının oluşturulması gerekmektedir. Genel olarak bütün dini konularda ve özellikle Tanrı tasavvuru anlamında çelişki ve sorgulama yaşayan gençler, büyük oranda belirli bir entelektüel seviyeye ulaşmış bireylerdir. Gençlere DDR hizmeti verecek kişilerin, onların bilgi ve anlam dünyasına hitap edecek derecede yeterli olmaları gerekmektedir. Ülkemizde din hizmetleri konusunda yetkili kurumun DİB'dir. Dolayısıyla gençlere yönelik yapılacak dini ve manevi danışmanlık faaliyetlerinin baş aktörü konumundadır.³³⁹ Buna bağlı olarak özellikle son yıllarda bu alanda yapılan çalışmaların hızlandığını ve çeşitlendiğini görmekteyiz. KYK'larda, Gençlik Merkezlerinde bu tür çalışmalar yürütülmektedir. Ancak Tanrı tasavvurları geniş ve hassas bir konu olduğundan, konunun hassasiyetine uygun olarak uzman kişiler tarafından ele alınmalıdır.

³³⁶ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 51.

³³⁷ Uğur Demiray - Dursun Gökdağ, *Etkili İletişim* (Ankara: Pegem Akademi, 2008), 93-95.

³³⁸ Daniel J Delaney vd., *Psikolojik Danışma Süreci* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1998), 14-19.

³³⁹ Bilgin - Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 192.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yaşadığımız çağda her alanda meydana gelen değişim, insanlık tarihinde hiçbir dönemde olmadığı kadar hızlı seyretmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle çok farklı kültürlerin ve inanç biçimlerinin birbiriyle harmanlandığı eklettik yapılar ve sayısız dini yaşayış modelleri ortaya çıkmaktadır. Modernizmle birlikte özellikle bireyselleşmeye, özgürlüğe, seküler yaşam tarzına yapılan vurgu, en çok kimlik oluşturma dönemindeki gençleri etkilemektedir. Dış dünyada şahit oldukları bambaşka hakikat iddiaları, zaten eleştirel ve sorgulayıcı bir dönemde olan gençlerin, dini inançlar konusunda yaşadıkları stresi daha fazla tırmandırmaktadır. Modern hayatın dayattığı yaşam biçimleri ve değer anlayışları, gençlerin ailelerinden öğrendikleri ile dış dünyada gözlemledikleri yaşam tarzları ve değer anlayışları arasında sıkışmalarına ve gerilim yaşamalarına sebep olmaktadır. Dini inançların, belirli kurallar ve kısıtlamalar getirdiğini düşünen gençler, modernizmin şiddetle vurguladığı sınırsız özgürlük arasında gel-gitler yaşamaktadırlar. Dini kuralların bu özgürlük söylemleriyle uyummadığını düşünen gençler, görece daha konforlu ve özgürlükçü gibi duran Tanrı anlayışlarına doğru sürüklenmektedirler. Kimi zaman, bunu farkında olarak yaptıkları gibi, inandıklarını ifade ettikleri dinin kurallarıyla uyummayan yaşam tarzlarını benimseyerek farkında olmadan da yapabilmektedirler. İnançları ve Tanrı tasavvurları hakkında sorgulama içinde bulunan gençler ya farklı Tanrı tasavvurlarına ya da Tanrının varlığını inkâra doğru yönelmektedirler. Bu sorgulamaların sonunda yaşanan anlam boşluğunun intihara kadar gittiği de olabilmektedir. Son dönemde yapılan çalışmalarda kendini Ateist, Deist veya Agnostik olarak tanımlayan gençlerin oranında ciddi bir artış olduğu gözükmektedir. Bunu etkileyen birçok faktör olmakla birlikte, Tanrı tasavvurunun doğru oluşturulamamış olması önemli bir neden olarak göze çarpmaktadır.

Araştırmanın nicel bölümünde elde edilen bulgulara göre, Tanrıya atfedilen olumlu sıfatların bulunduğu ifadelerin oranı %85'tir. Katılımcılar, Tanrıyı düşünmenin onlara huzur verdiği, O'nu düşündüklerinde mutlu olduklarını ifade etmişlerdir

Nicel bölümde olumsuz ifadelere verilen puanlar ise %15 ve %30 yüzdeler arasında değişmektedir. Bu ifadeler arasında "O'ndan kaçmak istiyorum, O'ndan utaniyorum, O korkutucudur" gibi Tanrı ile ilişkilerinin problemliliğini gösteren yanıtlarda göze çarpmaktadır. Tanrıyı düşündüğünde kendisi için kaygılandığını belirtenlerin oranının %52,3 olması da gençlerin dini yaşantılarıyla ilgili suçluluk hissettiklerini ve kendilerini yetersiz bulduklarını göstermektedir. Yine %12'si ise onu düşündüklerinde huzursuz olduklarını ve Ondan kaçıp uzaklaşmak istediklerini belirtmişlerdir. Tanrı algısının cinsiyet, yaş, eğitim durumu, ekonomik durum, anne baba birlikteliği, annenin hayatta olup olmaması, babanın hayatta olup olmaması değişkenleri arasında anlamlılık düzeyine bakıldığında ise yalnızca cinsiyet değişkeninde farklılık gözlemlenmiştir. Buna göre kadınlarda sevgi yönelimli Tanrı algısı erkeklere oranla daha yüksek düzeydedir. Genel ortalamalara bakıldığında da sevgi

yönelimli Tanrı algısı 4,55, korku yönelimli Tanrı algısı da 4,22 olarak tespit edilmiştir. Her iki yöneliminde de ortalamaların yüksek düzeyde seyrettiği görülmektedir.

Araştırmanın nitel bölümünde mülakat çalışmasında, katılımcılara Tanrı kavramını nasıl tanımladıkları, nasıl bir bağlanma şekilleri olduğu ve bu konuda yaşadıkları çelişkilere neden olan faktörler ve çelişkilerinin giderilmesine de profesyonel yardım talep edip etmediklerine dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların Tanrı tasavvuruna ilişkin ifadelerde sevgi, merhamet, güven, yaratıcı ve sınıyıcı ifadelerinin öne çıktığı görülmektedir. Tanrı ile aralarındaki ilişkiyi güvenli ve zorunlu olarak belirten katılımcıların yanında, çekinceli ve inişli-çıkışlı olarak ifade eden katılımcılar da bulunmaktadır. Araştırmanın nicel bölümünde Tanrı algısına yönelik elde edilen verilerle karşılaştırıldığında sevgi, merhamet, güven gibi ifadelerin sevgi yönelimli Tanrı algısına karşılık geldiği görülmektedir. Nicel bölümde elde edilen verilerde bulgularda korku yönelimli Tanrı algısına yönelik ifadelerin, nitel bölümde sınıyıcı olarak karşılık bulduğu görülmektedir. Yine nitel bölümde yer alan katılımcıların Tanrı ile aralarındaki bağı nasıl tanımlarına yönelik zorunlu, çekinceli, inişli-çıkışlı şeklindeki ifadelerin korku yönelimli Tanrı algısına karşılık geldiği görülmektedir.

Katılımcıların Tanrı tasavvurlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla yöneltilen sorulara verilen yanıtlara göre, aile, sosyal çevre, sosyal medya, kötülük probleminin gençlerin Tanrı tasavvurunu etkileyebildiği görülmektedir.

Katılımcıların DDR hizmetleri kapsamında yardım talep edip etmediklerine gelince, yardım talebini arzulayan katılımcıların yanında, böyle bir yardım istemediklerini belirten katılımcılar da bulunmaktadır. Yardım talep etmeyen katılımcıların, din görevlilerine olan güvensizliklerinden dolayı profesyonel desteğe olumsuz baktıkları gözlemlenmiştir. Bu gençler, Tanrı tasavvuru konusunda yaşadıkları şüphe ve çelişki durumunu kendi çabalarıyla çeşitli kaynaklardan gidermeyi planlamaktadırlar. Ancak bu durum her zaman doğru ve güvenilir bir şekilde bilgi elde edebilme imkânını sağlamayabilir. Dolayısıyla gençlere DDR hizmeti verilmeden önce din görevlilerine karşı sahip oldukları olumsuz yargının iyileştirilmesi gerekmektedir.

Araştırmamızın nicel bölümünde elde ettiğimiz bulgulara göre sevgi yönelimli Tanrı algısı ortalamaları, korku yönelimli Tanrı algısı ortalamalarına göre daha yüksek düzeyde tespit edilmiştir. Bu durum, İslami bakış açısındaki Allah'ın sonsuz rahmet ve merhamet sahibi olduğu bilgisiyyle örtüşmektedir. İslam inancında elbette Allah'ın kullarına olan sevgi ve merhametine dair bilgiler açıktır, hatta varlığın yaratılışı bu sevgi üzerinden anlamlandırılır. Bunun yanında insanın kul olarak Rabbine olan sorumlulukları belirtilmiş ve sergilediği davranışlardan ceza veya mükâfat şeklinde karşılık alacağı net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu sebeple Tanrı tasavvurunun sevgi yönelimli oluşturulması doğru ve gerekli bir durum olsa da, bu ince çizginin iyi belirlenmesi, bu yönelimin insanı dini sorumluluklarından uzaklaştıran bir hale dönüştürmemesi gerekmektedir.

İnsanın hayatı anlamlandırabilme sancısı ancak Tanrı tasavvurunu doğru edindiğinde son bulacaktır. Dini yaşantı, ahlaki değerler, tutum ve davranışlar bu tasavvurun etkisinde şekillenecektir. Ayrıca yaşam boyunca karşılaşılabilecek her türlü sıkıntı ve travmaya karşı psikolojik dayanma gücünü artıracaktır.

ÖNERİLER

1. Doğru Tanrı algısı ve DDR ilişkisine dair farklı örneklem ve yaş gruplarıyla da çalışmalar yapılmalıdır.
2. Tanrı algısında sevgi veya korku yönelimlerinden herhangi birisinin baskın olmasının, Tanrı tasavvurunu olumsuz anlamda etkileyebileceğine dair ne gibi riskler barındırdığı ayrıntılı bir şekilde belirlenmelidir.
3. Sosyal medyanın gençlerin Tanrı tasavvurunu yönlendirmede etkin olarak nasıl kullanılabileceği araştırılmalıdır.
4. Gençlerin din görevlilerine olan güvensizliklerinin sebepleri detaylıca araştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Acar, Muhammet Cevat. *Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Dini Boyut: Üniversite Öğrencileri ile Yapılan Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2018.

Adam, Hüda-verdi. *İbn Arabi Kaza ve Kader*. İstanbul: Alem yayıncılık, 2009.

Akal, Cemal Bali vd. *Marx'tan Spinoza'ya, Spinoza'dan Marx'a: güncel müdahaleler*. Dost Kitabevi, 2013.

Akarsu, Bedia. *Max Scheler Felsefesi'nde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*. İstanbul: İnkılap, 1998.

Akdemir, Furat. "Allah -İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 509. <https://doi.org/10.18317/kader.64194>

Akto, Akif. "Allah -İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül" 8/2 (ts.), 878-902.

Akyürek, Süleyman. "Hitabete Hazırlık". *Hitabet ve Mesleki Uygulama*. ed. Süleyman Akyürek. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1. Baskı., 2018.

Akyüz, İsmail. "Türkiye'de Gençlik, Din ve Değerler Konusunda Yapılan Ampirik Araştırmaların Yöntem ve İçerik Analizi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/30 (15 Aralık 2014), 183-202. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219877>

Albayrak, Bünyamin (ed.). *Cami Görevlilerinden Örnek Projeler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2020.

Altaş, Nurullah. "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Altaş, Nurullah. "Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek 'Dini Danışmanlık Kavramının Vahiy Kültürüne Dayalı Bir Anlamı ve Yöntemi Mümkün mü?'" *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Arıcan, Musa Kazım. "Spinoza Between Pantheism and Panentheism Discussions". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 17-32.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 23. Baskı., 2016.

Arslan, Hasan. "Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 9/1 (01 Mart 2009), 77-96.

Asar, Çiğdem. *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru İle Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Averroes - Macit, Muhittin. *Metafizik Şerhi = Talkhîş Mâ ba'da al-ṭabī'ah*. İstanbul: Litera, 2004.

Aydın, Yaşar. *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

Aydın, Yaşar. "Kindi'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine". *Diyanet İlmî Dergi* 54/2 (02 Temmuz 2018), 33-52.

- Ayten, Ali. "Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (29 Ocak 2014), 185-204. <https://doi.org/10.15370/muifd.01033>
- Bacanlı, Hasan. "Tanrı ve Peygamberlik Kavramları (Selçuk Üniversitesinde Bir Araştırma)". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2 (1995), 155-163.
- Baki, Adnan - Gökçek, Tuba. "Karma Yöntem Araştırmalarına Genel Bir Bakış" 11/42 (2012), 01-21.
- Bayraklı, Bayraktar. *Allah Tasavvuru*. İstanbul : Düşün Yayıncılık, 2016.
- Bayraktar, Bayraklı. *Din ve iletişim*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bilecik, Sümeyra. "Huzurevlerinde Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri: İhtiyaçlar, Beklentiler, Sorunlar". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık Genel Dizi: 24 Kaynak Eserler Dizisi: 10, 2007.
- Bilgin, Beyza - Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Gün Yayıncılık, 3. Baskı., 1997.
- Bilgin, Vejdî. "Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü", 22.
- Bozkurt, Ömer. "İbn Sinâ'nın Tanrı Anlayışının Dayandığı Temel İlkeler". *Diyanet İlmî Dergi* 50/1 (01 Mart 2014), 67-86.
- Bozkurt, Veysel. *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*. Ankara: Alesta, 2000.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Bulut, İsmail. "İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Kelam Dersine Bakışı". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Cebeci, Suat. "Bir Din Öğretimi Yaklaşımı Olarak Dini Danışma ve Rehberlik". *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/19 (01 Haziran 2010), 53-69.
- Coşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Coşkunsever, Asude. "Yetiştirme Yurtları ve BSRM'lerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Bursa ve Şanlıurfa Örneği)". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.
- Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Gençlik Dönemi 'Kimlik Arayışı'nın Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 57-76.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Gençlik Dönemi Kimlik Arayışının Demokratik Değerlerin ve İletişim Becerilerinin Gelişimine Etkisi", 20.

- Çayır, Celal. "Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 25-60.
- Çayır, Celal. "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma". *Düşünce Platformu* 27/2 (2014), 59-88.
- Çepni, Ozan. "İmam Hatipliler Deizme Kayıyor". *Cumhuriyet Gazetesi* (02 Nisan 2018).
- Çetin, Özer. "Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru". *Erich Fromm*, 75-98.
- Çetinkaya, Bünyamin. "Rehberlikte Temel Kavramlar". *Rehberlik*. ed. Betül Aydın. Ankara: Pegem Akademi, 5. Baskı, 2012.
- Çoban, Melih. "Uyuşturucu Madde Bağımlılığı İle Mücadelede Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Delaney, Daniel J vd. *Psikolojik Danışma Süreci*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998.
- Demiray, Uğur - Gökdağ, Dursun. *Etkili İletişim*. Ankara: Pegem Akademi, 2008.
- Dilekmen, Mücahit. "Rehberliğin Başlıca Türleri". *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. ed. Gürhan Can. Ankara: Pegem Akademi, 18. Baskı, 2019.
- Dılmaç, Bülent - Karababa, Ali. "Eğitim Kademelerine Göre Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri". *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. ed. Halil Ekşi - Müge Yüksel. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Doğan, Recai. "Türkiye'de Din Hizmetlerini Yürüten Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı". *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Durak, Mithat vd. *Aklımın Aklı: Psikoloji*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali. "Çağın Meydan Okumaları Karşısında Genç Zihinlerin İnanç Krizi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/1 (13 Şubat 2015), 13. <https://doi.org/10.18317/kader.45210>
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Doktrin". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Sönmez Vecihi vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Düzgün, Şaban Ali. "Tanrı Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği". Sempozyum Bildirisi program adı: Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları, Sakarya, 2005.
- Ebû Bekir Razi. *Ruh Sağlığı (et-Tıbbu'r-rûhani)*. çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Ege Remziye. "Din Hizmetlerinde Rehberlik". *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. 213. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Ege, Remziye. "Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler". *Dinî Araştırmalar* XIV/39 (2011), 104-114.

Ege, Remziye. "Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler". *Dini Araştırmalar* 14/39 (01 Haziran 2011), 104-114.

Ege, Remziye. "Dini Danışmanlık ve Rehberlik'in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler". *Dini Araştırmalar* 14/39 (01 Haziran 2011), 104-114.

Elkind, David. "Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 001-012. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000613

Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara Üniversitesi, Thesis, 2015. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=21577&tarama=emine+erdo%C4%9Fan>

Evkuran, Mehmet. "İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru". *İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2007), 45-62.

Fakhretdinov, Fail. *Plotinus ve Fârâbî'de Tanrı Tasavvuru*. Bursa : Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Farâbî, Abû-Naşr Muḥammad Ibn-Muḥammad al-. *İdeal Devletin Yurttaşlarının Görüşlerinin İlkeleri: Mabâdî' Arâ ahl al-madına al-fâdıla*. ed. Ahmet Arslan. Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990.

Fırat, Erdoğan. *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*. Ankara Üniversitesi, Thesis, 1977. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=7941&tarama=erdo%C4%9Fan+f%C4%B1rat>

Foucault, Michel - Ergüden, Işık. *Felsefe sahnesi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.

Freud, Sigmund. *Totem ve Tabu*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.

Fromm, Eric. *Tanrılar Gibi Olacaksınız*. çev. Bozkurt Leblebicioğlu. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Fromm, Erich - Erten, Elif. *Psikanaliz ve Din = Psychoanalysis and Religion*. İstanbul: Say, 5. Basım., 2006.

Gazâli. *el-Munkız mine'd-Dalâl*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Baskı., 2017.

Geçtan, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*, 2007.

Ghazzâlî vd. *Mi'yarul-ilm =: İlmin ölçütü*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2013.

Girit, Selin. "Türkiye'de Deizm Tartışması: Muhafazakar Gençlik Dinden Uzaklaşıyor mu?" *BBC News Türkçe* (20 Nisan 2018).

Göktepe, Ayşe Kaya. "Yaşlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Yeni Bir Model Önerisi: 'Hayat Ağacı Modeli'". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*. ed. Ali Ayten. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Güler, Özlem. "Tanrı Algısı Ölçeği (TA): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", 123-133.

Günay, Ünver. "Modern Sanayi Toplumlarında Din: I". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 41-88.

Gündoğar, Hamdi. "Deizm: Aklın Tanrılaştırılması". ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Gündüz, Şinasi (ed.). *Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

Gündüz, Turgay. *İslam, Gençlik ve Din eğitimi: Kuramsal Bir Çalışma*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003.

Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 3. Baskı., 2016.

Haber, Diyanet. "Her görevlimiz 10 genci üzerine zimmetlemelidir haberleri". <https://www.diyanehaber.com.tr/>. 04 Kasım 2018. Erişim 29 Mart 2022. <https://www.diyanehaber.com.tr/gundem/her-gorevlimiz-10-genci-uzerine-zimmetlemelidir-h2179.html>

Hacımüftüoğlu, Halil. *Allah'ın krallığı: kral tanrı*. İstanbul: İletişim yayınları, 2011.

Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (30 Aralık 2002), 195-211.

Hayta, Akif. "U. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin İbadet ve Ruh Sağlığı (Psiko-Sosyal Uyum) İlişkisi Üzerine Bir İnceleme" 9/9 (2000), 12.

Hökelekli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2009.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Değerler eğitimi merkezi yayınları, 2010.

Hökelekli, Hayati. *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Thesis, 1980. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=8916&tarama=hayati+h%C3%B6kelekli>

Hökelekli, Hayati. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2002.

Hökelekli, Hayati - Çayır, Celal. "Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Ssoyal Etkenler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 23-46.

Ibn Sina, al-Husayn b. Abd Allah, Durusoy, Ali - Macit, Muhittin. *Isaretler ve Tenbihler (el-İşaret vet-tenbih): Metin ve Çeviri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

Işık, Aydın. *İnanç krizi: Augustinus, Gazali, Kant, Russell*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Işık, Aydın. *İnanç krizi: Augustinus, Gazali, Kant, Russell*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.

Işık, Harun. "Ceza İnfaz Kurumu Bağlamında Manevi Rehberliğin Teorik Temelleri: İngiltere ve Türkiye'deki Uygulamaların Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Jung, C. G vd. *Keşfedilmemiş Benlik*, 2013.

Karaaslan, Selda. "Manevi Bakım Hizmetlerinde Etik Kurallar ve Profesyonel Standartlar (ABD, Kanada, İngiltere Örnekleri)". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Karagöz, Sema. "Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Anne-Babalar İçin Manevi Danışmanlık ve Rehberlik". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*. ed. Ali Ayten. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Karakuş, Mehmet. "Farabi Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (15 Haziran 2017), 109-134.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel, 34. Baskı., 2017.

Karayiğit, Nuriman. "Sosyo-Ekonomik Düzeyin Psiko-Sosyal Gelişim ve Dindarlığa Etkileri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (30 Mart 2017), 109-119. <https://doi.org/10.17859/pauifd.292235>

Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı Tasavvuru". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. Van: Ensar Neşriyat, 2017.

Kardaş, Meryem Özdemir. *Deist Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği: 18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelami Açısından Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelam Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2021.

Kartopu, Saffet. "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi". *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 2 (01 Ocak 2014), 887-887. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6506>

Kaya, Mahmut. "Tasavvur". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul, 2011.

Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açısından İnanç, İman ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (01 Nisan 2005), 133-155. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000368

Kaymakcan, Recep. *Gençlerin Dine Bakışı ve Okullarda Din - Değerler Öğretimi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021.

Kılavuz, Mehmet Akif - Kılavuz, Esra. "Yaşlanma Döneminde Kayıplarla Başa Çıkma Manevi Danışmanlık Hizmetlerinin Önemi". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Kimter, Nurten. *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, Doktora Tezi, ts.

Kindî. *Felsefi Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kirkpatrick, Lee A. "Din psikolojisinde Bağlanma Teorisi". *Bilimname* 10/1 (2006), 133-172.

Koç, Ayşe. *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Koç, Bozkurt. *Ergenlikte Benlik Gelişimi ve Din İlişkisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2003.

Koç, Mustafa. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Öğrenci Yurtları ve Gençlik Merkezlerindeki Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 3 (Haziran 2021), 135-201.

Koç, Mustafa. "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/17 (01 Aralık 2004), 231-238.

Kostas, Munir. *Üniversite eğitimde bakış açısı*. Kızılay, Ankara, 1995.

Köylü, Mustafa. "Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri: Samsun Örneği". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Kurt, Fatih. *Sorularla Günümüz İnsanın İnanç Problemleri*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Kurtaran, Yörük. *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 Gençlik Grubu Çalışma Raporu*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı, 2015.

Kuzgun, Yıldız. *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. Ankara: ÖSYM Yayınları, 8. Baskı., 2002.

Kübra Par. "Prof. Yasin Ceylan: Gençler Arasında Deizmin Yaygınlaşması Normal | Gündem Haberleri". www.haberturk.com. 28 Ağustos 2017. Erişim 19 Ekim 2021. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1613073-prof-yasin-ceylan-gencler-arasinda-deizmin-yayginlasmasi-normal>

Manafov, Rafiz. *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Günümüz Açısından Teodise*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2006.

Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001.

Mavil, Kılıç Aslan. "Mâturidi'lere Göre Nübüvvetin Kapsam ve Gerekliliği". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2017), 76-88.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul örneği)*. Marmara Üniversitesi, Thesis, 1999. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=8972&tarama=AL%C4%B0+ULV%C4%B0+MEHMEDO%C4%9ELU>

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi - Kader, Hüseyin. *Kişilik ve Din (Dindarlık Düzeyi ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma)*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2004.

Meydan, Hasan. "Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2.Baskı., 2018.

Meydan, Hasan. "Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Nābulusī, ‘Abd-al-Ġanī Ibn-Ismā‘īl an- - Demirli, Ekrem. *Gerçek Varlık: Vahdet-i vücûd’un Müdafaası*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. baskı., 2009.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Bilgi ve Kutsal*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Ok, Üzeyir. “Dini Düşüncede Yaşanan Stresin (Şüphe, Uyumsuzluk, Çelişki v.b.) Boyutları”. *Dini Araştırmalar* 8/22 (01 Haziran 2005), 11-40.

Ok, Üzeyir. “İnanç Bakım ve Danışmanlığı: Bir Model Geliştirme Denemesi”. Erişim 09 Haziran 2021. https://www.academia.edu/19706758/%C4%B0nan%C3%A7_bak%C4%B1m_ve_dan%C4%B1%C5%9Fmanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Bir_model_geli%C5%9Firme_denemesi

Ögçem, Ergin. *Ateizmden Deizme Antony Flew*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013.

Ögçem, Ergin. “İnsan Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5 (25 Aralık 2016), 2950-2950. <https://doi.org/10.15869/itobiad.278883>

Öner, Uğur. “Çatışma Çözme ve Arabuluculuk”. *Gelişen Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. ed. Fidan Korkut Owen vd. Ankara: Nobel, 1. Baskı., 2009.

Özbaydar, Belma. *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

Özdemir, Saadettin. “Dini Sosyal Hizmetlerin Temelleri”, 19.

Özdoğan, Öznur. “Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (01 Ağustos 1997), 359-364. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000901

Özguven, İbrahim Ethem. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. Ankara: Pdrem Yayınları, 2007.

Özhan, Rana. *Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Aarsında Spinoza Felsefesi ve Sufi Metafiziği (Vahdet-i Vücut)*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özoğlu, Süleyman Çetin. *Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982.

Özoğlu, Süleyman Çetin. *Eğitimde Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982.

Öztabak, Muhammet Ü. - Altıntaş, Suat. “Okul Öncesi ve İlkokul Öğrencilerindeki Allah Tahayyülünün İncelenmesi”. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities* 4/1 (Haziran 2020), 43-77.

Peker, Hüseyin. *Din psikolojisi*, 2013.

Poloma, Margaret M - Ünal, Mehmet Süheyl. “Dini Tecrübenin Sosyolojik Bağlamı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (2009), 349-378.

Râzî, Fahreddin er-. *Allah'ın Aşkınlığı Esâsü't-takdis fi ilmi'il-kelam çev. İbrahim Coşkun*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı., 2011.

Reçber, Mehmet Sait. "Oakes, Teizm ve Panteizm". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3/6 (31 Aralık 2020), 137-159.

Santrock, John W vd. *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi : Life-Span Development*, 2015.

Savrun, Meryem. *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Selçuk, Mualla. "Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu". *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.

Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 65-97.

Sönmez, Bülent. *Peygamber ve Filozof*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2002.

Şafak, Yeni. "Din Yorgunu Gençler!" Text. *Yeni Şafak*. Yeni Şafak. Yeni Şafak. 30 Eylül 2017. Erişim 26 Ekim 2021. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ayse-bohurler/din-yorgunu-gencler-2040378>

Şirin, Turgay. "Manevi Danışma ve Rehberlik'te Yeni Bir Model Önerisi". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Şirin, Turgay. "Psikolojik Danışma". *Eğitimde Üçüncü Boyut: Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. ed. Cengiz Karagözoğlu - İsmet Kemertaş. İstanbul: Birsen yayınevi, 2004.

Tan, Hasan. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik: Teori ve Uygulama*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı., 1992.

Temiz, Yunus Emre. "Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı: Pozitif Psikoloji Yaklaşımı". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları*. ed. Ali Ayten. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Tohen, Ayşe Nur. *Fârabi ve Gazzali'ye Göre Tanrı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Topuz, İlhan. "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Nitelik ve Yeterlilikler". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. 1. Cilt/479. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Topuz, İlhan. "Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Temel Nitelik ve Yeterlilikler". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi, 2010.

Turan, Yahya. "Sosyal Medyanın Kişilik Gelişimindeki Rolü". ed. Yavuz Ünal vd. C. 1. Ordu: Ordu Üniversitesi, 2016.

Ümmet, Durmuş. "Rehberlik ve Psikolojik Danışmada Başlıca Hizmet Türleri". *Psikolojik Danışma ve Rehberlik*. ed. M. Engin Deniz - Atılgan Erözkan. Ankara: Pegem Akademi, 1. Baskı., 2017.

Ümmet, Durmuş. "Rehberlikte Hizmet Alanları". *Rehberlik ve Psikolojik Danışma*. ed. Halil Ekşi - Müge Yüksel. Ankara: Nobel Yayınları, 1. Baskı., 2018.

Yapıcı, Asım. "Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/7 (20 Temmuz 2004), 169-206.

Yapıcı, Asım. "Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar Ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri". *Dini Araştırmalar* 19/49 (24 Kasım 2016), 131-161. <https://doi.org/10.15745/da.268813>

Yapıcı, Asım. "Modernleşme-Sekülerleşme Sürecinde Türk Gençliğinin Anlam Dünyasında Dinin Yeri (Çukurova Üniversitesi Örneği)". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 9/2 (01 Haziran 2009), 1-37.

Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kıskaçında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademi* 12 (29 Aralık 2020), 1-44.

Yapıcı, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012). <https://avesis.cu.edu.tr/yayin/11b080c8-e280-4d0c-82ad-54d460cf0fda/turk-toplumunda-cinsiyete-gore-dindarlik-farklilasmasi-bir-meta-analiz-denemesi>

Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 1. Baskı., 2012.

Yasa, Metin. "Panenteizmin Tarihsel Ardalanı Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (01 Ocak 2005), 129-146. <https://doi.org/10.17120/omuifd.67414>

Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 yaş)*. İstanbul: Boğaziçi yayınları, 2012.

Yıldız, İlhan. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı?" *Tubav Bilim Dergisi* 2/2 (2009), 243-256.

Yıldız, Murat. "Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2006), 87-127.

Yılmaz, Hüseyin. *Dini Hitabet*. Sivas: Vizyon Matbaa, 2016.

Yılmaz, Macid. "Korunmaya Muhtaç Gençlere Yönelik Manevi Destek Çalışmalarında Fırsat ve Zorluklar". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*. ed. Ali Ayten vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2. Baskı., 2018.

Yılmaz, Macid. "Yaşlılıkta Manevi Destek ve Din Eğitiminin Önemi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (11 Temmuz 2013), 241-264.

Yörükoğlu, Atalay. *Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları*. İstanbul: Özgür, 2007.

Yüksel, Yakup. "Dünya ve Ahiret Dengesi". 675-686. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.

Yürük, Tuğrul. "Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve". *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı., 2016.

Zengin, Zeki Salih. "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi". *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı., 2016.

Zengin, Zeki Salih. "Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi". *Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı., 2016.

"2001_3_YASAM.pdf". Erişim 18 Ekim 2021. http://isamveri.org/pdfdrgr/D02423/2001_3/2001_3_YASAM.pdf

TDV İslam Ansiklopedisi. "Deizm- TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 12 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm>

"Diyanet Dergi | Diyanet - Aylık Dergi - Aile - Çocuk - İlmi Dergi - Bülten". Erişim 25 Haziran 2021. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=31430>

Diyanet İşleri Başkanlığı Gençlik Çalışmaları Yönergesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Gençlik Çalışmaları Yönergesi. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri* 633 (24 Ocak 2018).

euronews. "KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte". 03 Ocak 2019. Erişim 21 Ekim 2021. <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste>

"Mevzuat Bilgi Sistemi". Erişim 23 Nisan 2021. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=34760&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

TDV İslam Ansiklopedisi. "Teizm- TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 12 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teizm>

"Türk Dil Kurumu | Sözlük". Erişim 27 Mayıs 2021. <https://sozluk.gov.tr/>

TDV İslam Ansiklopedisi. "Vahdet-i- Vücut TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 18 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud>

EKLER

EK-1. Araştırmada Katılımcılara Yöneltilen Demografik Sorular

Yaşınız?

18-20 21-22 23-25

Cinsiyetiniz?

Kadın Erkek

Eğitim Durumunuz?

İlkokul Ortaokul Lise İmam Hatip Lisesi
Ön Lisans Lisans Yüksek Lisans Doktora

Aylık Gelir Durumunuz?

2000 veya Altı 2000-5000 5000-10.000 10.000 veya üstü

Anne ve Babanız Birlikte mi?

Evet Hayır

Anne Hayatta mı?

Evet Hayır

Baba Hayatta mı?

Evet Hayır

EK-2. Tanrı Algısı Ölçeği (Ta)

Değerli katılımcılar;

Aşağıda “Allah” Hakkındaki duygu, düşünce ve davranışlarınıza ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Sizden istenen; her bir ifadeyi dikkatlice okuyup, ifadenin sizi ne kadar yansıttığını karşısında bulunan, derecelendirilmiş kutucuklara işaretlemenizdir. Araştırmadan sağlıklı ve doğru bilgiler elde edilebilmesi için lütfen çekinmeden gerçek fikirlerinizi belirtmeye çalışın.

İ F A D E		Hiç	Kısmen	Biraz	Oldukça	Tamamen
1	O'nun bana karşı çok merhametli olduğunu hissediyorum.	1	2	3	4	5
2	O'nu düşünmek bana sıkıntı veriyor.	1	2	3	4	5
3	O'nun beni bağışlayacağını zannetmiyorum.	1	2	3	4	5
4	O'nu düşündüğümde içimden gelen tek duygu: sevgi.	1	2	3	4	5
5	O'nun bana olan sevgisini hissedebiliyorum.	1	2	3	4	5
6	O'nun bana şefkatle davrandığını hissedebiliyorum.	1	2	3	4	5
7	O'nu düşündüğümde utaniyorum ve kendimi suçlu hissediyorum.	1	2	3	4	5
8	O'nun bana karşı çok acımasız olduğunu düşünüyorum.	1	2	3	4	5
9	O'nu düşünmek bana güven veriyor.	1	2	3	4	5
10	O aklıma geldiğinde O'ndan kaçıp uzaklaşmak istiyorum.	1	2	3	4	5
11	O'nu düşünmek beni mutlu ediyor ve içim sevinçle doluyor.	1	2	3	4	5
12	O, ne yaparsam yapayım kusurlarımı örtüyor.	1	2	3	4	5
13	O, her zaman güvенеbileceğim tek kaynaktır.	1	2	3	4	5
14	O'nu düşününce kendim için kaygılanıyorum.	1	2	3	4	5
15	O, benim için korkutucudur.	1	2	3	4	5
16	Zor zamanlarımda, O'nun, yanımda olmadığını hissediyorum.	1	2	3	4	5
17	O, bütün insanları karşılık beklemeden sever.	1	2	3	4	5
18	O, yaptıklarım için beni cezalandırıyor.	1	2	3	4	5
19	O'nu düşünmekle huzur buluyorum.	1	2	3	4	5
20	O, bence gerçekten de çok bağışlayıcıdır.	1	2	3	4	5
21	O'nun bana yakın olduğunu sanmıyorum.	1	2	3	4	5
22	O'nun beni her durumda koruduğunu biliyorum.	1	2	3	4	5

EK-3. Mülakat Soruları

1. Tanrı denildiğinde zihninizde beliren düşünceler nelerdir?
2. Çocukluğunuzdaki Tanrı tasavvurunuz ile şimdiki Tanrı tasavvurunuz arasındaki farklar nelerdir?
3. Tanrı ile aranızdaki bağı nasıl tanımlarsınız?
4. Tanrı hakkındaki düşüncelerinizi ebeveynlerinizle olan ilişkileriniz, sosyal çevreniz ya da medya etkiliyor mu?
5. Dünyada ki adaletsizlikleri, kötülükleri gördüğünüzde veya dualarınızın kabul olmadığını düşündüğünüzde Tanrı inancınızda değişiklikler oluyor mu?
6. Dindar görünümlü insanların davranışlarında gördüğünüz tutarsızlık Tanrı inancınızı etkiliyor mu?
7. Tanrının varlığı veya Tanrının bilgisi hakkında yaşadığınız herhangi bir çelişki durumunda profesyonel bir yardım almak ister misiniz?

